

академічна серія

Українські керамодогічні студії

• ВИПУСК 2 •

National Academy of Sciences of Ukraine
Ceramology Institute – branch of Ethnology Institute
of National Academy of Sciences of Ukraine
Ministry of Culture of Ukraine
National Museum of Ukrainian Pottery in Opishne

Academical Series Ukrainian Ceramological Studies

Issue 2

Metka Ludmyla

THE POTTERY
of the Slobodian Ukraine

**IN THE LATE NINETEENTH –
EARLY TWENTIETH CENTURIES**

Monography

Poltava
ASMI
2011

Національна академія наук України
Інститут керамології – відділення Інституту народознавства НАН України
Міністерство культури України
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному

Академічна серія «Українські керамологічні студії»

Випуск 2

Метка Людмила

ГОНЧАРСТВО Глобідської України

**В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ –
ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТТЯ**

Монографія

Полтава
ТОВ "АСМІ"
2011

УДК 738(091)(477)
ББК 63.3(4УКР)+63.5(4УКР)+85.125(4УКР)
М54

*Рекомендовано до друку
Вченою радою Інституту керамології –
відділення Інституту народознавства НАН України*

Рецензенти:

ІГОР ПОШИВАЙЛО – заступник директора з наукової роботи
Українського центру народної культури «Музей Івана Гончара»,
кандидат історичних наук

ВАЛЕНТИНА БОРИСЕНКО – викладач кафедри етнології та краєзнавства
Київського університету імені Тараса Шевченка,
доктор історичних наук, професор

ЛЕОНІД СМОРЖ – викладач Київського міжнародного університету,
доктор філософських наук, професор

*Роботу виконано за підтримки Державного фонду фундаментальних досліджень
Міністерства освіти і науки України
(проект №07.07/00118 «Гончарство України ХХ–початку ХХІ століття:
історія, сучасність, перспективи»)*

Метка Людмила

М54 Гончарство Слобідської України у другій половині ХІХ – першій половині ХХ століття [Текст] = The Pottery of the Slobodian Ukraine in the Late Nineteenth – Early Twentieth Centuries: монографія / Метка Л. – Полтава: ТОВ "АСМІ", 2011. – 240 с. – (Українські керамологічні студії = Ukrainian Ceramological Studies ; вип. 2).

ISBN 978-966-182-152-0

Монографія є першим комплексним дослідженням гончарства Слобідської України другої половини ХІХ – першої половини ХХ століття. В її основу покладено матеріали, зібрані автором у польових керамологічних експедиціях, у бібліотеках та архівах упродовж 2001-2004 років.

Для керамологів, істориків, етнографів, мистецтвознавців, краєзнавців, музеєзнавців, усіх хто цікавиться минулиною рідного краю.

**УДК 738(091)(477)
УДК 63.3(4УКР)+63.5(4УКР)+85.125(4УКР)**

© Людмила Метка, 2011
© Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, 2011
© Костянтин Рахно, переклад, 2011
© Інститут керамології – відділення Інституту народознавства НАН України, 2011
© ТОВ "АСМІ", оформлення, 2011

ISBN 978-966-182-152-0

ЗМІСТ

ПРО АВТОРА	7
ВСТУП	9
ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ	11
Стан наукової розробки проблеми	11
Джерельна база	20
РОЗВИТОК ГОНЧАРСТВА СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ ВПРОДОВЖ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XX СТОЛІТТЯ	26
Історична географія гончарних осередків	26
Соціально-економічні умови розвитку гончарства	37
ВИГОТОВЛЕННЯ ГЛИНЯНИХ ВИРОБІВ У СЛОБІДСЬКІЙ УКРАЇНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XX СТОЛІТТЯ	69
Технологічний процес домашнього виробництва	69
Видобування глини	69
Приготування формувальної маси	81
Виготовлення гончарних виробів	84
Сушіння	94
Декорування	96
Випалювання	105
Асортимент і збут глиняних виробів	122
ДОМАШНІЙ ПОБУТ СЛОБОЖАНСЬКИХ ГОНЧАРІВ	148
Умови життя та домашнього виробництва	148
Економічний стан гончарських господарств	166
ВИСНОВКИ	178
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	182
ДОДАТОК. Короткий список гончарів Слобідської України	193
АНОТАЦІЯ	205
SUMMARU	207
ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК	209
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК	216
ІНФОРМАЦІЯ	226

CONTENTS

ABOUT THE AUTHOR	7
INTRODUCTION	9
THE HISTORIOGRAPHY AND THE SOURCE BASIS OF THE STUDY	11
The State of the Scientific Elaboration of the Problem	11
Source Basis	20
THE DEVELOPMENT OF POTTERY CRAFT IN THE SLOBODIAN	
UKRAINE DURING THE LATE 19TH – EARLY 20TH CENTURIES	26
Historical Geography of Pottery Centres	26
Socioeconomic Conditions of the Development of Pottery	37
THE MAKING OF EARTHENWARE IN THE SLOBODIAN UKRAINE	
DURING THE LATE 19TH – EARLY 20TH CENTURIES	69
The Manufacturing Process of the Home Production	69
the Extraction of Clay	69
the Preparation of Forming Mass	81
the Making of Earthenware	84
Drying	94
Decoration	96
Firing	105
The Range of Earthenware and the Selling	122
THE FAMILY LIFE OF SLOBODIAN POTTERS	148
The Conditions of Life and Home Production	148
The Economic State of Potters' Households	166
CONCLUSION	178
SOURCES AND LITERATURE	182
ADDITION. Short list of potters of Slobodian Ukraine	193
SUMMARY	205
ENGLISH SUMMARY	207
INDEX OF PLACES	209
INDEX OF NAMES	216
INFORMATION	226

ПРО АВТОРА

Людмила МЕТКА

Народилася 22 травня 1966 року в Опішному на Полтавщині.

Закінчила психолого-педагогічний факультет Полтавського державного педагогічного інституту імені Володимира Короленка за спеціальністю «Педагогіка і методика початкового навчання і образотворче мистецтво» (1988).

Працювала учителем початкових класів, малювання, української мови та літератури в Дніпропетровську, Олександрії та с.Войнівка Олександрійського району, Кіровоградської області (1988–1996); викладачем «Етнографії українського гончарства» та «Основ керамології» в Державній спеціалізованій художній школі-інтернаті «Колегіум мистецтв у Опішні» (2005–2007); молодшим науковим співробітником (1996, 2001), головним зберігачем фондів (1997–2000), старшим науковим співробітником (2001–2006) Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному; молодшим науковим співробітником (2001–2006) в Інституті керамології – відділенні Інституту народознавства НАН України. Завідувач Відділу етнографії гончарства Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному (з 2007); завідувач Відділу керамології новітнього часу Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України (з 2006).

Закінчила аспірантуру історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка за спеціальністю «Етнологія» (2005). Захистила дисертацію «Гончарство Слобожанщини в другій половині XIX – першій половині XX століття» (2006).

Автор 65 публікацій з проблем керамології, гончарства, кераміки. Дипломант I Національного конкурсу публікацій на теми керамології, гончарства, кераміки в Україні «KeGoKe-2007» у номінації «Краща науково-популярна, публіцистична стаття»; дипломант IV Національного конкурсу публікацій на теми керамології, гончарства в Україні «KeGoKe-20010, у номінації «Краща наукова стаття».

Куратор і учасник керамологічних експедицій до: Луганської (2001, 2002, 2007), Харківської (2002), Донецької (2003), Дніпропетровської (2003), Полтавської (2004–2011), Сумської (2004), Київської (2001–2010), Івано-Франківської (2007, 2009, 2010), Житомирської (2009), Рівненської (2009), Закарпатської (2009), Чернівецької (2009), Черкаської (2009), Львівської (2009), Тернопільської (2009) областей. Учасник Міжнародних та Всеукраїнських конференцій з проблем української етнології та керамології.

Координатор мистецьких виставок робіт учасників I, II та III Всеукраїнських симпозиумів монументальної кераміки «Поезія гончарства на майданах і в парках України» (1997, 1998, 1999 рр.), виставки робіт учасників I Національного симпозиуму гончарства (2000), виставки мистецьких творів опішненських майстрів-гончарів на підтвердження звання Лауреата державної премії імені Тараса Шевченка “Дивотворіння Опішного України XXI століття (Київ, 1998). Член журі: I і II ІНТЕРСимпозиумів кераміки в Опішному «2010: 10x10» та «2011: 11x11» I, II і III Національних виставок-конкурсів художньої кераміки «КерамППК у Опішному!» (2009, 2010, 2011), I Національного фотоконкурсу «Гончарні ВІЗІІ країни» (2010).

Куратор щорічних Національних конкурсів публікацій на теми керамології, гончарства, кераміки «КеГьКе» (2007, 2008, 2009, 2010, 2011); III Селюченківських читань, присвячених 80-річчю з дня народження опішненської мисткині – гончарівни Олександри Федорівни Селюченко (Опішне, 2001), Міжнародного науково-практичного керамологічного семінару «Сучасні проблеми атрибутування керамологічних колекцій в Україні» (Опішне, 2007), Міжнародного наукового керамологічного симпозиуму, до сторіччя від дня народження відомого українського керамолога, етнолог, музеолога, кандидата історичних наук Катерини Матейко «Гончарство Гуцульщини та Покуття: ідеологічні міфи й історичні реалії» (Опішне, 2010); Міжнародного керамологічного симпозиуму «Фарфор-фаянс у світовому й локальному вимірах (історія, мистецтво, побут, бізнес, ідеологія, політика)» (Опішне, 2011)

Член Національної Експертної ради Національного конкурсу публікацій на теми керамології, гончарства, кераміки в Україні; Фондово-закупівельної комісії Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному; експертної комісії з атрибутування глиняних виробів Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України; Вченої ради Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України; Українського керамічного товариства.

Головний напрямок наукових досліджень: етнографічна й музеєзнавча керамології, зокрема гончарство Слобідської України, персоналії українського гончарства й керамології, місце глини та глиняних виробів в традиційно-побутовій культурі (народна медицина, обрядовість).

[Метка Людмила Олексіївна // Пошивайло Олесь. Українська академічна керамологія ХХІ сторіччя. Теорія, історія, сучасний ужинок, майбутній поступ. Книга 1 (2002–2005). – Опішне: Українське Народознавство, 2007. – С.486-494.]

[Метка Людмила Олексіївна // Пошивайло Олесь. Словник українських керамологів. – Опішне: Українське народознавство, 2008. – С.106-107.]

[Метка Людмила Олексіївна // Україна і світ у часовому вимірі: 2010 / [укл. Намакштанська І.Є. та ін.]. – Донецьк: Ноулідж, 2010. – С.214-215.]

ВСТУП

Обробка глини своїм корінням сягає в далеке минуле. Це один із перших природних матеріалів, які людина почала використовувати для покращення умов свого життя. Здатність глини набувати в сирому вигляді будь-якої форми, а після висихання зберігати її, було помічено ще в кам'яному віці. Тоді ж люди навчилися виготовляти з неї найпростіші вироби. Довгий час перші умільці робили посуд вручну, висушуючи його на сонці. Згодом вони навчилися не тільки майстерно ліпити вироби з глини, а й всіляко прикрашати їх рельєфними чи мальованими орнаментами. Винайдення гончарного круга, горна для випалювання, застосування кольорових полив дало можливість виготовляти більш довершені вироби.

Вивчення гончарства, особливо на нинішньому етапі відродження української національної культури, постає актуальним завданням вітчизняного народознавства. Нестримна інтернаціоналізація традиційно-побутової культури в Україні, скорочення чисельності осередків традиційних промыслів і ремесел, експансія кітчєвих виробів, які значною мірою заперечують художньо-естетичні, формотворчі й образотворчі досягнення української культури, актуалізують проблему фундаментального дослідження історичних витоків гончарства як одного з найбільш знакових сегментів традиційної культури. Адже у комплексі з різноманітними матеріальними пам'ятками вироби з глини постають важливим джерелом для обґрунтування наукових висновків і одним із найбільш об'єктивних свідчень піднесення й занепаду давніх етносів. За гончарними виробами виявляється й етнічна спорідненість чи відмінність окремих племен і народів.

Наприкінці XIX століття в Україні налічувалося близько 700 гончарних осередків із самобутніми традиціями організації виробництва, історично сформованими художніми системами декорування виробів, професійною обрядовістю [116, с.12]. У Слобідській Україні на межі XIX–XX століть зафіксовано їх більше 60. Упродовж другої половини XIX – у першій половині XX століття традиційне гончарство там розвивалося в складних умовах докорінних змін у суспільно-політичному та економічному житті держави, які спершу позитивно впливали на стан гончарного промыслу, а згодом стали визначальними факторами його занепаду.

Донині слобожанське гончарство було маловивченою ділянкою традиційно-побутової культури українців. Радянська тоталітарна система не заохочувала подібні народознавчі дослідження, особливо ж на регіональному рівні. Впродовж 1930–1990-х років проводилися лише поодинокі обстеження гончарних осередків Слобідської України, які зводилися переважно до збирання окремих глиняних виробів для комплектування музейних колекцій. За таких умов не було здійснено жодної комплексної польової експедиції з вивчення матеріальних та духовних аспектів гончарської

культури Слобожанщини. Внаслідок цього значний масив унікальних матеріалів, пов'язаних з особливостями розвитку гончарства в Слобідській Україні, залишився невивченим.

У книзі гончарство розглядається як суттєвий компонент народної культури Слобідської України. Автор аналізує джерела та літературу з питань слобожанського гончарства, висвітлює економічні умови його соціального розвитку впродовж другої половини XIX – першої половини XX століття, з'ясовує причини занепаду гончарних осередків, відтворює послідовність технологічного процесу гончарного виробництва та пов'язані з ним професійні знання і звичаї гончарів, визначає традиційний асортимент гончарних виробів, виявляє ареал та форми їх збуту, роль і місце в традиційно-побутовій культурі історико-етнографічного району, характеризує специфіку домашнього побуту слобожанських гончарів, аналізує економічний стан гончарних господарств на різних етапах розвитку промислу на території етнографічної Слобожанщини, яка нині знаходиться в межах державних кордонів України (Харківська, північні райони Донецької, північно-західні райони Луганської, південно-східні райони Сумської та Котелевський район Полтавської областей).

Це перше в українській етнології й керамології дослідження традиційного гончарства Слобожанщини, у якому на основі залучення широкого кола джерел та наукової літератури відтворюється історичний розвиток гончарних осередків Слобідської України впродовж другої половини XIX – першої половини XX століття. У книзі вперше узагальнено наявні відомості про гончарство самобутнього історико-етнографічного району, проаналізовано народознавчі аспекти його побутування, реконструйовано народну технологію гончарного виробництва, професійні знання та звичаї гончарів, відтворено регіональні економічні та соціально-побутові умови їх життя, окреслено специфіку домашнього виготовлення глиняних виробів. Також введено в науковий обіг нові архівні і музейні матеріали, у тому числі гончарську термінологію, імена гончарів та їхні твори. Вперше проведено атрибутування значної кількості нововиявлених зразків кераміки та уточнено атрибуцію давніх виробів слобожанських гончарів із музейних колекцій України.

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

Стан наукової розробки проблеми

Вивчення та аналіз гончарства Слобідської України є важливим завданням керамології зокрема та етнології в цілому, адже це ремесло – одне із провідних на Україні, відображає різні аспекти життя народу і є одним із суттєвих моментів вивчення його історичних надбань. Комплексне дослідження гончарства даного історико-етнографічного району другої половини XIX – першої половини XX століття на повномасштабному етнографічному рівні до цього часу практично не велося ні в Україні, ні за кордоном. У вітчизняній літературі містяться лише окремі розрізнені відомості з питання розвитку місцевого гончарства. Впродовж періоду від другої половини XIX до початку XXI століття вийшли друком ряд праць, де тією чи іншою мірою розглядаються деякі аспекти становлення, розвитку та занепаду гончарства в Слобідській Україні.

Опрацьована автором література дає підстави для систематизації її за трьома періодами. Перший охоплює проміжок часу з 1850-х років до революції 1917 року, коли в літературі з'явилися перші праці з дослідження кустарної промисловості в Російській імперії. Другий включає публікації науковців та дослідників радянського часу 1917–1991 років і третій – публікації українських дослідників 1992–2004 років.

Вивчення кустарних промислів на території Російської імперії Російським Географічним, Вільно-Економічним товариствами та Міністерством Державного Майна розпочалося на початку 1850-х років [42, с.3]. До цього часу в літературі з'являлися лише побіжні відомості з цього питання, які були розпорошені в окремих губернських та земських виданнях, що стосувалися загального розвитку промисловості та кустарних промислів у державі. Першим, хто поставив питання дослідження кустарної промисловості на науковий рівень, вказуючи на її величезне значення в загальному виробництві і намагаючись визначити її місце серед ремісничої та фабричної промисловості, був О.Корсак, який 1861 року видав книгу «О формах промышленности» [59].

У 1871 році питання обстеження кустарної промисловості було порушене в (Російському Географічному Товаристві – далі РГТ), яке вже в 1874 році видало працю секретаря Відділу Статистики А.Мещерського та Дійсного Члена Товариства К.Модзалевського «Свод материалов по кустарной промышленности в России», де автори подали статистичні та економічні відомості про стан кустарної промисловості, зокрема гончарства, в Харківській губернії [89].

У грудні 1872 року при Департаменті Торгівлі та Мануфактур Міністерства фінансів Росії було створено комісію для дослідження кустарних промислів у Росії. Результатом її роботи стало видання 16 об'ємних томів

«Трудов комиссии по исследованию кустарной промышленности в России» (1882-1897). Саме тоді було проведено обстеження стану гончарства Сумського, Охтирського та Куп'янського повітів Харківської губернії. Кустарні промисли Сумського повіту в 1881 році вивчав відомий етнограф Петро Єфименко [21]. У своїй статті «Кустарные отхожие и некоторые сельские промыслы в Сумском уезде» він висвітлив умови праці цегельників с.Басівка. В 1880 році гончарство колишнього Куп'янського повіту, а саме слобід Горохуватка та Гаврилівка, досліджував Лев Соколовський, який не тільки яскраво охарактеризував місцеве гончарство, а й намагався визначити час виникнення його в даній місцевості [135]. Важливі відомості про умови гончарювання в місті Охтирка, слободах Боромля і Котельва, хуторах Деревки та Млиники колишнього Охтирського повіту, а саме про історію виникнення, технологію місцевого кустарного виробництва, умови збуту виробів та побут місцевих гончарів, знаходимо в праці «Гончарный промысел в Ахтырском уезде в 1881 году» краєзнавця Олександра Твердохлібова [191]. Зважаючи на те, що в більшості осередків Слобідської України гончарство, як кустарний промысел, занепало у першій половині XX століття, зазначені праці відіграли важливу роль у розв'язанні поставлених у даній монографії завдань, оскільки містять важливі матеріали про побутування гончарного промыслу в регіоні. Автори статей не тільки опублікували прізвища місцевих гончарів, а й описали економічний стан їхніх сімей, охарактеризували технологію місцевого виробництва, умови їх життя та праці, звичаї гончарювання.

«Харьковский сборник» у своєму II випуску в 1888 році друкує статтю Ніла Савицького «Кустарные промыслы в Харьковской губернии», в якій встановлено кількісний склад гончарів-кустарів у різних повітах, а також охарактеризовано обсяги кахляного й цегельного виробництва в губернії [125].

У 1892 році з'явилася праця В.В.Іванова «Неизданные труды по исследованию народной жизни», де автор, наводячи дані про кількість гончарів у окремих осередках Харківської губернії, дослідив питання прибутковості гончарного домашнього виробництва майстрів м.Ізюм, а також повідомив про побутування гончарного промыслу в Новій Водолазі, Боромлі, Межирічі та в містах Охтирка й Суми Харківської губернії. Загалом, характеризуючи кустарні промисли та ремісництво регіону, автор праці дотримувався думки про слабкий, порівняно з іншими кустарними промислами, розвиток гончарства [37].

У 1899 році Міністерство фінансів призначило окружним фабричним інспектором у Харківську губернію інженера-технолога, статського радника Пнедича Олександра [56, арк.6]. У праці «Обзор фабрично-заводской промышленности Харьковской губернии» він вказав на час виникнення та місцезнаходження всіх гончарно-керамічних закладів, які діяли в Харківській губернії в 1899 році, навів дані про кількість робітників, охаракте-

ризував обсяги виготовленої продукції, основні місця її збуту. Аналізуючи стан справ у цих закладах, О.Пнедич зробив висновок про збільшення наприкінці XIX століття кількості державних заводів та фабрик у галузі керамічного виробництва та загальне зростання його обсягів [11].

Розвиток гончарства у селі Нова Водолага – одному з найбільш відомих гончарних осередків Харківської губернії, технологію виготовлення посуду місцевими гончарями охарактеризував Петро Олейников у статті «Гончары в Смоленской, Харьковской и Пензенской губерниях» [100]. У 1892 році Федір Корольов у праці «Кустарное гончарство в Полтавской, Харьковской и Черниговской губерниях», характеризуючи гончарний промисел Харківської губернії, подав результати обстеження 1888–1890 років. Дослідник вказав кількість господарств гончарів у окремих осередках та описав технологію місцевого кустарного гончарного промислу. Окрім цього, він звернув увагу на необхідність підтримки промислу з боку держави й окреслив заходи покращення стану гончарного виробництва [58]. У 1894 році з'явився праця В.І.Селезньова «Производство и украшение глиняных изделий в настоящем и прошлом (керамика)», де автор, друкуючи нарис про розвиток і стан керамічної промисловості в Росії, висвітлив питання впливу діяльності гончарного заводу Бергенгейма в м.Харків та фарфоро-фаянсового заводу товариства Матвія Кузнецова в м.Буди (одного з п'яти керамічних підприємств у Росії, які на той час складали половину порцелянового та фаянсового виробництва держави [127]) на розвиток кустарного гончарства в регіоні. О.Твердохлібов у II випуску «Харьковского сборника» за 1888 рік подав статтю з етнографії села Котельва Охтирського повіту, де зустрічаємо й статистичні дані про розвиток гончарства [192]. У VII випуску «Харьковского сборника» за 1893 рік надруковано етнографічні матеріали з обстеження гончарних осередків Харківської губернії: А.Базій (Нова Водолага)[6](**мал. 1**), І.Федченко(Котельва)[201], М.Косьянова (Євсуг)[62](**мал.2**). Автори звернули увагу на особливості поселень, садиб, інтер'єрів селянських господарств, побутові умови життя та праці жителів цих сіл, місцеві звичаї, морально-етичних стосунки членів сільської громади тощо. У цьому ж збірнику вміщена й стаття В.В.Іванова «Современная деревня», де використано матеріал про осмислення селянами свого життя, а також їхнє сприйняття у своєму середовищі кустарів та ремісників [38]. В останнє десятиліття XIX століття поживалася діяльність дослідників фольклору Слобожанщини. З'явилися праці, де відтворено міфологічні уявлення про гончарів, реконструйовано матеріали, які відображають гончарство в усній народній творчості, в обрядово-ритуальній та магічній практиці, в народній медицині слобожан. Це – праці відомих етнографів та фольклористів Петра Іванова [39], Миколи Сумцова [184, 187], Івана Манжури [75]. В Харківському збірнику (випуски VIII та IX) було надруковано етнографічні дослідження сіл Слобідської України, зібрані членами волосних правлінь та місцевими вчителями: А.Н.Інноковою [41], Г.А. та А.М.Калаш-

Мал.1. Нова Водолага – гончарний осередок. Харківщина. 2003.

Фото Людмили Меткої. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, *інв.№10701*. Публікується вперше

никовими [53], М.Костиковим [60], П.Марусовим [76], М.К. Стороженко [182], А.Татарським [190].

На початку XX століття подібні етнографічні розвідки продовжувалися. Регіональні особливості гончарства Охтирського повіту Харківської губернії охарактеризував у 1901 році Микола Сумцов у своїх «Очерках народного быта» [188]. Олена Радакова в «Отчетах по поездке по Старобельскому уезду», опублікованих у 1902 році, описала гончарні осередки Старобільщини, вказала кількість гончарів у них та подала інформацію про форми гончарних виробів [120].

Діяльність гончарних навчальних закладів Харківської губернії, коротко охарактеризував у 1903 році О.Соколов. У своїй роботі «Гончарство в кустарных учебных заведениях» він, вказуючи на необхідність покращення у справі кустарного гончарного виробництва, писав про досвід заснування гончарних майстерень у селах Нова Водолага Валківського та Межиріч Лебединського повітів [134]. Матеріали з етнографії краю з'явилися в 1903 році в Санкт-Петербурзі в «Полном географическом описании нашего Отечества». Там було надруковано статтю Я.Ставровського про заселення, про національний склад та територіальний розподіл населення Слобожанщини [178]. У цьому ж збірнику про кустарні промисли писав історик В.Морачевський. Розцінюючи гончарство як один із найбільш розповсюджених промислів на Україні, він назвав і основні осередки його побутування у Харківській губернії, а також подав відомості про кількісний склад кустарів у них [91].

Тему історії харківського ремісництва та зародження гончарства в Харкові висвітлює спільна праця Дмитра Багалія та Д.П.Міллера «История

Мал.2. Гончарний куток «Гадючий». Євсуг, Луганщина. 2001.

Фото Людмили Меткої. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№3991. Публікується вперше

города Харькова за 250 лет его существования (1655-1905 гг.)» [4]. У 1912 році про розвиток фабрично-заводської промисловості Харківської губернії писав О.Онацький. Дослідник у своїй праці вказав кількість цегельних заводів у губернії, а також подав відомості про їх місцезнаходження та чисельність робітників [101].

Огляд зазначених вище робіт показує, що вивчення питання розвитку гончарства в Слобідській Україні в другій половині XIX – на початку XX століття фактично здійснювалося шляхом збирання статистичних, економічних та етнографічних даних, і лише окремі роботи містять узагальнюючий та аналітичний матеріал.

Після революції 1917 року дослідження історичного минулого Слобідської України, зокрема гончарства, представлено іменами Дмитра Багалія, Миколи Сумцова, Стефана Таранушенка, М.Сібілова, Світлани Одинцової, Катерини Матейко, Юрія Лапука, Олександра Тищенко. У 1918 році з'явилася праця Дмитра Багалія «Історія Слобідської України», в якій висвітлюються проблеми історичної географії та етнографії краю, соціально-економічного та політичного розвитку Слобожанщини, розвитку культури регіону тощо [5]. Дослідження, присвячені гончарству Харківщини, з'явилися і в працях Стефана Таранушенка, зокрема в його статті «Мистецтво Слобожанщини XVII–XVIII ст.» [189]. Проте автор приділив увагу розвитку цього промислу в регіоні в XVII–XVIII століттях. Особливості побуту населення краю наприкінці XIX – на початку XX століття досліджував і Микола Сумцов у своїй історико-етнографічній розвідці «Слобожане» [183]. У 1926 році М.В.Сібілов опублікував матеріал про пам'ятки кахлярства, виявлені в Ізюмщині [130]. Про гончарство цього осередку писала в 1930 році

Світлана Одинцова. У своїй праці дослідниця висвітлила не лише технологічні (відтворення процесу виробництва) та етнографічні (опис побутових умов життя ізюмських гончарів), а й мистецтвознавчі та термінологічні особливості промислу, зокрема подала відомості про найбільш поширені форми гончарних виробів Ізюмщини та їх орнаментику [99].

Перше за радянський часів історико-етнографічне дослідження, присвячене гончарству України, в якому подано історичний огляд розвитку народного гончарства, аналізуються етнічні особливості технологічного процесу гончарного виробництва, – це праця етнографа Катерини Матейко «Народна кераміка західних областей Української РСР», яка побачила світ у 1959 році. Дослідниця, присвятивши свою роботу вивченню гончарства західних областей України, питання розвитку гончарства на Слобожанщині торкнулася побіжно, назвавши тільки деякі гончарні осередки регіону [78]. Серед публікацій радянського часу також можна виділити працю видатного керамолога, мистецтвознавця Юрія Лащука «Українська народна кераміка XIX–XX ст.» (1969), де систематизовані багаторічні матеріали дослідження гончарства всієї України, у тому числі й Слобідської України: впроваджується регіональний розподіл гончарства, наводяться дані про кількість гончарних осередків у кожному регіоні, описується технологія виготовлення глиняних виробів, вводяться персоналії [69]. Дослідник акцентував свою увагу переважно на мистецтвознавчих аспектах даного питання, не аналізуючи розвитку гончарства в регіоні в цілому. Варто зауважити, що подані ним списки гончарних осередків Слобідської України виявилися досить повними – план проведення етнографічних експедицій автором даної монографії складався саме на основі встановлених Юрієм Лащуком осередків гончарного промислу, і, що є важливим, тільки незначний відсоток інформації вимагав уточнення.

Відомості про гончарство Луганщини систематизував історик Олександр Тищенко у статті «Гончарне мистецтво Луганщини», де навів дані про розвиток гончарства в цьому регіоні, подав інформацію про кількість гончарних осередків, означив основні родовища глини області, їх якість, проаналізував форми гончарних виробів та способи їх декорування, ознайомив з роботами окремих майстрів [194]. Однак, даючи мистецтвознавчу оцінку гончарства цього регіону, О.Тищенко зупинився переважно на характеристиці промислу в селі Макарів Яр (нині – село Пархоменко), а гончарство таких осередків, як Євсуг, Бутківка, Литвинівка, Брусівка, охарактеризував побіжно.

Значне поживлення в галузі керамологічних досліджень в Україні, зокрема в плані проведення керамологічних експедицій, розпочалося з часу заснування Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному (НМЗУГ в Опішному) (1986). Активізувалася робота істориків, археологів, філологів, етнографів, які ґрунтовно вивчають різноманітні аспекти розвитку гончарства України. Нарешті, у 1993 році в науковій лі-

тературі з'явилася історико-етнографічна праця, де вперше в народознавчій літературі були узагальнені міфологічні уявлення про гончарів, подано цінний матеріал про гончарні цехи Лівобережної України, звичаї гончарювання, домашній побут гончарів, традиційні правила поводження з посудом та використання його в родинній і календарній обрядовості, народній медицині, замовляннях і ворожінні. Це – монографія керамолога Олеса Пошивайла «Етнографія українського гончарства» [116]. Варто зауважити, що серед фольклорних матеріалів про гончарство (загадки, приказки, прислів'я, легенди) та матеріалів про глиняний посуд у звичаях та обрядах українського народу, зафіксованих автором на Лівобережній Україні, зустрічаються й записи, зроблені на території Слобідської України.

Невдовзі побачили світ і інші публікації, присвячені гончарству окремих осередків Слобожанщини. Зокрема, історичні та етнографічні аспекти розвитку цього промислу в місті Суми висвітлили наукові співробітники Сумського художнього музею Тетяна Ершова та Людмила Федевич у статті «Ремесло і побут Сумських гончарів» [23]. Важливим доповненням до характеристики гончарства окремих гончарних осередків Слобідської України стали керамологічні дослідження, проведені співробітниками Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному в 1990-х роках. Обстеження гончарства в с.Котельва провів у 1993 році Микола Коека. Результатом його праці стала стаття «Гончарство містечка Котельви Полтавської області», опублікована в національно-культурологічному щорічнику «Українське гончарство» у 1995 році [55] 1995 року побачила світ стаття Ніни Панічевої та Світлани Шкурпели «Минуле і сучасне гончарства Межиріччя на Сумщині», де опубліковано важливі матеріали про розвиток промислу в осередку наприкінці XIX – в першій половині XX століття та про стан гончарної справи на початку 1990-х років [105] (**мал. 3**).

Початок XXI століття позначився поживленням у галузі дослідження не тільки українського, а й світового гончарства. У 2000 році побачила світ унікальна в світовій етнологічній і керамологічній науковій літературі монографія історика Ігоря Пошивайла «Феноменологія гончарства: Семіотико-етнологічні аспекти». Це перше в українській науці комплексне дослідження світового гончарства як полісемантичного комплексу культурних знаків, де гончарство висвітлено як феномен народної культури. Її цінність виявилася в аналізі комплексу світоглядних уявлень народів світу, пов'язаних з глиною, гончарними виробами, гончарем і гончарством у цілому [114].

З часу заснування спеціалізованого наукового закладу з досліджень гончарства – Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України (2000), найважливішим завданням якого є наукове вивчення гончарства на території України та зарубіжних країн від найдавніших часів до наших днів, стала можливою розробка широкого кола керамологічних про-

Мал.3. Окраїна Межиріча – гончарного осередку. Сумщина. 2004.

Фото Людмили Меткої.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№10682.
Публікується вперше

блем. Інститут скоординував наукові керамологічні експедиції проведені автором даної роботи, у результаті яких було опубліковано ряд статей в наукових виданнях. Характеристика гончарного промислу Луганщини на основі керамологічних та архівних експедицій 2001–2002 років подана в статтях «Гончарство Луганщини (за матеріалами етнографічної експедиції)» [84] та «Провідні гончарні осередки Луганщини першої половини XX століття» [88] (**мал. 4, 5**). У 2003 році опубліковано статтю «Гончарство Харківщини кінця XIX – першої половини XX століття (за матеріалами етнографічних експедицій 2002 року)» [86], а в 2004 – «Гончарство Харківщини середини XX ст.» [87], де подано результати досліджень 2002 року: названо гончарні осередки, зафіксована чимала кількість описів технології виготовлення гончарних виробів, з'ясовано питання економічного стану селянських господарств. Розвиток гончарного промислу Донецької області в першій половині XX століття автор характеризує в статті «Гончарство сіл Піскунівка та Діброва Донецької області», опублікованій у 75 випуску «Вісника Київського національного університету імені Тараса Шевченка» [85].

У 2000 році в збірнику «Муравський шлях» опубліковано статтю історика Миколи Маслова «З історії розвитку народної творчості на Слобожанщині. Гончарство», де автор намагався охарактеризувати розвиток гончарства у с.Нова Водолага [77]. Варто зазначити, що матеріал, викладений у роботі, потребує перевірки. Сумнівним є твердження про використання до середини XIX століття на території всієї Слобожанщини ручного гончарного круга. Неточності допущено й під час опису горнів: їх конструкція не була однаковою в різних гончарних осередках регіону. Проте наведені в праці дані про кількісний склад гончарів Нової Водолаги та економічний стан гончарських господарств заслуговують на увагу. В 2002 році в збірнику наукових праць «Луганщина: етнокультурний вимір» вміщено статтю етнографа Наталії Каплун «Гончарство Луганщини», де подано відомості про побутування гончарства в 16 селах цього регіону [54]. Вона у своїй роботі наводить лише певні статистичні дані про гончарний промисел області, не

Мал.4. Краєвид Бутківки – гончарного осередку. Луганщина. 2002.

Фото Людмили Меткої. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№3954. *Публікується вперше*

вдаючись до його аналізу в цілому. Вказуючи кількість осередків, Н.Каплун допускає ряд неточностей, помилково включаючи до списку навіть ті села, де лише було виявлено керамічні вироби, які нині зберігаються у фондах Луганського краєзнавчого музею, хоча факт місцезнаходження виробів не є доказом існування тут промислу.

Література про гончарство Донеччини (окрім деяких відомостей, надрукованих у дореволюційних статистичних виданнях) практично відсутня.

Нині історики все частіше звертаються до поглибленого вивчення гончарства як унікального явища матеріальної та духовної культури будь-якого народу. У 2004 році список керамологічних праць поповнився: світ побачила праця відомого науковця Лідії Мельничук «Гончарство Поділля в другій половині XIX–XX століттях: історико-етнографічне дослідження». Дослідниця, реконструюючи походження і розвиток промислу в регіоні, проаналізувала соціально-економічні умови розвитку гончарного виробництва регіону, з'ясувала фактори, що спричинили зміни в подільському гончарстві впродовж XIX–XX століть, висвітлила художньо-стильові особливості подільської кераміки, охарактеризувала етнографічну цінність найбільших центрів народної кераміки Поділля тощо [81]. Монографія Лідії Мельничук – одна з небагатьох історичних праць, присвячених вивченню гончарства окремого регіону.

Як бачимо, за останнє десятиліття дослідження в галузі українського гончарства збагатилися новими здобутками. Однак їх украй мало, для того щоб можна було скласти цілісну картину побутування гончарства в Слобідській Україні. Зафіксований у вищевказаних працях фактичний мате-

Мал.5. Краєвид Брусівки – гончарного осередку. Луганщина. 2001.

Фото Людмили Меткої. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№10676. *Публікується вперше*

ріал недостатньо висвітлює окреслену проблему, оскільки він до цього часу подавався, загалом, фрагментарно. Проаналізовані праці не розставили однозначних акцентів у питанні розвитку гончарства в досліджуваному історико-етнографічному районі, вони лише окреслили коло невирішених проблем.

Джерельна база

Джерельну базу монографії становить комплекс різноманітних архівних, музейних матеріалів, праць статистичного та економічного характеру, звітів керамологічних експедицій автора 2001–2004 років до найрозвиненіших осередків гончарства Слобожанщини.

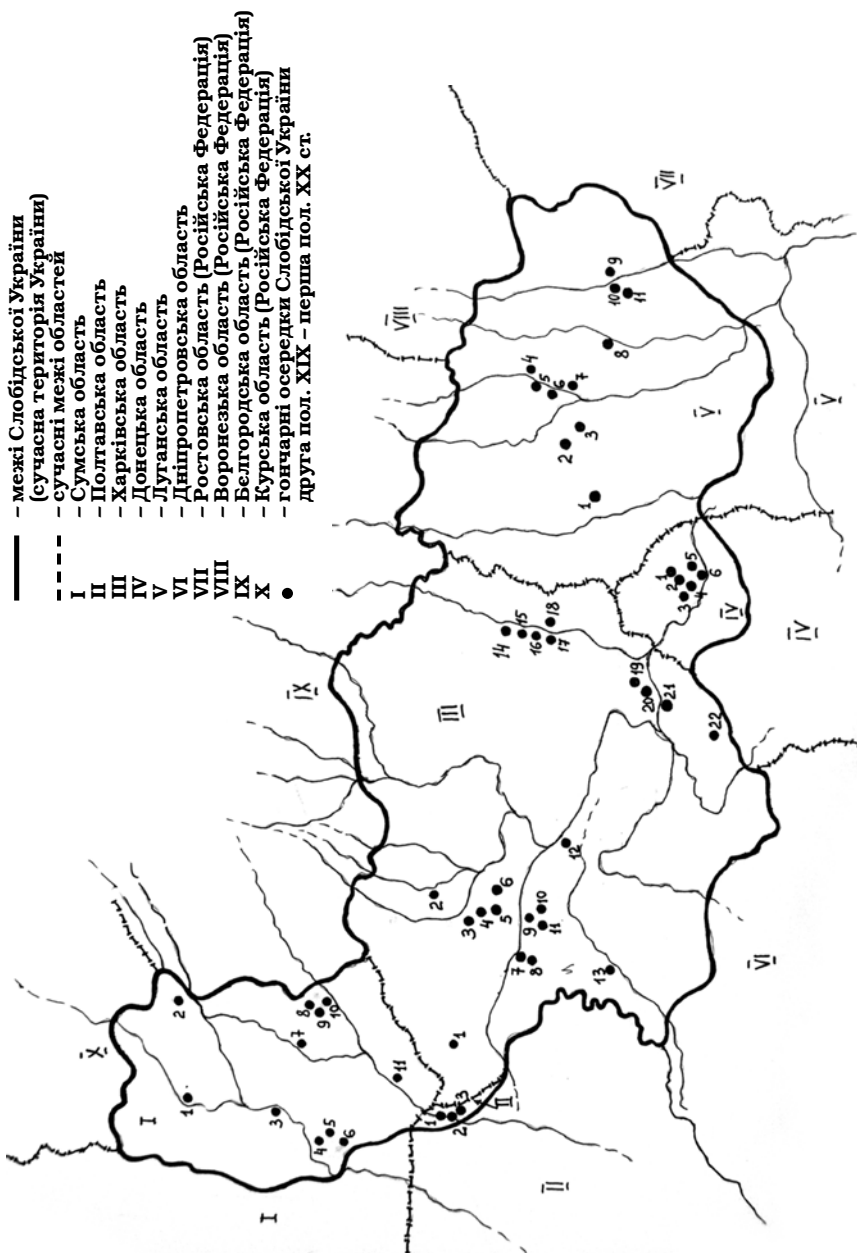
У Центральному державному історичному архіві України в Києві віднайдено документи, які дозволяють стверджувати про зосередження гончарства у Валківському, Ізюмському, Сумському та Старобільському повітах станом на 1875 рік, звідціль вилучена інформація про призначення О.Гнедича окружним фабричним інспектором Харківської губернії у 1899 році (Ф.575). Опрацьовано матеріали, що зберігаються в Державному архіві Харківської області, зокрема використано інформацію про діяльність у губернії цегельних, кахляних та гончарних заводів наприкінці XIX – на початку XX ст. (Ф.25, Ф.44, Ф.45, Ф.51), які зафіксовані в статистичних документах, що висвітлюють питання з усіх галузей сільського господарства та промисловості. З Державного архіву Сумської області (Ф.518) використано матеріал про видачу державою положень на право торгівлі та промисловості, а також дані про кількість ярмарків та базарів у Харківській

губернії станом на 1865 рік. У науковий обіг введено архівні дані про кількість та місцезнаходження кустарних цегельних та гончарних закладів у Охтирському повіті, які містять: прізвища майстрів, місця збуту виробів та ціни на деякі з них (Ф.759). У монографії також використано матеріали Луганського обласного архіву (Ф.973987) – доповіді про агрономічні заходи Слов'яносербського Земства в 1914 році, де містяться дані про наявність на досліджуваній території родовищ глин та про результати аналізу глин сіл Євсуг та Василівка в лабораторії Миргородської керамічно-промислової школи імені Миколи Гоголя. З архіву Луганського краєзнавчого музею в праці використано матеріали з журналів Старобільського земського зібрання 1910 року з доповідями, звітами управи, де віднайдено інформацію про рекомендації директора Миргородської керамічно-промислової школи імені Миколи Гоголя щодо створення навчальної гончарної майстерні в с.Василівка (нині – с.Бутківка) Старобільського повіту (Ф.КП 50139/ЛГК 6655). Велику кількість архівних документів, які включають інформацію історичного, етнографічного та соціально-економічного характеру, опрацьовано в Національному архіві українського гончарства (НАУГ) Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, передусім це звіти наукових співробітників про керамологічні експедиції до осередків гончарства Слобідської України за період з 1986 по 2004 рік (Ф.1).

Не менш важливе значення в роботі мало засвоєння нагромадженого науково-дослідного друкованого матеріалу, який зберігається в бібліотеках України. У процесі виконання роботи велику увагу приділено вивченню етнографічних та статистичних джерел Національної бібліотеки України імені Володимира Вернадського, Харківської державної наукової бібліотеки імені Володимира Короленка, Луганської державної обласної універсальної наукової бібліотеки імені Максима Горького, Сумської державної обласної універсальної наукової бібліотеки імені Надії Крупської, Гончарської книгозбірні України Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному.

Важливим джерелом, на якому базується дослідження, є колекція кераміки, зібрана автором під час керамологічних експедицій (2001–2004) до гончарних осередків Слобідської України (близько 200 експонатів: гончарні вироби, інструменти, зразки глини, які нині зберігаються у фондах Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному).

Значну кількість інформації про гончарство Слобідської України отримано в результаті опрацювання колекцій глиняних виробів, гончарних інструментів, предметів побутового вжитку з фондів Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, збірки кераміки Луганського обласного історичного музею, Харківського історичного музею, Сумського краєзнавчого музею, Донецького історичного та Луганського краєзнавчого музеїв; зі збірок кераміки районних краєзнавчих музеїв Луганської області: міст Старобільськ і Біловодськ; Харківської області: міст

Мал. 7. Схематична карта гончарних осередків Словідської України другої половини XIX – першій половині XX століття. Мал. Людмили Меткої.

Гончарні осередки Слобідської України другої половини XIX – першої половини XX століття

I. Сумська область			
1. Стецьківка			
2. Миропілля			
3. Межиріч			
4. Лебедин			
5. Костів			
6. Кам'яне			
7. Боромля			
8. Попівка			
9. Кобилівка			
10. Станичне			
11. Охтирка			
II. Полтавська область	III. Харківська область	IV. Донецька область	V. Луганська область
1. Котельва	1. Краснокутськ	1. Ямпіль	1. Містки
2. Млиники	2. Дергачі	2. Діброва	2. Солодки
3. Деревки	3. Вільшана	3. Миколаївка	3. Лиман
	4. Люботин	4. Піскунівка	4. Донцівка
	5. Огульці	5. Рай-Олександрівка	5. Старобільськ
	6. Буди	6. Райгородок	6. Бугківка
	7. Валки		7. Василівка
	8. Піски		8. Євсуг
	9. Нова Водолага		9. Біловодськ
	10. Попівка		10. Литвинівка
	11. Просяне		11. Брусівка
	12. Зміїв		
	13. Красноград		
	14. Куп'янськ		
	15. Богородичне		
	16. Горохуватка		
	17. Іаврилівка		
	18. Пригородок - Кам'яний		
	19. Донецьке		
	20. Ізюм		
	21. Топольське		
	22. Барвінкове		

Мал.6. Кравид Піскунівки – гончарного осередку. Донецчина. 2003.

Фото Людмили Меткої. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, *інв.№5301*. Публікується вперше

Зміїв та Ізюм; Донецької області: міста Слов'янськ; музейних кімнат будинків культури сіл Шульгинка, Литвинівка та середніх шкіл обстежуваних сіл Євсуг і Литвинівка Луганської області, а також численних приватних збірок. Усі ці колекції – різні за складом та кількістю пам'яток, однак, з огляду на те, що гончарство у Слобідській Україні в середині XX століття зникло як промисел, їх обстеження дає можливість визначити його регіональні риси та визначити місце й роль в системі традиційно-побутової культури даного історико-етнографічного району.

Основним, найбільш повним і систематизованим джерелом у роботі виступають польові матеріали, зібрані автором під час керамологічних експедицій 2000–2004 років до Донецької, Луганської, Сумської, Харківської областей. Сюди увійшла чимала кількість описів технології виготовлення посуду, відповіді на запитання спеціально розробленої програми-запитальника для дослідження гончарства, аудіозаписи, замальовки та фотографії, які дали можливість подати досліджуване явище наочно і різнопланово.

За час експедицій, проведених автором у 2001–2004 роках, обстежено 33 населені пункти Слобідської України:

В Донецькій області: місто Слов'янськ, села Піскунівка та Рай-Олександрівка Слов'янського району, села Діброва та Миколаївка Краснолиманського району [30] (**мал.6**).

В Луганській області: села Євсуг, Брусівка, Литвинівка Біловодського району, села Бутківка, Лиман, Шульгинка та Підгорівка Старобільського району, села Чугинка Станично-Луганського району, села Сватове та Містки Сватівського району, село Тишківка Марківського району, село Донцівка Новоковського району та село Пархоменко Краснодонського району [31, 32].

У Харківській області: місто Валки, хутір Піски Валківського р-ну, селище Нова Водолага, місто Ізюм, село Топольське Ізюмського району, село Лиман Зміївського району, місто Барвінкове, село Андріївка Балаклійського та село Вільшана Дворічанського районів [33].

У Сумській області: міста Охтирка, Суми, Лебедин, село Межиріч Лебединського району, село Боромля Тростянецького району [34].

В Полтавській області: селище Котельва [35] (мал. 7).

Отримані під час проведення експедицій етнографічні дані, архівні та літературні джерела, музейні колекції дозволили охарактеризувати гончарство Слобідської України і відтворити картину його побутування.

Таким чином, підводячи підсумки всього історичного періоду дослідження гончарства Слобідської України, можемо сміливо стверджувати, що в літературі до цього часу не було окремої праці, яка б ґрунтовно та комплексно відображала питання, порушені в даній роботі. З трьох періодів дослідження гончарства регіону найціннішим щодо повноти й точності висвітлення в літературі та джерелах є перший (1850-1917). Проте слід зазначити, що праці цього періоду, включаючи цінний фактичний популяризаторський матеріал, не несуть у собі аналітичного та порівняльного змісту. Праці наступного, радянського періоду (1917-1991), здебільшого заполітизовані, тому й окреслюють питання розвитку гончарства регіону однобічно – починаючи з 20-х років XX століття, з'являлися лише статистичні відомості про кількість гончарних артілей, товариств, об'єднань кустарів, а проблеми поодиноких гончарів до уваги взагалі не бралися. Виняток становлять роботи відомих істориків Катерини Матейко та Юрія Лащука. З часу утвердження незалежної України розпочалося систематичне вивчення не тільки вітчизняного, а й світового гончарства на державному рівні, але, незважаючи на це, тема розвитку гончарства Слобідської України в другій половині XIX – першій половині XX століття до цього часу продовжувала залишатися малодослідженою.

РОЗВИТОК ГОНЧАРСТВА СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ ВПРОДОВЖ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XX СТОЛІТТЯ

Історична географія гончарних осередків

Слобожанщина – регіон України, що утворився протягом XVII–XVIII століть на роздоріжжі Дикого степу між кордонами трьох держав – Росії, Речі Посполитої та Кримського ханства [5, с.6]. Це регіон активних міжетнічних контактів, де на порівняно невеликій території переплелися долі багатьох народів. Витоки цих процесів беруть початок у далекому минулому, вивчення якого дає можливість виявити закономірності виникнення етнічних традицій з одного боку і процесів культурної взаємодії між етнічними групами – з другого.

Зосередимо увагу на історичній території, де в XVII–XVIII століттях виникла Слобожанщина. Її освоєння, за свідченнями археологічних знахідок, відбувалося ще в епоху палеоліту. Тут знаходяться залишки поселень як раннього (300 тисяч років тому, Харківщина, село Яремівка [47, с.10]; 100 тисяч років тому, Луганщина, село Колесниківка [22, с.210]), так і пізнього (40–15 тис. років тому) палеоліту. В період мезоліту на території нинішньої Слобожанщини мешкали племена первісних рибалок та мисливців. У неоліті (V–III тисячоліття до н.е.) був густо заселений південь нинішньої Слобідської України, де виявлено близько шістдесяти поселень дніпро-донецької та ямково-гребінцевої культур [47, с.10], у межах Луганщини – близько двадцяти поселень [44, с.121], на Донеччині – двадцять п'ять [43, с.10], на Сумщині – понад сімдесят [46, с.10]. Тут відкрито також пам'ятки періоду міді-бронзи: ямної, катакомбної, зрубної, бондарихинської культур. З кінця VIII століття до н.е. на території, де згодом утворилася Слобожанщина, з'явилися скіфи, які густо населяли її аж до II століття до н.е.; за ними прийшли сармати, кіммерійці. На південному сході певний час господарювали гуни – IV століття [73, с.146], авари – VI століття, булгари – VI–VII століття [133, с.70]. Упродовж VI–VIII століть на берегах річок Дніпро, Сіверський Дінець, Оріль, Ворскла, Сула, Псел виникли перші поселення літописних слов'ян [43, с.9].

Географічне положення Слобожанщини мало перш за все виразні ознаки «окрайного положення» [124, с.99]. Багаті землі, які знаходилися на перехресті шляхів сходу і заходу, півдня і півночі завжди приналежали завоювальницькі племена східних та південних народів: печенігів, торків, половців, які кочували в X–XIII століттях на території нинішніх Луганської та Донецької областей [43, с.11]. У XI–XII століттях по річці Оріль (територія нинішньої Дніпропетровської області) проходив кордон із землями кочівників. Там, в сутичках з половцями, які тоді становили небезпеку для Русі на південному сході, не раз зустрічалися руські воїни. Вони часто воюва-

ли, захоплюючи землі один в одного. В період перемир'я, між Київською Руссю та кочівниками велася інтенсивна торгівля, що неабияк впливало на культурно-побутовий рівень як кочівних племен, так і слов'ян. Таким чином, досліджувана територія певний час була порубіжжям між землями слов'ян та кочівників.

У XIII–XVI століттях в історії східних слов'ян наступив один із найтяжчих періодів. Монголо-татарська навала надовго спустошила ці краї. Тривалий час, аж до XVII століття, малозаселений край був зоною постійних міграцій кочових племен, що й призвело до утворення своєрідної зони відчуження, яка отримала в окремих джерелах назву «Дикого Поля», а в сучасній науковій літературі – Великого степового кордону України [14, с.16]. Отже, в другій половині XVI століття південні поселення Російської держави розташовувалися приблизно по лінії Новгород-Сіверський, Путивль, Рильськ, Орел, Мценськ, Алатир. Дике Поле, що знаходилося південніше цієї лінії, так званого Путивльського рубежу, простягалось аж до кримського Перекопу та Азово-Чорноморського узбережжя. Тут були сприятливі умови для розвитку скотарства, тому татари з півдня постійно заглиблювалися на цю територію зі стадами худоби. З півночі на тимчасові промисли (пасічництво, рибальство, полювання) приходили слов'яни [133, с.12]. Одночасно з господарським на території Великого степового кордону виник і воєнний промисел, який на своєму початковому етапі зводився до силового заволодіння чужими здобутками праці [14, с.16]. У XVI – першій половині XVII століття російський уряд для захисту своїх південних кордонів прийняв ряд дієвих заходів, створюючи сторожову службу і розташовуючи від Дніпра до Дону охоронні пікети запорізьких козаків, котрі вели спостереження за рухом татар і, охороняючи кордони держави, поступово витисняли кочівників на південь [68, с.32].

Повторне заселення території Слобожанщини відбувалося в кілька етапів. Значна частина переселенців з'явилася тут після тяжких подій російсько-польської війни 1632–1634 років. Саме в цей період було збудовано 20 міст від міста Охтирка до міста Усмань, які увійшли до складу так званої Белгородської лінії довжиною 300 кілометрів, збудованої українцями за наказом уряду в середині XVII століття для захисту свого південно-західного прикордоння від нападів кримських татар. У XVII–XVIII століттях на території, яка лежала південніше від Белгородської лінії, утворилася Слобожанщина, яка отримала свою назву від загальної назви «слобод» – численних поселень, що виникали тут із середини XVII століття. За Белгородською лінією селилися переселенці-українці, яких уряд охоче приймав і всіляко заохочував [206, с.22]. За офіційними даними, тільки впродовж 1645–1647 років на Слобожанщину прибули й поселилися вздовж рік Охтирка, Харків та Сіверський Дінець близько 1247 українських родин [133, с.28]. Окрім цього, сюди проникали не тільки втікачі-кріпаки з Гетьманщини, а також робочі та служилі люди з Росії [20, с.464]. На початку визвольної війни 1648

Мал.8. Гончарний куток «Гончарний яр». Боромля, Сумщина. 2004.

Фото Людмили Меткої. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№10701. Публікується вперше

року масове переселення народу в південні степи дещо призупинилося. Проте невдоволення українців умовами Зборівського договору 1649 року викликало нову хвилю еміграції в межі Московської держави [129, с.25]. Починаючи з 1651 року, після поразки селянсько-козацької армії під Берестечком, тисячі переселенців перейшли російський кордон і заснували слободи на нових місцях [19, с.143]. Процес переселення на неосвоєні землі Дикого Поля набув особливо великого розмаху після Переяславської ради 1654 року, коли відбулося так зване «возз'єднання братніх народів» – України, яка була змушена визнати протекцію московського царя, та Росії, яка певний час визнавала державну самостійність і незалежність України на чолі з вільнообраним гетьманом. Але згодом, після смерті Богдана Хмельницького, Росія почала дедалі більше втручатися у внутрішні справи України, зазіхаючи на її суверенні права, і зрештою «возз'єднання народів» насправді виявилось звичайним загарбанням [90, с.3-4]. І, як наслідок, хвиля незадоволених, опуканих українців знову полилася на порівняно вільні землі Слобожанщини. На другу половину XVII століття припадає заснування українцями таких населених пунктів, у тому числі й гончарних осередків: міста Краснокутськ, Суми, Харків, Охтирка, Тростянець, Лебедин, Біловодськ, Куп'янськ, сіл Миропілля, Боромля (**Мал.8**), Вільшана, Литвинівка тощо. У 1660-х роках виникли міста Ізюм, Богодухів, Балаклія, села Велика Писарівка, Суджа, Деркачі, Ямпіль. У 1670-х-1680-х роках засновані поселення, які теж відомі як гончарні центри: міста Біловодськ, Білопілля, села Нова і

Стара Водолага, Лиман, Горохуватка [5, с.34-35]. За деякими підрахунками, на Слобожанщині в третій чверті XVII століття було збудовано понад 50 міст [133, с.85]. Більшість гончарних осередків, які згадані в монографії, засновані в XVII – на початку XVIII століття.

Хвиля переселень зазнала значного піднесення в 1711 році, коли українці різних верств населення з Правобережної України звернулися до Петра I з проханням дати їм дозвіл на переселення. Таку згоду їм було надано універсалом, проголошеним царським урядом 11 вересня 1711 року. Тоді нові десятки тисяч українських родин з Правобережної України прибули на Слобожанщину [133, с.47]. Населення південних районів Слобідської України значно збільшилося й у зв'язку з початком будівництва у 1732 році ряду укріплень по річці Оріль, так званої «Української лінії» [3, с.297]. Проте варто зазначити, що у XVIII столітті переважали внутрішні переміщення населення по території Слобожанщини. З другої чверті XVIII століття почалася посилена колонізація південної частини Острогозького полку. Кількість населених пунктів на Слобожанщині з кожним роком збільшувалася. Згодом щодо густоти населення ця територія досить швидко зрівнялася з Гетьманщиною. Наприклад, у 1686 році на Слобожанщині налічувалося близько 15306 поселенців обох статей, а вже в 1772 році – 666561 чоловік [5, с.46]. Завдяки заселенню Слобожанщини впродовж одного століття українська етнічна територія збільшилася майже на 100 тис. км², а її межі – на 120-200 км на схід [199, с.4]. Так, упродовж XVII–XVIII століть за межами Гетьманщини, за московською пограничною лінією, виросла нова Україна, Слобідська, з козацьким устроєм, дуже подібним до того, який був у покинутому краю. Проте Російський уряд, надаючи козакам-переселенцям повне внутрішнє самоуправління в межах полкової організації, не об'єднував усі п'ять слобідських полків під владою однієї особи, вони не мали над собою гетьмана, а підлягали безпосередньо белгородському воєводі [18, с.218]. Це було зроблено зумисне, щоб серед козаків не виробилося почуття окремої територіальної цілісності. Тож слобідські козаки, переважно українці, які мали на початку заселення території Слобожанщини певну свободу та деякі переваги, поступово, завдяки політиці Російської держави, втрачали їх. Указом від 28 липня 1765 року Катерина II скасувала полковий устрій, реорганізувавши слобідські в регулярні гусарські полки. Тоді ж було проведено зміни в адміністративному устрої Слобожанщини. З п'яти полків була створена Слобідсько-Українська губернія, відповідно до колишніх полків, поділена на п'ять провінцій. Харків був перетворений на губернське місто, міста Суми, Острогозьк, Охтирка, Ізюм стали провінційними містами з відповідним адміністративним апаратом на зразок того, який існував у провінціях Росії [133, с.70]. Слобідська Україна фактично стала однією з губерній Росії, а коли в 1835 році Слобідсько-Українську губернію було переіменовано на Харківську, про те, що це історична територія України, було забуто майже на 100 років. Таким чином, розвиток промисловості, сіль-

ського господарства, культури, кустарних промислів тощо в Україні підпорядковувався тенденціям, які існували на той час у Росії: загальна криза феодально-кріпосницької системи в першій половині XIX століття, розвиток капіталістичних відносин у другій половині XIX століття, економічний розвиток наприкінці XIX – на початку XX століття.

На сьогодні залишається дискусійним і вимагає уточнення питання про більш конкретне визначення територіальних меж Слобідської України щодо розмежування гончарних осередків. Вони не збігаються з обласним розмежуванням. Не виникає сумніву щодо приналежності до даного історико-етнографічного району території Харківської області, південно-східної частини Сумщини, північно-західних районів Луганщини та північних районів Донецчини. У деяких джерелах, зокрема в навчальному посібнику «Українське народознавство» (Київ, 1994) за редакцією С.Павлюка, Г.Горинь, Р.Кирчіва, знаходимо дані про приналежність до Слобідської України північно-східних районів Дніпропетровської області та східних Полтавщини [200, с.58]. Однак, на мою думку, це визначення можна поставити під сумнів. Вірно те, що слобідські села та села нинішньої Дніпропетровщини заселялися в один і той же час, а саме з кінця XVII до кінця XVIII століття, сюди також прибували переселенці з Правобережної та Лівобережної України. Проте заселяли Слобідську Україну здебільшого козаки, котрі становили військову організацію країни – п'ять Слобідських полків, тоді як північні частини Дніпропетровщини (сучасні села Магдалинівського, Царичанського, Новомосковського, Перещепинського, Павлоградського районів) входили до складу паланок – адміністративно-територіальних одиниць Запорізької Січі, які повністю сформувалися у період існування Нової Січі (1734–1775) поблизу села Покровське. На лівому березі Дніпра у той час існувало 5 паланок, до яких і належали села вищезазначених районів. *«Запорожжя являло собою окрему частину українських земель... Територія Запорожжя була досить значною; крім самої Січі (Чортомлицька Січ), що знаходилася на правому березі Дніпра, біля с.Каплунівки під м.Нікополь, вона включала велику частину Півдня України (сучасні Запорізьку, Дніпропетровську і Кіровоградську області). Економіка Запорожжя мала певні особливості порівняно з іншими українськими землями»* [49, с.75]. На запорізьких землях був свій внутрішній устрій, селяни та козаки підпорядковувалися полковнику та полковій старшині, яка призначалася Кошем Запорізької Січі [16, с.331]. Отже, північні райони Дніпропетровщини напевне можна віднести до історичних земель Запоріжжя. Південні та західні райони нинішньої Донецької області також входили до складу паланок Нової Запорізької Січі [43, с.14]. Крайні південні райони Донецької області, як і південні райони нинішньої Луганщини, входили до складу Міуського округу Війська Донського [44, с.125]. Тут, на південно-західному кордоні, точилися суперечки за землі між слобідськими та донськими козаками, які стверджували, що їм належала територія, де проті-

кали ріки Бахмут, Жеребець та Красна. Однак царською жалуваною грамотою в 1704 році було підтверджено право козаків Ізюмського полку на володіння цими землями козаками Ізюмського полку [3, с.547]. На території між річками Сіверський Дінець та Лутань у 50-х–60-х роках XVIII століття на запрошення російського уряду поселилися серби, хорвати, чорногорці, болгари, а також молдавани й поляки. Так виникла Слов'яносербія. В 1775 році військові поселення Слов'яносербії були ліквідовані, а їх землі ввійшли до складу Катеринославського намісництва. Потужний гончарний осередок Лутанщини Макарів Яр (нині – село Пархоменко Краснодонського району) не входив до складу Слобожанщини, хоча за деякими джерелами гончарний промисел був занесений сюди вихідцями з Харківщини, які в першій половині XVIII століття переселилися на ці землі [44, с.125]. На заході Слобідська Україна межувала з Гетьманщиною, з якою теж були суперечки за межі, особливо за пограничні села Котельва та Коломак. Котельва як «древнее козацкое местечко» фігурує в писемних джерелах ще з XVI століття [202, с.65]. З історичних джерел відомо, що сюди під час заселення Слобожанщини прибуло багато селян та козаків із захоплених Польщею українських земель. У другій половині XVII – на початку XVIII століття вона стала однією з фортець, що захищали Україну від нападів татар [45, с.447]. Це містечко перед Полтавською битвою 1709 року належало до Гадяцького полку, але на прохання її мешканців було приєднане до Охтирського Слобідського полку. З 1780 по 1796 рік с.Котельва входила до складу Охтирського повіту Харківського намісництва, з 1797 Котельва – Охтирського повіту Слобідсько-Української губернії, а з 1835 – Харківської губернії [46, с.448]. У 1925 році відбулися зміни в адміністративно-територіальному поділі України. Тоді постановою Всеукраїнського центрального виконавчого комітету і Ради Народних Комісарів УРСР від 3 червня 1925 року було ліквідовано губернії, територію України поділено на 41 округ, і село Котельва ввійшло до складу новоствореної на території Полтавської округи [1, с.75-77]. У 1937 році Котельва у складі Опішнянського району була віднесена до Полтавської області [1, с.32]. Тому, характеризуючи гончарство Слобідської України, варто звернути увагу й на котелевський гончарний осередок. Інакше склалися обставини стосовно приналежності до Слобожанщини таких гончарних центрів, як місто Ромни та села Глинськ і Куземин, які нині входять до складу Сумської області. Щодо села Куземин Охтирського району, яке було хоча й невизначним, проте все ж гончарним осередком, то до складу Харківської губернії воно ввійшло тільки у 1923 році, коли Постановою 3-ї сесії ВУЦВК 6-го скликання було затверджено основні принципи поділу республіки на округи і райони. Тоді Куземинська волость від Полтавської губернії Зінківського повіту була відділена й приєднана до Богодучівського повіту [1, с.88-89], а пізніше, у 1939 році, коли була створена Сумська область, с.Куземин увійшло до її складу. Відоме ще з 1446 року село Глинськ Роменського повіту після Переяславської ради 1654 року було

сотенним містечком Миргородського полку, а з 1680 року – Лубенського [208, с.541]. Повітовим містом Чернігівського намісництва Глинськ став після ліквідації полкового устрою в 1782 році. Згідно з адміністративно-територіальним поділом 1802 року, воно як волосний центр увійшло до складу Полтавської губернії [109, с.68-71]. У 1932 році країна перейшла на новий адміністративно-територіальний поділ – обласний і районний. Згідно з постановами ВУЦВК «Про утворення областей на території УСРР» від 9 лютого 1932 року, на Україні було створено 5 областей – Вінницьку, Дніпропетровську, Київську, Харківську, Одеську, а 15 жовтня цього ж року – Чернігівську область. Тоді до Харківської увійшла майже вся територія нинішньої Полтавської області, а разом з тим у складі Роменського району і село Глинськ [1, с.88-89]. У 1939 році місто Ромни та села Роменського району увійшли до складу Сумської області [36, с.9]. Таким чином, місто Ромни та села Глинськ і Куземин територіально не входили до складу Слобідської України. Гончарство цих осередків охарактеризував у своїй монографії «Етнографія українського гончарства» (Київ, 1993) історик Олесь Пошивайло.

Розглядаючи питання розвитку гончарного промислу в Слобідській Україні, не варто категорично стверджувати, що його регіональні особливості докорінно відрізняються від сусідніх гончарних осередків, таких, наприклад, як: село Глинськ чи село Липова Долина, селище Котельва чи селище Опішне. Явища мистецтва та культури не підлягають чіткому географічному розмежуванню, між ними неможливо провести чітких географічних кордонів, тож гончарству таких територіально дотичних осередків притаманні певні спільні риси. Однак дане дослідження має чітко окреслені територіальні межі – це частина Слобожанщини, що входить до складу Східної України. Питання розвитку гончарства в дотичних до неї регіонах, таких як Полісся, Середня Наддніпрянина, Південь України, Дон та Подоння, частина Слобожанщини, яка перебуває за межами України, вимагає окремого розгляду.

У комплексі проблем історичної географії Слобідської України особливе місце варто відвести питанню державно-територіальної приналежності її земель у минулому. Особливої актуальності воно набуло в 1917 році, коли одночасно з розпадом колишньої Російської імперії відбувся процес політичного самовизначення народів, які її населяли. В процесі цього мали вирішуватися й проблеми територіального розмежування, що було нелегкою справою в прикордонних районах, одним з яких і була Слобідська Україна. У середовищі істориків та етнографів довгий час точилися суперечки щодо історичної приналежності земель, на яких утворилася Слобожанщина, адже у регіоні були поселення, де або українське населення було частково русифіковане, або російське – українізоване, тому проведення точної етнографічної межі між територіями українців та росіян на Слобожанщині було завжди складним та суперечливим питанням [124, с.99]. Дослідник історичного минулого Слобожанщини Дмитро Багалій,

прагнучи довести її історичну належність до України, неодноразово наголошував, що так зване «Дике Поле» до його заселення не належало Росії [5, с.10]. Радянська історіографія розцінювала цю позицію як помилкову і вказувала або на безсумнівні права Російської держави на «Дике Поле» [26, с.7-11], або наголошувала, що ці землі до їх заселення не належали нікому [181, с.306]. Історичними фактами підтверджено, що основну масу населення Слобожанщини становили вихідці з Наддніпрянської України, втікачі від польсько-шляхетського гніту. Навіть протягом 50-х років XVIII століття велику кількість міст (міста Валки, Колонтаїв тощо), заснованих росіянами, заселили українці. Наприкінці XVII століття їх чисельність становила не менше 100 тисяч чоловік, тоді як росіян – не більше 20 тисяч [48, с.180-180]. Під час колонізації нових земель правлячий уряд надавав перевагу саме українцям, так званим «черкасам» (так називали українців у офіційних документах XVI–XVII століття), бо вони вимагали від уряду менше допомоги та різноманітних субсидій, ніж російські служилі люди [72, с.49-57]. Якщо міста, які зосереджувалися на Белгородській лінії в другій половині XVII століття, засновували переважно росіяни, то місцевість, яка лежала на південь від неї, заселялася українцями, що приходили з Чернігівщини, Полтавщини, Київщини [3, с.237]. За Белгородською лінією також жили росіяни, але переважно в таких містах, як Валки, Колонтаїв, Олешня, Охтирка, Недригайлів. Однак пізніше, коли тут з'явилася велика кількість переселенців з Правобережної та Лівобережної України, українське населення цих міст стало переважати над російським. Проте були на Слобожанщині й поселення, де, в основному, жили росіяни. Відомі два найбільші масиви розселення їх у цьому регіоні. Перший – місто Чугуїв, заселене росіянами після того, як українці, заснувавши, покинули його в 1638 році. Другий виник у 30–60-х роках XVIII століття, коли споруджувалися нові укріплені міста на «Українській лінії», які заселялася переважно вихідцями з Белгородської та Воронезької губерній [52, с.51]. В деяких населених пунктах Старобільського повіту росіяни *«йшли суцільною смугою, зливаючись з іншими великоруськими губерніями»* [184, с.262]. Однак, на факт переважання чисельності українців на території Слобожанщини наголосив Микола Сумцов, стверджуючи, що *«перш на вільні, багаті й просторі землі великою повіддю пішли українці, які, за короткий час заселили весь край. Потім прилили невеличкі купи сербів та молдаванів, які оселившись між українцями, злились з ними цілком. Одночасно приливали великороси...»* [183, с.144]. Загалом, наприкінці XVIII століття у Слобідській Україні за даними 5 ревізії 1795 року українці становили 85,88% усього населення [132, с.50-56]. Наприкінці XIX століття, згідно з переписом населення 1897 року, в Харківській губернії налічувалося 2492316 осіб обох статей, українців серед них було 80,6%, росіян – 17,7%, решту, 1,7% населення, становили представники інших національностей [107, с.102-105]. Як бачимо, українське населення за 100 років зменшилася на 5%. Це відбу-

лося внаслідок процесу русифікації, який широко впроваджувався за часів царизму. За словами Миколи Сумцова, великороси «...не тільки не злилися з українцями, а по містах, дякуючи урядові й школі, що були в їх руках, перетягли до себе багато українців, що перейняли їх мову, одяг і звичай» [183, с. 144]. На підтвердження цих слів наведемо ще одне свідчення. Ще в 1836 році російський етнограф Вадим Пасек, який вивчав особливості українського народу, писав, що «слобожане – се ті українці, малоросіяне, тільки у своїй мові вони більше гетьманців наближаються до великоросіян, але по характеру од них дуже далекі» [106, с. 174]. Проте, незважаючи на це, кількість українців за національністю на території Слобожанщини була набагато більшою, про що в 1903 році в своїй праці «Исторические судьбы Малороссии и культурные успехи» писав історик Я. Ставровський. Він стверджував, що за етнографічним складом на Слобожанщині переважали українці, складаючи 70% населення, у той час як росіяни, зосереджуючись у східній частині Харківської губернії, – тільки 30% [178, с. 78]. У цьому регіоні, як і в інших районах взаємодіючих етнічних територій (особливо, якщо вони заселені близькоспорідненими народами), на межі етнічних масивів двох східнослов'янських народів – українського та російського – важко провести чіткий етнічний кордон. У Курській та Воронежській губерніях, з якими межувала Харківська, при загальному переважанні російського населення, виникла значна кількість українських поселень. У Харківській губернії з переважною більшістю українських поселень – групи російських населених пунктів. У зв'язку з цим, довготривалі сусідські стосунки російського та українського народів, їх тісні господарсько-економічні зв'язки привели до етнокультурного зближення українців і росіян, яке пом'якшувалося спорідненістю мови та віросповідання [206, с. 3, 50]. Отже, між росіянами і українцями в процесі їхнього співіснування почали вироблятися певні спільні риси – *«Традиційна ворожнеча між хохлами и москалями, корінна відмінність устроїв почали пом'якшуватися. Ці зовсім різні народи, які довгий час живуть поряд, за своїми національними стінами починають переглядатися, впливаючи один на одного»* [38, с. 7]. Так, вивчаючи в 1898 році етнографію гончарного осередку села Євсуг Старобільського повіту, М. Косьянова зазначила, що, хоча зовнішній вигляд жителів села та його наріччя мали українське походження, все ж місцевий *«говір, завдяки запозиченню російських слів – внаслідок наближеності до кінних державних заводів втрачає свою національну особливість»* [62, с. 259]. М. Ф. Сумцов у 1918 році, характеризуючи мову, на якій говорили українці Слобожанщини, писав, що ще в середині XIX століття Слобожанщина являла собою територію із суто українським населенням, а з часом (створення залізниці, збільшення кількості заводів та фабрик, розвиток «солдатчини», русифікація шкіл) у мову місцевого населення *«вошло много порчи в виде исковерканных или чужих слов»* [184, с. 262]. Русифікації піддавалося переважно населення Луганської та Донецької областей, воно знаходилося територіально ближче до Росії і мало

більш тісні культурні та господарські відносини, що вносило певні особливості в їхній побут та культуру.

Твердження, яке існувало в Росії наприкінці XIX століття, про появу народних промислів, зокрема гончарства, на території Слобідської України під впливом росіян за часів становлення кріпосного права, на мою думку, є безпідставним. Адже, як зазначав відомий дослідник історичного минулого Слобожанщини Дмитро Багалій, «...черкаси винесли зі своєї батьківщини знання майже усіх тих промислів та ремесел, які ми у них знаходимо...» [2, с.7]. Історик Стефан Таранушенко, досліджуючи розвиток мистецтва, у тому числі й гончарства Слобожанщини XVII–XVIII століть, також стверджував, що переселенці з Правобережної та Лівобережної України принесли з собою на нові землі не лише культуру та знання ремесел, а й усталені віками мистецькі форми в архітектурі, різьбярстві, гончарстві, ткацтві, малярстві та інших видах народного мистецтва [189, с.3]. Отже, переселенці з України продовжували розвивати на новозаселеній території традиційні промисли, засновували дрібні заклади, даючи початок розвитку селянської промисловості на новозаселених землях [74, с.27].

Щоб мати певні уявлення про національний склад слобожанських гончарів, скористаємося переписом населення, складеним у Росії в 1897 році. Уявлення про кількість українців та росіян, зайнятих на Слобожанщині наприкінці XIX століття обробкою мінеральних речовин, зокрема глини, можна отримати, розглянувши подану таблицю (**Табл. 1**) [107, с.188-254].

Отже, згідно з переписом населення 1897 року, серед усіх зайнятих у Харківській губернії обробкою глини, а ці дані включають і безпосереднє заняття гончарством, виробництво цегли, кахель та черепиці, було задіяно 6624 українців (80,5%), 1609 росіян (19,3%), 0,2% – складали представники інших національностей. Кількість росіян, які займалися обробкою глини, переважала тільки в містах Харків, Чугуїв, Слов'янськ та Вовчанськ. Проте вони були більш відомі як місця виробництва цегли. В повітах (Валківському, Лебединському, Ізюмському, Сумському, Старобільському), де була найбільша кількість гончарних осередків, українці мали численну перевагу над росіянами. Для прикладу можна навести дані попереднього перепису населення по Старобільському округу за 1926 рік. Населення гончарних осередків округу в той час мало такий склад (**Табл. 2**) [111, с.9].

Про те, що більшість гончарів досліджуваного історико-етнографічного району були українцями, свідчить й аналіз їх прізвищ, зафіксованих дослідниками під час обстеження промислу в 80-х роках XIX століття. Відомо, що початок закріплення прізвищ як спадкових родових назв розпочався на Україні ще з другої половини XVII століття. Проте до середини XVIII століття більша частина метрик заповнювалася недосконало, і тільки з 1772 року почав вестися більш чіткий реєстр населення [121, с.4]. Найбільш поширеними в східних областях України є прізвища, утворені за допомогою суфікса -енко (Гончаренко, Науменко, Лікаренко), прізвища із суфікса-

Таблиця 1

**Національний склад населення, зайнятого обробкою глини,
у Слобідській Україні наприкінці XIX століття
(за переписом населення 1897 року)**

Повіт, місто	Росіяни (чол.)		Всього (чол.)	Українці (чол.)		Всього (чол.)
	чоловіки	жінки		чоловіки	жінки	
Харківський	443	349	792	1014	519	1533
м.Харків	223	161	484	121	74	195
Охтирський	3	–	3	75	46	121
м.Охтирка	15	15	30	349	311	660
Богодухівський	2	2	4	44	27	71
м.Богодухів	–	–	–	13	10	23
Валківський	2	5	7	722	507	1229
м.Валки	–	–	–	150	132	282
Вовчанський	–	1	1	19	25	44
м.Вовчанськ	8	5	13	2	6	8
Зміївський	10	11	21	12	8	20
м.Зміїв	–	–	–	14	10	24
м.Чугуїв	19	16	35	–	–	–
Лебединський	3	–	3	319	178	497
м.Лебедин	–	–	–	58	59	117
м.Недригайлів	–	–	–	3	–	3
Ізюмський	23	18	41	329	278	607
м.Ізюм	17	13	30	240	210	450
м.Слов'янськ	96	70	166	94	64	158
Куп'янський	4	6	10	23	18	41
м.Куп'янськ	–	–	–	18	18	36
Старобільський	–	–	–	45	41	76
м.Старобільськ	1	–	1	–	–	–
Сумський	15	6	21	144	90	234
м.Суми	25	21	46	101	82	183
м.Білопіль	–	–	–	6	5	11
м.Краснокутськ	–	1	1	–	1	1
Усього	909	700	1609	3915	2709	6624

ми -ськ-ий, -цьк-ий (Брюховецький, Лихацький), а також ті, які утворені лексико-семантичним способом (Чумак, Банька, Шульга, Ковбаса). Вони водночас переважають і на території всієї України [121, с.195]. Серед 163 проаналізованих мною прізвищ гончарів, зафіксованих дослідниками наприкінці XIX століття в окремих гончарних осередках Слобожанщини, 154 – українські, 5 прізвищ могли мати як українське, так і російське походження.

Таблиця 2

**Національний склад населення гончарних осередків
Старобільського округу за переписом населення 1926 року**

Назва села	Кількість населення (чол.)	Українці (чол.)	Росіяни (чол.)
Брусівка	2040	2040	–
Литвинівка	3880	3877	3
Євсуг	7361	7331	19
Бутківка	392	392	–

ня (Стеблин, Рижий тощо) і тільки 4 можна вважати російськими (Козлов, Балашов, Ткачов, Ковальов). Проте навіть цей факт можна поставити під сумнів, адже суфікси -ин, -ов з'являлися або у прізвищах української знаті як відзнака вищого стану, або виникали канцелярським шляхом [187, с.227]. Отже, переважна більшість прізвищ гончарів Слобідської України є українськими.

Таким чином, розглянувши таблицю, проаналізувавши прізвища гончарів, зафіксовані на досліджуваній території в 1880-х роках, та беручи до уваги той факт, що обстежуваний регіон був заселений переважно українцями, можна з великим відсотком вірогідності стверджувати, що більшість гончарів були українцями, тому й гончарству на даній території були притаманні традиції українського гончарства.

Соціально-економічні умови розвитку гончарства

Кожне суспільне явище чи явище культури має певні етапи розвитку: зародження, становлення, розквіт, занепад. Зародження та розвиток будь-якого ремесла залежить від багатьох факторів: наявності природних ресурсів, заселеності території, рівня розвитку продуктивних сил, відокремлення ремесла від сільського господарства, розвитку промисловості та торгівлі тощо. Одним із основних факторів, який вплинув на виникнення й становлення гончарства в Слобідській Україні, була насамперед потреба населення в дешевому посуді та будівельних матеріалах, яка існувала доти, доки глиняні вироби не витіснив з ужитку більш зручний і дешевий фаянсовий, металевий та скляний посуд. Значно довше в регіоні проіснувало цеглярство.

З часу заселення основними видами господарювання в Слобожанщині були землеробство та скотарство. Заодно із цим місцеве населення займалося різними промислами та ремеслами, які, хоча й виконували роль допоміжних засобів існування, мали важливе значення для розвитку господарства в цілому [133, с.161-165]. До допоміжних промислів, у тому числі й гончарства, частину населення спонукала звертатися нестача прибутків від заняття землеробством, спричинена малоземеллям, яке в свою чергу

було результатом збільшення кількості населення, адже розміри земельних наділів тут зменшувалися пропорційно заселенню краю [108, с.30]. Чим меншими були прибутки селянських господарств від землеробських занять, тим ширше населення починало займатися різними промислами і ремеслами [37, с.17-18]. Окрім цього, поєднання занять землеробством та ремеслами пом'якшувало негативний вплив промислових криз та застоїв у економіці, бо зі зменшенням прибутків у галузі переробної промисловості кустарні промисли надавали певну підтримку сільському господарству [59, с.41].

Ще наприкінці XVII – на початку XVIII століття виготовлення глиняних виробів у Слобідській Україні зосереджувалося переважно в межах сім'ї, задовольняючи її побутові потреби. В міру зростання обсягів виробництва продукція кустарів потрапила на ринок, і гончарство перестало бути виключно сімейним заняттям. Починаючи з середини XVIII століття, із середовища гончарів-кустарів, які працювали на невідомого споживача, почали виокремлюватися майстри-ремісники, котрі виготовляли речі на замовлення. Однак, незважаючи на це, в середині XIX століття переважна більшість гончарів Слобідської України, маючи непристосовану до виконання індивідуальних замовлень техніку, залишалися кустарями і, розраховуючи на масового споживача, працювали на ринок більш чи менш значного регіону. Вони жили переважно в сільській місцевості, тож кустарна промисловість тут перебувала в тісному зв'язку із землеробством. Цей зв'язок був безперечним, адже селяни, займаючись сільським господарством, мали достатньо вільного часу, принаймні 4-5 зимових місяців, для допоміжних до сільського господарства занять. Окрім цього, поєднання кустарної промисловості із землеробством гарантувало селянам більш стійкі прибутки, роблячи їх менш чутливими до коливань ринкових цін на хліб.

Отже, гончарство на території Слобідської України на різних етапах свого розвитку, від виникнення до повного занепаду в середині XX століття, здебільшого носило характер допоміжного до землеробства заняття. Адже впродовж усього досліджуваного періоду середній показник кількості земельних наділів на душу населення в регіоні був дуже низький і, наприклад, у середині XIX століття, становив 3,8 десятин [206, с.26-29]. За статистичними даними кінця XIX століття, середня кількість членів селянської сім'ї в Харківській губернії становила 8,7 чоловік, тоді як землі на душу населення припадало дещо більше 2 десятин [127, с.30]. У деяких повітах, наприклад, у Старобільському, де забезпеченість селянських сімей землею була найвищою, гончарство більшою мірою виконувало роль допоміжного заняття. Проте у таких повітах, як Охтирський та Валківський, де і густота населення була високою, і землі на одне господарство набагато менше (Євсузька волость – 3,2 десятини на душу населення, Валківська волость – 0,9 десятини, Котелевська – 1,4 десятини на душу населення [79, с.71]), в період найвищого свого розвитку (межа XIX–XX століть) гончарство виконувало

**Мал.9. Микола Івченко.
Гончарні вироби.
Ізюм, Харківщина.
Середина XX століття.**
Фото Людмили Меткої.
Національний музей-заповідник
українського гончарства в
Опішному, Національний архів
українського гончарства,
інв.№3718. Публікується вперше

ло роль основного заняття і виступало основним джерелом прибутку сімей гончарів. Отже, тісний зв'язок гончарства із землеробством на Слобідській Україні є безперечним фактором соціально-економічного розвитку цього історико-етнографічного району.

Важливою умовою виникнення та розвитку гончарного промислу в будь-якому гончарному осередку була наявність придатної для роботи глини. Оскільки Україна займає одне з перших місць серед країн світу за наявністю в її надрах різноманітних глин (більше 10000 родовищ глин і глинистих порід [113, с.20]) – основного сировинного матеріалу для гончарства, саме воно й було тут одним із найбільш широко розвинених промислів. Геологічні обстеження Харківської губернії ще наприкінці XIX століття показали, що вздовж ріки Сіверський Дінець та по берегах багатьох інших річок, які зливаються з нею, знаходилися родовища глин, побіля яких і виникали гончарні осередки [58, с.405]. За даними кінця XIX – початку XX століття, особливо багатим на глини був район Ізюмщини, де їх добування проводилося на околицях міста Ізюм (**Мал.9**), сіл Рай-Олександрівка та Миколаївка (нині – Слов'янський район, Донецька область). Придатні для гончарювання глини залягали й поблизу сіл Горохуватка та Гаврилівка Куп'янського повіту. Глиняні кар'єри розроблялися й неподалік сіл Нова Водолага (**Мал.10**), Огульці, Просяне, Знаменівка колишнього Харківського повіту. Фаянсові глини високого ґатунку, які, окрім того, що використовувалися місцевими жителями, добувалися й для потреб фаянсового заводу М.Кузнецова в місті Буди Харківського повіту, залягали поблизу Валок [70, с.53-55]. На початку XX століття глини, які використовували для роботи гончарі с.Нова Водолага Валківського повіту, було направлено на дослідження у Санкт-Петербурзьку лабораторію. Виявилося, що місцева вогнетривка глина «гончарка» нагадувала відому сілезьку глину з околиць міста Бунцлау – центру кустарної промисловості в Німеччині

[12, с.222]. Саме наявність поблизу гончарних центрів (місто Валки, села Боромля, Станичне, Нова Водолага, Миколаївка) якісних глин, як вказував етнограф Микола Сумцов, стала поштовхом для успішного розвитку гончарства в цих осередках [184, с.322]. Придатні для виготовлення посуду якісні вогнетривкі глини добувалися і на Старобільщині в околицях сіл Євсуг (**Мал.11**), Брусівка, Литвинівка, Василівка (**Мал.12**), поблизу сіл Солодки, Дмитрівка, Курячівка, Чагарі та поряд із містом Біловодськ [70, с.53-55]. У Лебединському повіті поблизу сіл Межиріч, Камінне, Михайлівка, Костевщина, в Охтирському повіті поблизу сіл Боромля, Богодухівське, Попівка, Станичне також залягали гончарні глини високого ґатунку. Згідно з дослідженнями С.Потапенко, глини, які залягають на території Слобідської України, відносяться до розряду різнобарвних глин, їх родовища концентруються у двох районах, які можна обмежити містами Чернігів–Новгород–Сіверський–Глухів–Суми–Лубни–Полтава–Слов'янськ–Харків [113, с.255-256]. Відомий керамолог Юрій Лащук поділив усю територію України за наявністю глин та гончарних осередків на гончарні зони. Він писав, що Слобідська зона обіймає простори Харківської та Луганської областей, південні райони Сумщини та північні райони Донецької області. З нею співвідносні й простори Кубані, гончарні центри якої заснували вихідці із Слобожанщини. У цій зоні Лащук вирізняв два великі масиви, де були найбільші скупчення гончарних осередків. Перший – охоплює західні райони Харківщини та південні Сумщини, другий – низку осередків, що тягнуться від міст Куп'янськ, Ізюм, Слов'янськ на заході до міста Біловодськ і

Мал.10. Залишки «гончарних ям» для видобування гончарної глини. Нова Водолага, Харківщина. 2002. Фото Людмили Меткої. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№3706

**Мал.11. Гончарні вироби.
Євсуг, Луганщина.
Перша половина XX століття.**
Фото Людмили Меткої.
Національний музей-заповідник
українського гончарства
в Опішному, Національний архів
українського гончарства,
інв. №53072

села Макарів Яр (нині – село Пархоменко) на сході [69, с.44]. Таким чином, населення, яке поселилося на території Дикого Поля, розпочало займатися гончарством і завдяки наявності в регіоні значних родовищ глини, а постійна потреба в посуді та будівельних матеріалах сприяла подальшому розвитку гончарного промислу в Слобідській Україні.

Вплив на виникнення та розвиток гончарства на Слобожанщині мало й переселення дрібних промисловців і ремісників з центральних губерній Російської імперії на окраїни. Адже переселенці привозили із-за Дніпра на нові місця в Дике Поле не тільки свої сім'ї, збіжжя та худобу, а й свою локальну культуру, православну віру, рідну мову, свої звичаї та ремесла [69, с.39].

Достовірних даних про кількість переселенців-гончарів у гончарних осередках Слобідської України в науковій літературі вкрай мало. Маємо окремі відомості з літератури краєзнавчого характеру. Згадку про переселення кількох сімей, ймовірно гончарів, з Полтавщини до села Литвинівка – гончарного осередку колишнього Старобільського повіту – зустрічаємо в книзі краєзнавця Миколи Бугаївського, уродженця Литвинівки, «Обитоцкая повесть»: *«Восени 1732 р. в обитоцьку долину приїхало кілька сімей з Полтавщини, розмістились на лівому березі середньої течії р.Бітка – сусіди стали називати їх литвинами (у минулому литвинами називали все населення Великого князівства Литовського (14-16 ст.), тобто литовців, білорусів, частково поляків і українців [71, с.148]. Пізніше тут селилися українські селяни втікачі з литовських сел. І з Слобідської України, виріс хутір литвинів»* [7, с.209]. На іншій сторінці книги знаходимо відомості про те, що в 1765 році в селі *«у п'яти дворах мужики займалися горичечним ремеслом»* [7, с.213]. Поряд із цим автор розповідає й про заснування сусіднього села Брусівка, де також, на що вказують історичні джерела і матеріали керамологічних досліджень, розвивалося гончарство. Першим оселився на цьому

**Мал.12. Гончарні вироби.
Бутківка, Луганщина. 2002.**

Фото Людмили Меткої.
Національний музей-заповідник
українського гончарства в
Опішному, Національний архів
українського гончарства,
інв. №53070.
Публікується вперше

місці Йосип Степанович Брус, іменем якого і стало називатися поселення. Микола Бугайівський повідомляє, що першими жителями села Брусівка були вихідці з Ізюмського слобідського полку [7, с.209]. Під час керамологічної експедиції на Луганщину в 2001 році мені вдалося встановити прізвища деяких місцевих гончарів, які працювали в різні роки другої половини XIX – першої половини XX століття. Серед них – Полікарп Брус (середина та кінець XIX століття) [31, арк.25]. Можливо, він був нащадком першого поселенця – ізюмчанина Йосипа Бруса. В літературних джерелах часто трапляються відомості про те, що саме ізюмські гончарі були наставниками для багатьох майстрів Слобідської України. Так, краєзнавець Лев Соколовський, обстежуючи гончарство Куп'янського повіту в 1880 році, стверджував, що гончарювати в селі Горохуватка в 1830 році почав Микита Бровко, який навчався майстерності в гончарів з міста Ізюм. А у сусідньому селі Гаврилівка першим гончарем у 1848 році став горохуватський майстер Федір Лихацький [135, с.33-34]. Експедиційні матеріали 2002 року до міста Барвінкове Ізюмського району свідчать, що гончарство там виникло наприкінці XIX століття, а в 1940-х роках на місцевому заводі «Недробуд» існував гончарний цех, де працювало троє ізюмських гончарів та п'ятеро місцевих майстрів, які й навчилися гончарювати в ізюмчан [33, арк.72]. Під час експедиції на Донеччину в 2003 році вдалося з'ясувати, що гончарі сіл Піскунівка та Діброва колишнього Ізюмського повіту також перейняли вміння гончарювати від ізюмських умільців [30, арк.18]. Що стосується зародження гончарства в Ізюмському повіті то, за словами дослідників різних років, велика кількість і надзвичайна якість ізюмських глин сприяли виникненню гончарства на Ізюмщині задовго до згаданого періоду, а майстерність гончарювання передавалася тут від покоління до покоління [99, с.52]. Найвищого розвитку в Ізюмському повіті гончарство досягло в селах Попівка, Гончарівка та Піски (нині – мікрорайони міста Ізюм), що під-

Мал.13. Гончарні вироби.
Нова Водолага, Харківщина.
Середина XX століття.
Фото Людмили Меткої.
Національний музей-заповідник
українського гончарства в Опішному,
Національний архів українського
гончарства, інв.№53071

тверджується і даними керамологічної експедиції на Харківщину 2002 року [33, арк.77-78, 82]. Найдавніші згадки в літературі про гончарство Охтирського повіту датуються кінцем XVIII століття. Вже тоді в місті існував ремісничий цех, який мав цішку для кожного ремесла (цішки, ціхи – мініатюрні об'ємні зображення характерного для ремесла робочого інструменту); гончарська була «червона малевана, четверугольна» із зображенням горщика та глечика [191, с.2]. Наприкінці XVIII століття гончарний цех діяв і в місті Лебедин [98, арк.4]. Гончарний промисел у Охтирці та навколишніх селах розвивався й протягом другої половини XIX – першої половини XX століття. Однак коли саме, ким і звідки він був занесений, не пам'ятали навіть найстаріші з майстрів [191, с.30-31]. Подібне можна сказати й про гончарство села Котельва. Краєзнавець Олександр Твердохлібов, досліджуючи гончарний промисел Охтирського повіту в 1881 році, записав спогади найстарішого на той час місцевого гончаря, 75-річного Зіновія Передерія, який стверджував, що гончарі жили в селі, коли він був ще «невеличким хлопцем». Першим, за переказом місцевих жителів, майстром із розпису полив'яних мисок у Котельві був Кирило Шульга, який нібито навчився цій справі в гончаря, уродженця села Міські Млини, що поблизу Опішного колишньої Полтавської губернії, а «сiзий» димлений посуд у Котельві в 30-х роках XIX століття почав випалювати місцевий гончар Роман Лазько. За іншим переказом, котелевці перейняли вміння розмальовувати миски від жительки села Більськ Зіньківського повіту Полтавської губернії баби Маїюрки, яка була «скусниця до полив'яних мисок» [191, с.31]. Жителі сусідніх із Котельвою сіл Млинки та Деревки, найімовірніше, навчилися гончарювати в котелевських майстрів, бо серед 5 гончарів села Деревки тільки двоє були корінними жителями, решта – уродженці Котельви. Під час обстеження села Журавне Хухрянської волості (Хухря – село неподалік від Котельви)

О.Твердохлібов виявив, що предки місцевих майстрів навчалися в гончарів із різних місцевостей. Одним із таких гончарів був П.Губенко з Охтирки. Відомо, що жителі села спеціалізувалися здебільшого на виготовленні кахель і цегли, а також на будівництві печей, оскільки для випалювання посуду необхідна велика кількість деревного матеріалу, а Журавне стояло в місцевості, де було мало лісу. Окрім цього, поблизу, в селі Лутиці, працював винокурний завод, який також потребував і використовував багато дерева [191, с.40-43]. Матеріали експедицій, проведених науковими співробітниками Сумського художнього музею Тетяною Єршовою та Людмилою Федевич у 1990-х роках, свідчать, що перший гончар переселився до міста Суми із села Борисівка сусідньої Курської губернії ще на початку XIX століття [23, с.316-320]. За даними дослідника Петра Єфименка початку 1880-х років, що стосуються виключно цеглярства, з Курщини, а саме із села Суджа, було занесено вміння виготовляти цеглу в села Басівку та Локню Сумського повіту. «Років 50 тому в Локні і Басівці зовсім не було цегельників; але суджанські рядчики почали наймати місцевих робітників і навчили їх цьому промислу» [21, с.25]. З інших джерел відомо, що поширення гончарного промислу в Суджі відбувалося завдяки переселенню туди гончарів з Полтавщини [136, с.29], тому гончарство в цих селах, найімовірніше, мало українське коріння. У с.Нова Водолага Валківського повіту населення почало виготовляти вироби з глини з часу заселення території, бо поблизу знаходилося одне з найбільших родовищ глини [91, с.207] (**Мал.13**). До речі, ще в 1774 році мандрівник Йоганн Антон Пюльденштедт писав, що *«виготовлені з місцевої глини тарілки та кахлі – тверді та блідо-жовті, черепиця не поступається перед голландською»* [95, с.34]. Отже, вже майже за сто років до початку дослідження кустарних промислів у Росії (1850-ті роки) жителям села було відоме гончарство.

Ще наприкінці XVIII століття в Слобідській Україні нараховувалося 159 гончарських господарств з 296-ма людьми [5, с.183]. У списках *«цехових людей»* Українсько-Слобідської губернії за 1780 рік у Лебедині та повіті нараховувалося 14 гончарів, у Сумах – 26, у Миропіллі та комісаріатстві – 19 гончарів. У 1794 році в Харкові було зареєстровано 30 гончарів. Визначними центрами з виробництва глиняних виробів на той час були слободи Котельва та Нова Водолага (**Мал.14 а; 14 б; 15; 16 а; 16 б**), а село Краснопілля стало одним із центрів виробництва кахель [69, с.45]. За матеріалами дослідження керамолога Юрія Лащука, у першій половині XIX століття 114 підприємств державних селян Харківської губернії виготовляли кахлі й посуд, а 11 – цеглу [69, с.52]. В «Обзоре развития промышленности Харьковской губернии за 1875 г.» знаходимо відомості про те, що кустарне гончарне виробництво на той час було сконцентроване у Валківському та Ізюмському, а також досить успішно розвивалося в Старобільському та Сумському повітах Слобідської України. Тоді дослідники звертали увагу не стільки на кількість виробів, які на той час задовольняли ви-

а

б

Мал.14 а, б. Кубушка з «секретом».

Глина, гончарний круг, ритування, полива.

Нова Водолага, Харківщина. Друга половина XIX (?) століття. Харківський історичний музей.

Фото Юрія Лашука. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. – Фонд Юрія Лашука. – Р-5.8; Р-5.9

б

а

Мал.15. Куманець. Глина, гончарний круг, полива, висота 30 см. **Харківщина. Друга половина XIX (?) століття.**

Харківський історичний музей. Фото Юрія Лашука.

Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. – Фонд Юрія Лашука. – Р-6.17; Р-6.18

Мал.16 а, б. Плесканець. Глина, гончарний круг, полива, висота 30 см. **Харківщина. Друга половина XIX (?) століття.**

Харківський історичний музей. Фото Юрія Лашука. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. – Фонд Юрія Лашука. – Р-6.19; Р-6.20

ключно дрібні потреби населення і ніколи не були предметом значного вивозу в інші губернії, скільки на питання вдосконалення їхньої якості [135, с.35]. Із середини XIX століття – часу, коли у державі розпочалося ґрунтовне вивчення кустарних промислів, – фіксування кількості гончарів та гончарських господарств стало більш повним та систематичним. У Куп'янському повіті в 1880 році було нараховано 11 гончарів [135, с.35]. У 7 випуску «Трудов Комиссии по исследованию кустарных промыслов в России» за 1888 рік знаходимо відомості про кількість кустарів, зайнятих гончарним промислом у Старобільському повіті. В селі Євсут тоді гончарювали 70 чоловік, які виготовляли 100000 штук різного посуду на суму 1500 руб. щорічно. Паралельно з цим підраховувалася й кількість тих кустарів, які були зайняті у цегельному виробництві. У місті Біловодськ, наприклад, на той час було зафіксовано 13 цегельників, які в цілому виробляли 580000 шт. цегли щорічно на загальну суму 4200 руб. [126, с.57]. Станом на 1881 рік у Охтирці зафіксовано 66 гончарів, а в котелевському осередку гончарства – 74 чоловік, зайнятих виготовленням посуду з глини. В селі Боромля Охтирського повіту Олександр Твердохлібов зафіксував 46 майстрів [191, с.43-47]. «Харьковский сборник» за 1888 рік друкує дані про наявність гончарів (усього 389 осіб) у визначних осередках цього промислу в губернії. Найбільше їх зафіксовано в селах Піскунівка, Піски, Гончарівка, Гнадівка, Миколаївка, Ямпіль, Райгородок, Рай-Олександрівка Ізюмського повіту, а саме – 123 чоловіки. У селі Нова Водолага Валківського повіту на той час нараховано 30 гончарів, в Охтирському повіті (Боромля, Котельва) – 70 гончарів, близько 20 гончарів – в Богодухівському повіті. У найбільшому гончарному осередку Лебединського повіту – селі Межиріч – працювало 110 гончарів, а також було по кілька гончарів у селах Пригородок Кам'яний та Костів. У селі Стецьківка Сумського повіту зафіксовано 7 осіб, зайнятих у кахляному, гончарному та цегельному виробництвах. У Старобільському повіті за даними «Харьковского сборника» в 1888 році зареєстровано тільки 21 гончаря [66, с.263], хоча під час обстеження тут не було взято до уваги потужний гончарний осередок села Євсут, де, згідно з вищевказаним джерелом, у цьому ж 1888 році нараховувалося 70 гончарів-кустарів. На основі наведених фактів можна зробити висновок про те, що протягом періоду від початку до кінця XIX століття кількість кустарів, зайнятих гончарством, зросла. На кінець XIX століття, за даними перепису населення Росії 1897 року, в Харківській губернії було зафіксовано вже 757 гончарів. Найбільше їх на той час працювало в Старобільському (336 чоловік) та Ізюмському (131 чоловік) повітах [67, с.11]. На межі XIX–XX століть розвиток гончарства в Україні сягнув свого піку. У цей час дослідники зафіксували найбільшу кількість гончарних осередків, гончарів та членів їх родин, зайнятих промислом. Даний період також позначений найширшим асортиментом та найвищими художніми якостями глиняних виробів. За даними обстеження кустарних промислів Харківської губернії 1904 року, там нара-

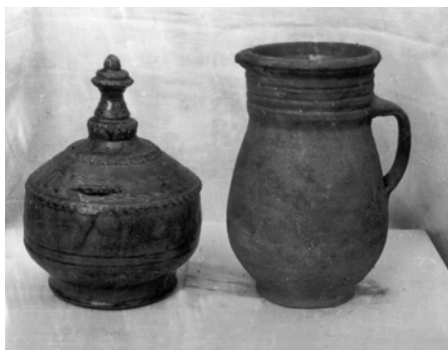
ховано 1351 чоловік, зайнятих виготовленням глиняного посуду, та 496 цегельників. Найвищого розвитку досягло в той час гончарство Валківського повіту, де було зафіксовано 359 гончарів і 70 цегельників, 280 гончарів та 30 цегельників нараховано в Ізюмському повіті, 254 гончарі та 73 майстри з виготовлення цегли – у Лебединському, 211 гончарів та 28 цегельників – у Сумському, 108 гончарів та 17 цегельників – у Богодухівському повітах. Цегельне виробництво, за даними 1904 року, було найбільш розвинене в Старобільському повіті, де на той час працювало 79 майстрів, у Лебединському – 73, Куп'янському – 69, Охтирському – 54 та Валківському – 70 [82, с.36-96].

На початку XX століття потреба населення Слобідської України в глиняному посуді була ще достатньо великою, тому кустарі-гончарі продовжували працювати і забезпечувати споживачів своїми виробами. Але поступово розвиток промисловості поглиблював кризу в кустарному гончарстві, пов'язану зі змінами в характері суспільних відносин і повсякденному побуті населення. Розвиток міської інфраструктури і значна пролетаризація селянства об'єктивно вели до зрушення сфери застосування глиняних виробів [123, с.263]. Тому кількість гончарів, які займалися виготовленням глиняного посуду в кустарних умовах, почала зменшуватися, зменшувався і попит на нього. Для того, щоб пересвідчитися у цьому, розглянемо деякі факти. В 1912 році, за планом, затвердженим Головним управлінням землеупорядкування і землеробства (далі ГУЗЗ – Л.Метка), було проведено підрахунок кількості осіб, зайнятих кустарними промислами, у тому числі й гончарством. Матеріали цього обстеження виявили скорочення загальної чисельності гончарів у повітах Харківської губернії, ніж дані обстеження 1904 року, а саме – 1258 осіб (3,7% від загальної кількості кустарів) [128, с.147]. На той час найбільш розвинений по губернії гончарний промисел було визнано в Ізюмському (20% від загального числа кустарів) та Валківському (22%) повітах. У Старобільському повіті працювало 13% гончарів від загальної їх кількості в губернії. Там центрами гончарства визнані село Євсуг – 112 гончарів, село Василівка – 53 чоловік, село Брусівка – 34 чоловіки. Охтирський повіт посідав 4 місце за відсотковим складом гончарів (10%). У Боромлі було зафіксовано 69 гончарів, у Котельві – 55. Наступними у списку стояли Лебединський повіт, де нараховано 9%, Куп'янський – 6%, Богодухівський – 3%, Сумський – 2%, Зміївський – 1% гончарів від загальної їх кількості в губернії [67, с.11]. Варто зазначити, що наведені дані є неповними, оскільки увагою обійшли такі гончарні осередки, як село Межиріч (Лебединський повіт), села Ямпіль і Миколаївка (Ізюмський повіт) та місто Валки (Валківський повіт). Всеж, як бачимо, вже у 1910-х роках у Слобідській Україні намітилися тенденції зменшення загальної кількості гончарів-кустарів. У подальшому на розвиток гончарного промислу на досліджуваній території впливає ряд факторів, які згодом спричинили його згасання та повний занепад. Кустарне гончарне виробництво тут ні

кількісно, ні якісно вже ніколи не змогло піднятися на той рівень, на якому воно знаходилося на межі XIX–XX століть.

Занепад гончарства на Слобожанщині був зумовлений причинами, серед яких найголовнішими виступають: конкуренція з боку фабрично-заводської промисловості, процес кооперації, встановлення податків на заняття гончарством у кустарних умовах, відсутність навчальних закладів, де б відбувалася передача досвіду, зниження попиту на кустарні гончарні вироби. Окрім цього, події першої чверті XX століття – перша світова війна, революція та викликана ними розруха – поставили кустарну промисловість Слобідської України в 1920-х роках у тяжке становище. Тоді криза, причини якої полягали в порушенні роботи транспорту, воєнних діях, недостатній кількості сировини і, взагалі, в занепаді всього селянського господарства, що вплинуло на купівельну спроможність сільського населення, торкнулася всіх без винятку кустарних промислів.

Загалом, на межі XIX–XX століть еволюція кустарної промисловості йшла шляхом відмирання промислів, які не витримували конкуренції з фабрично-заводською промисловістю [9, с.111]. Перші відомості про загальний спад кустарного гончарного виробництва і тенденцію до його занепаду в умовах конкуренції з керамічною продукцією фабрик та заводів з'явилися ще наприкінці XIX століття, коли фарфоро-фаянсові заводи почали нарощувати масове виробництво столового посуду, і зростала кількість промислових підприємств, що пропонували нові види металевого посуду, який поступово входив у побут населення, замінюючи череп'яний [115, с.3]. Одним із перших, хто говорив про фатальні наслідки для гончарства від подальшого розвитку фарфоро-фаянсової промисловості, був Федір Корольов, який у 1888 році писав: *«Поблизу Харкова в Будах, відомий виробник фарфорового посуду Кузнєцов заснував великий завод, де виготовляють для простого народу дешевий посуд, значно кращий, ніж виробляють кустарі; якщо вони не звернуть на ці обставини увагу, то завод Кузнєцова скоро уб'є гончарство»* [58, с.411]. Федір Корольов мав рацію. Забігаючи наперед, зазначу, що саме завод Кузнєцова, з кожним роком розширюючи виробництво, прискорив процес занепаду традиційного кустарного гончарства. Він виявився насамперед у тому, що масовий випуск посуду, ні форми, ні орнаменти якого не відповідали зразкам традиційної народної кераміки, спричинив конкуренцію для кустарів, що поставило їх у скрутне становище. Заводська продукція в першій половині XX століття стрімко входила у побут населення, а кустарі, намагаючись наслідувати її зразки, все далі відходили від традицій – так на народних глиняних виробах виникали нові орнаменти, з'являлися нові форми посуду – різноманітні *«скарбнічки»* (Мал.17), *«скріньки»*, *«вази»*, *«супники»* (Мал.18), *«соусники»*, *«маслянічки»*, а традиційний асортимент глиняних виробів, які виготовляли кустарі в домашніх умовах, звужувався, оскільки змінювалися побутові умови життя людей, з ужитку виходили *«носатки»* (Мал.19),

Мал.17. Скарбничка (висота 18,5 см) і кувшинчик. Глина, гончарний круг, ліплення, ритування, полива. Нова Водолага, Харківщина. Друга чверть XX століття.
Харківський історичний музей.
Фото Юрія Лашука. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. – Фонд Юрія Лашука. – Б-08.5

Мал.18. Супник. Глина, гончарний круг, ліплення, полива. Харківщина. Середина XX століття. Харківський історичний музей.
Фото Юрія Лашука. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. – Фонд Юрія Лашука. – Р-6.23

Мал.19. Носатка. Глина, гончарний круг, ліплення, лискування, димлення. Котельва, Полтавщина. 1920-ті роки.
Центр досліджень українського гончарства.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, інв.№кн-7333/к-6794.
Фото Тараса Пошивайла.
Приватний архів Людмили Меткої.
Публікується вперше

«куманці» (Мал.20), «баріла» (Мал.21), «чайники» (Мал.22), «курійшки» (Мал.23), «каганці», «свічник» (Мал.24) тощо. Матеріали керамологічних експедицій, проведених мною у 2001–2004 роках, підтверджують, що зростання загальної кількості промислових підприємств і, зокрема, збільшення мережі фарфоро-фаянсових, керамічних та цегельних заводів є однією із основних причин занепаду гончарства в досліджуваному історико-етнографічному районі.

Визначення загальної кількості державних закладів із переробки глини в Харківській губернії в другій половині XIX – на початку XX століття, обсягу

Мал.20. Куманець. Глина, гончарний круг, ліплення, ангоби, полива, висота 28 см. **Ізюм, Харківщина (?).** Середина XX століття. Харківський історичний музей. Фото Юрія Лашука. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. – Фонд Юрія Лашука. – Б-18/4,5

Мал.21. Барило. Глина, гончарний круг, ліплення, ритування, димлення, 24,8х36,7 см.

Котельва, Полтавщина. 1920–1930-ті роки.

Центр досліджень українського гончарства. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, інв.№ кн-12333/к-11834. Фото Тараса Пошивайла.

Приватний архів Людмили Меткої. *Публікується вперше*

Мал.22. Чайник. Глина, гончарний круг, ліплення, ритування, димлення, 29,4х32,3 см.

Котельва, Полтавщина. 1930-ті роки.

Центр досліджень українського гончарства. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, інв.№ кн-12335/к-11836. Фото Тараса Пошивайла.

Приватний архів Людмили Меткої. *Публікується вперше*

продукції, яка ними випускалася, та встановлення чисельності зайнятих у ній виробників через недостатню точність джерел виявилось складним питанням у вивченні теми. Це пов'язано з тим, що офіційна статистика того часу була далекою від повної реєстрації подібних виробництв, а тим більше не ставила на меті аналіз їх впливу на розвиток кустарного гончарства. Тому, з'ясовуючи це питання, доводиться рахуватися з даними та документами різного походження, які є взаємодоповнюючими: земськими дослідженнями, переписами населення, промисловою статистикою. Спробуємо за наявними фактами простежити, як зростала кількість державних про-

Мал.23. Куришки.
Глина, гончарний круг, ліплення, вирізування, полива. **Харківщина.**
Харківський історичний музей.
Фото Юрія Лашука.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. – Фонд Юрія Лашука. – Р.6.30

Мал.24. Свічник.
Глина, гончарний круг, ліплення, димлення. **Харківщина.**
Харківський історичний музей.
Фото Юрія Лашука. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. – Фонд Юрія Лашука. – Р.6.32

мислових підприємств з обробки мінеральних речовин (глини), і як це впливало на занепад гончарного кустарного промислу.

У промислового відношенні Харківська губернія займала досить помітне місце серед інших губерній Російської імперії [184, с.294]. Наприклад, ще в 1841 році тут нараховувалося 49 заводів, 14 із яких були цегельними та 1 – кахляний у місті Ізюм [179, арк.76-101]. До 1866 року кількість фабрик та заводів у губернії помітно зростає. Тоді вже було зафіксовано 54 великі державні заклади, які займалися виробництвом цегли; тільки в Сумському та північній частині Лебединського повіту діяло 29 цегельних заводів та 1 кахляний [104, с.18-32]. За даними Харківського Губернського Статистичного Комітету, на 1872 рік у губернії нараховувалося 99 цегельних заводів, 4 – кахляних та 1 фаянсова фабрика [197, с.154-155]. В 1877 році в губернії вже діяло 126 цегельних заводів (ці дані включають як потужні підприємства, так і дрібні, де працювали від 3 до 10 чоловік – Л.М.), кількість кахляних зросла до 6, а також продовжувала набирати обсягів фаянсова фабрика в місті Валки [203, с.126]. Державні реформи в Росії у другій половині XIX століття дали поштовх бурхливому розвитку промисловості, а наприкінці XIX – на початку XX століття промисловий капіталізм у державі вступив у найвищу стадію свого розвитку, що сприяло загальному

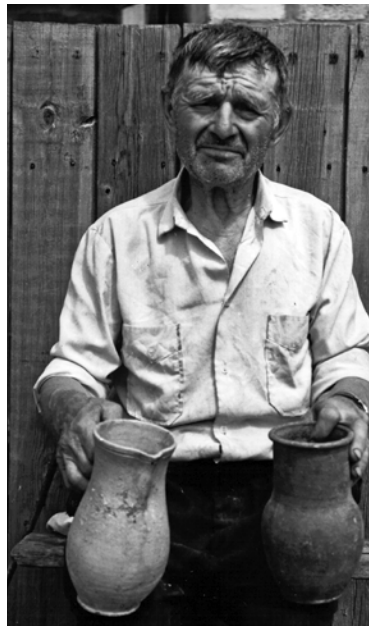
зростанню кількості промислових підприємств [50, с. 175, 208]. Збільшувалася їх кількість і в Слобідській Україні. Для підтвердження звернемося до таких фактів. За свідченнями колишнього Департаменту торгівлі та мануфактур, станом на 1897 рік на Україні налічувалося вже близько 800 фабрик та заводів, з них 38% – у Харківській губернії (для порівняння: 30% – у Чернігівській, 32% – у Полтавській), які забезпечували роботою більш ніж 1100 чоловік [91, с. 200, 212]. Як бачимо, саме Харківська губернія на межі XIX–XX століть займала перше місце в Україні за кількістю промислових підприємств. Загальна сума грошового обігу фабрично-заводської промисловості становила тоді 39,8 млн. крб. (по всій Україні 74,3 млн. крб.). Тобто наприкінці XIX століття на фабриках і заводах Харківської губернії вироблялося більше половини всієї продукції України. На початку XX століття цегельні, гончарні, кахляні, фарфоро-фаянсові заводи становили 3,7% усіх підприємств губерній з обробки мінеральних речовин, на яких працювало 2873 робітники. Таким чином, фабрично-заводська обробка мінеральних речовин за кількістю зайнятих у ній працівників займала третє місце по всій губернії [91, с. 212]. В цей час у регіоні набрали силу два найбільші заводи фарфоро-фаянсового виробництва – підприємства, які славилися по всій державі. Це керамічний завод Ессена в місті Слов'янськ (заснований у 1886 році) та порцеляновий завод М.С.Кузнецова у місті Буди (заснований у 1887 р., один із п'яти керамічних підприємств у Росії, які на той час складали половину порцелянового та фаянсового виробництва держави) [127, с. 319, 325]. Окрім цього, у губернії діяло ще кілька потужних керамічних підприємств: завод Бергенгейма в Харкові (заснований у 1891 році) з виробництва каналізаційних труб, плиток та інших виробів будівельної кераміки, завод Дзевульського і Лянге в Слов'янську, де вироблялися облицзовальні та тротуарні керамічні плитки, завод «Штерн і К°» з виробництва вогнетривкої цегли в Ізюмі (заснований у 1887 році), завод В.Петрова в Харкові (заснований у 1840 р.); заводи вогнетривкої цегли на околицях міст Бахмут, Часів Яр, Харків [70, с. 182–183]. Гончарні заводи за загальною кількістю посідали третє місце в Харківській губернії серед підприємств з обробки мінеральних речовин (глини). Виробництво глиняного посуду у Харкові зосереджувалося на двох заводах. Найбільший з них належав Товариству для виробництва вогнетривкої цегли, гончарних, теракотових та інших виробів барона Е.Е.Бергенгейма (заснований у 1891 році). На цьому заводі, де на той час працювало 225 робітників, вироблялася продукція на 200 тис. крб. на рік. Другий завод належав В.Петрову [91, с. 213]. Стрімкий розвиток промисловості наприкінці XIX – на початку XX століття поглиблював кризу в кустарному гончарстві. Зростаюче промислове виробництво наповнювало ринок усе більшою кількістю дешевого фаянсового, глиняного посуду. І хоча керамічна промисловість на той час потребувала значних дотацій з боку держави, головним чином у плані покращення механічної переробки сировини з метою відповідності асортименту гончар-

них виробів кращим закордонним зразкам, однак, у цілому, кустарним промислам було дуже важко конкурувати з фабрично-заводською промисловістю, оскільки промислове виробництво всебічно підтримувалося урядом, а *«народні промисли залишалися в стороні від тих благ, які випали на долю фабрично-заводських виробництв»* [64, с.29]. Поступово зростання обсягів фабрично-заводської промисловості спричинило зменшення загальної кількості осіб, зайнятих кустарними промислами, зокрема гончарством. Якщо, за даними перепису населення 1897 року, допоміжними промислами в Харківській губернії займалося 117845 осіб обох статей, тобто 5% усього населення, серед яких кустарів було 65306 осіб (2,7% від загальної кількості), а зайнятих у фабрично-заводській промисловості 6488 осіб (0,3%), то, за даними 1912 року, кустарними промислами в губернії займалися лише 34389 осіб обох статей (1% усього населення). Таким чином, за якихось 15 років їх чисельність зменшилася більше ніж у 2 рази, оскільки значно зросла кількість робітників, зайнятих у фабрично-заводській промисловості, і становила 61466 тис. осіб, тобто зросла на 90% [128, с.134]. За підрахунками, проведеними в 1908-1912 роках, у Харківській губернії нараховувалося 617 дрібних і великих цегельних заводів, де працювало 7627 чоловік [128, с.134]. Тільки в Сумському повіті в 1911 році діяло 116 цегельних заводів [180, с.59], а в Харківській волості на той час нараховувалося 26 цегельних заводів, де працювало 2877 робітників [101, с.116-117]. Із 40 фарфоро-фаянсових заводів Росії на територію України припадало на той час 14, тобто 35% [70, с.109-113]. Переважна більшість тих майстрів, які раніше займалися гончарством у кустарних умовах, перейшли до складу робітників, зайнятих у фабричній промисловості. Розмаїття виробів, які виготовляли гончарі-кустарі, виділило з їх рядів майстрів з такою високою технічною підготовкою, що організація керамічного виробництва в заводській формі не викликала труднощів, адже до її послуг був гурт потрібних спеціалістів-робітників [57, с.21]. Згрупування гончарів-кустарів у певних районах полегшувало можливість *«планової прив'язки»* їх роботи до державних промислових підприємств. Тим гончарям, які продовжували працювати одноосібно, стало набагато важче збувати свої вироби, що викликало зниження заробітків та погіршення їх економічного становища. Деякі гончарі-кустарі, як вже зазначалося вище, намагаючись хоча б якось конкурувати із заводською продукцією, почали наслідувати у своїй роботі вироби фабрично-заводської промисловості, що негативно позначилося на художньому боці кустарних гончарних виробів, адже більшість майстрів пішла шляхом простого копіювання фабричних форм посуду, а попит на такі речі не міг бути довготривалим. Успішного конкурування кустарних з фабрично-заводськими виробами можна було досягти й шляхом *«надзвичайного здешевлення і тільки на найгрубіших сортах виробів»* [82, с.21]. Проте постійне збільшення цін на паливний матеріал встановлювало певну межу здешевлення виробів. Адже кустар, витрачаючи кошти на вироб-

ництво, безперечно, хотів отримати прибуток, а розміри прибутків від продажу виробів залежали безпосередньо від затрат на виробництво. Отже, такий шлях був не вигідним для гончарів. Певний час, доки існував попит на глиняні вироби, кустарі, як кажуть, «трималися на плаву». Однак з кожним роком це вдавалося їм все важче, тому мережа фарфоро-фаянсового, цегельного, керамічного виробництва, яка неухильно розширювалася, поповнювалася новою робочою силою. Заводи, які були зобов'язані своїм виникненням кустарній промисловості, з часом повністю поглинули її. Гончар Петро Заславський із с.Піскунівка, що на Донеччині, згадує:

– Пішла промисленність умніша і хитріша. Тут ось, у Слов'янському, ізоляторний завод що хоч виробля і цвітінє. Уже така посуда она ни нужна стала, ето кустарна[139, арк.9]» (Мал.25).

Ще працівники Головного управління землеупорядкування і землеробства на початку XX століття неодноразово під час засідань виносили на обговорення питання зниження художньої якості кустарних виробів, оскільки розуміли, що «ніколи фабрично-заводська промисловість за художніми якостями не зможе випіснити своїми виробами продукцію промисловості, як фотографія не може замінити живопис» [64, с.37]. Але одна справа – говорити, а інша – діяти. Фабрично-заводська промисловість отримувала всляку підтримку з боку держави, адже набагато легше було контролювати та корегувати її діяльність, аніж надавати підтримку окремим кустарям. Члени ГУЗЗ намагалися вживати заходи, витрачаючи більшу частину коштів на організацію музеїв, складів кустарних виробів, виставок, учбових майстерень; утримували штат техніків, консультантів, які займалися обстеженням кустарних промислів на місцях, давали поради кустарям, складали інструкції [64, с.65]. Згадок про діяльність подібних закладів у Харківській губернії небагато. Так, завдяки діяльності професорсько-викладацького складу та інших збирачів поповнювався археологічними та етнографічними пам'ятками, у тому числі й гончарними виробами, створений ще у 1835 році Музей красних мистецтв та старожитностей Харківського університету. Втім комплекс-

Мал.25. Гончар Петро Заславський з власноруч виготовленими глиняними виробами. Піскунівка, Донеччина. 2003. Фото Людмили Меткої. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№5306

тування відділу старожитностей здійснювалося випадково та безсистемно, що не сприяло його становленню як осередку місцевої історії та старовини. З 70-х років XIX століття у культурному житті Харківської губернії спостерігається поширення різноманітних просвітницьких організацій та поживлення діяльності провінційних статистичних комісій, наукових товариств, створення мережі нових музеїв, зокрема місцевого значення [117, с.6]. Відкритий у Харкові в 1886 році міський Художньо-промисловий музей згодом став значним осередком збирання та зберігання етнографічного матеріалу Слобідської України [122, с.174-177]. Проте, за словами історика Стефана Таранушенка, типи гончарних виробів у музеях Харкова були представлені неповно, їх колекції не поповнювалися постійно й цілеспрямовано, що не давало змоги фіксувати зміни у виробництві [189, с.7]. Окрім цього, унікальні експонати, які містилися у зібранні цього музею, не піддавалися ні належному інвентарному, ні науковому опису, тому з часом стало дуже важко визначити не тільки їх авторів, а й навіть осередок виготовлення. Щодо діяльності навчальних гончарних закладів у Слобідській Україні, вдалося знайти відомості про створення з ініціативи місцевого церковно-приходського опікунства на початку XX століття навчально-гончарної майстерні у селі Нова Водолага Валківського повіту [12, с.222]. Проте відсутність досвідчених майстрів-наставників та нестача коштів призвели до певних труднощів у діяльності школи, а згодом і до її закриття [82, с.20-22]. У селі Межиріч Лебединського повіту також існувала майстерня, заснована за ініціативою і грошовою підтримкою місцевої поміщиці, графині В.В.Капніст, де навчалися ремеслу кілька учнів. Майстерня перебувала на утриманні гончаря Федота Падалки, який заодно з учнями виготовляв вироби за зразками, наданими графінею [134, с.60-61]. Варто зауважити, що ці зразки були заводськими. Тобто графиня, забезпечуючи місцевих кустарів рецептами нових полив і навіть ангобами та поливами, деякою мірою підтримувала гончарство, але переслідувала при цьому суто комерційні цілі, а не ставила на меті збереження традицій.

Таких заходів було зовсім недостатньо для покращення стану справ. Кустарне гончарство, не отримуючи належної уваги з боку держави, продовжувало стрімко занепадати не тільки на Слобожанщині, а й по всій Україні. Супутніми несприятливими факторами, які впливали на зникнення кустарного гончарства, були значне подорожчання палива, найголовнішої в гончарстві сировини – глини, свинцю, відсутність налагодженого збуту виробів, неможливість одержання дешевих кредитів, бездоріжжя [103, арк.74-75]. Занепаду гончарства сприяло й поступове падіння купівельної спроможності населення в революційні та наступні за ними роки [115, с.4]. В окремі періоди XX століття гончарство нібито оживало. Так було після революції 1917 року та в повоєнні роки, коли відбулося тимчасове збільшення кількості кустарів за рахунок того, що була зруйнована величезна кількість державних керамічних заводів. Наприклад, на Харків-

щині з 60 державних цегельних заводів та інших керамічних підприємств, які працювали в 1913 році, на 1918 рік залишилися лише 2 [70, с.113-114]. Проте *«в основі такого «відродження» стояла економічна необхідність, викликана суспільними потрясіннями і розвалом економіки, а не ідеологічні чи культурницькі спроби»* [115, с.6]. Уже на початку 1920-х років фарфоро-фаянсові, керамічні, цегельні заводи у Харківщині, Луганщині, Сумщині, Донеччині, ставши власністю радянської держави, відновили свою роботу. Фабрично-заводська керамічна промисловість знову почала набирати сили. Поряд з цим, у зв'язку зі значним зростанням темпів індустріального розвитку України в першій половині XX століття, невпинним збільшенням кількості підприємств важкої, легкої, видобувної, обробної, металургійної промисловостей та колективізацією сільського господарства 1920–1930-х років, велика кількість гончарів почала працювати на фабриках, заводах, шахтах, залізницях, у колгоспах та радгоспах і вже не шукала допоміжного заробітку в занятті гончарством.

Одним із заходів, які проводилися на державному рівні і які мали б сприяти збереженню та розвитку гончарства, було створення мережі гончарних артілей та державних промислових кооперативів. Ще в 1909 році працівники ГУЗЗ на засіданнях почали обговорювати питання, що єдиним порятунком для кустарів у справі конкуренції з фабрично-заводською промисловістю є об'єднання їх в артілі, кооперації, спілки, товариства [64, с.60-61], що, як ми знаємо, пізніше й було зроблено радянською владою. Подальший розвиток гончарства був тісно пов'язаний з промисловою кооперацією та більшовицькою політикою, спрямованою на ліквідацію кустарництва як форми малого приватного бізнесу [115, с.5]. Новостворена радянська держава, взявши на себе «піклування» про кустарні промисли, «сприяла» їх розвитку шляхом промислової кооперації. Навіть у літературі, починаючи з 20-х років XX століття, з'являлися лише відомості про кількість артілей, товариств, об'єднань кустарів, а чисельність поодиноких гончарів до уваги взагалі не бралася. Для реалізації плану кооперування кустарної промисловості у квітні 1919 року Всесоюзний центральний виконавчий комітет (далі ВЦВК) видав постанову «О мерах содействия кустарной промышленности». Це був перший законодавчий акт радянської держави про кустарні промисли, згідно з яким місцеві органи влади були зобов'язані всіляко сприяти кустарям та ремісникам у справі організації їх у трудові виробничі об'єднання та артілі [9, с.IV]. Тоді при Всеросійській раді народного господарства (далі ВРНГ – Л.М.) було створено управління у справах кооперації, кустарної і дрібної промисловості, так званий «Головкустпром», основним завданням якого було регулювання вищезгаданих галузей промисловості. На початку 1923 року «Головкустпром» було ліквідовано, а натомість створена секція по кустарній промисловості при Центральному промислово-економічному управлінні. Надалі питання про регулювання кустарної промисловості ввійшли в компетенцію Головного еко-

номічного управління ВРНГ, у складі якого був створений Відділ кустарної промисловості, який повинен був спостерігати за впровадженням у життя декретів і постанов владі в сфері кустарної промисловості та промислової і трудової кооперації, готувати і розробляти законопроекти, циркуляри й інструкції, складати плани економічних та статистичних обстежень кустарної промисловості та промислової кооперації, вирішувати питання з її фінансування та обкладання податками, сприяти підвищенню техніки кустарної промисловості шляхом створення навчальних закладів, інструкторських шкіл, показових майстерень, музеїв, виставок, реєстрація об'єднань промислових кооперацій та спостереження за роботою регіональних органів союзних республік, сприяти кооперації кустарів [27, с.20-22]. Бажання радянського уряду підпорядкувати кустарну промисловість підштовхувало його до активних дій. У травні 1923 року ВЦВК видав постанову «Про трудові артілі», згідно з якою *«трудовими артілями являються об'єднання осіб для спільної організації і надання в оренду їх фізичної та інтелектуальної праці з виконанням робіт, як правило, з матеріалів винаймача. Кількість осіб, які можуть об'єднуватися в трудову артіль, не може бути меншою, аніж 7 чоловік»* [27, с.62]. У додатку до списку тих, хто повинен був сплачувати податки на користь держави, було сказано: *«Якщо особи, перераховані в п. I (ремісники, які одноосібно виготовляли вироби вдома чи в спеціально обладнаному приміщенні – Л.М.) цього розкладу, є членами виробничих артілей і всю продукцію свою повністю передають в артіль, то вони призначаються до сплати особистого промислового податку в половинному розмірі»* [27, с.42]. Заодно із цим, народним комісаріатом соціального забезпечення організовувалися артілі інвалідів (зі збільшенням мережі промислових підприємств почастишали випадки каліцтв на виробництвах – Л.М.), на членів яких не розповсюджувалася дана постанова, тому вони мали ще більше пільг під час вступу до промислових кооперативів. Отже, держава, надаючи певні пільги кустарям, всіляко заохочувала їх до організації в артілі, кооперативи та товариства.

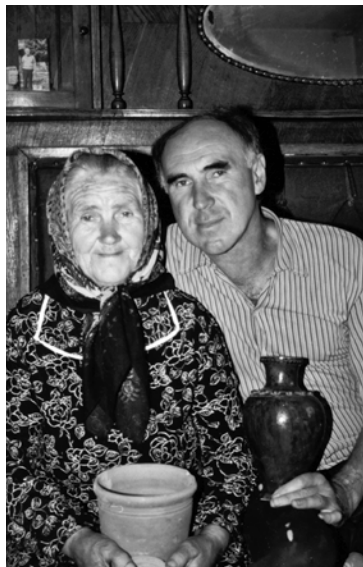
Про ставлення радянських державних органів до кустарних промислів свідчить виступ Лева Троцького на XII та XIII з'їздах РКП(б) у 1923-х–1924-х роках. Якщо на XII з'їзді Л.Троцький, окреслюючи основні завдання кооперативного руху, говорив, що основним із них є *«змичка з кустарем через кооперацію і державний кредит, щоб вилести його в державну господарську мережу»* [29, с.1], то вже через рік, на XIII з'їзді РКП(б), він охарактеризував кустарні промисли як пряму загрозу соціалістичним формам господарювання. Саме після виступу Л.Троцького й розпочалося знамените *«регулювання»* кустарних промислів з боку державних органів, яке й стало однією з причин гальмування їх розвитку [64, с.9-10].

Загалом, політика радянського уряду в ставленні до кустарної промисловості була чітко окреслена на XV з'їзді РКП(б) у 1927 році у виступах Олексія Рикова та Пліба Кржижанівського про господарське будівництво, на

якому було складено перший п'ятирічний план розвитку народного господарства: «Необхідно посилити темпи кооперації кустарів, особливо у тих промислах, де до цього часу є великий вплив приватного капіталу, посилити роботу по залученню в кустарню промисловість засобів кооперованих кустарів (пайові внески, спеціальні відрахування і т.д.)» [65, с.6]. Загальна кількість промкооперативів, артільей, об'єднань кустарів в Україні постійно зростала. Наприклад, в 1923 році в Україні налічувався 571 промисловий кооператив. Упродовж 1925–1926 років в Україні вже діяло 1224 кооперативи, а на 1927 рік їх уже було 1833 [207, с.78-79]. Син гончаря Лубенця Станіслава з Нової Водолаги, що на Харківщині, Лубенець Віктор, згадує: «Батько робив у Промкомбінаті. Там був гончарний цех, там працювало десь п'ять гончарів. Це десь у 1925-26 рр... І вони робили там цвітюшнички, все під заказ робили» [172, Арк.62-63] (Мал.26). З кожним роком кількість кооперативів збільшувалася. У 1928 році вже було кооперовано половину всіх міських кустарів та десяту частину сілських [51].

Політика держави успішно втілювалася в життя. Кустарі – хто добровільно, а хто й примусово – організовувалися в подібні кооперативи, товариства, колгоспні бригади: «Був у селі кирпичний завод до війни, а коли він почався – не знаю, та він ще й цас є завод, так там не роблять. Робило багато людей. І кирпич там робили і посуду робили. Була артіль, так і називалася, а тоді комбінат називався. Ну, там у центрі хатка була. При заводі був гончарний цех, а тут була гончарна артіль, тут чоловік 12 було. Вони робили на гончарних кругах і на заводі тожже. Гончарна артіль робила перед війною, а після війни вже не було. А на кирпичному робили ще й після війни», – повідомив гончар із с.Межиріч, що на Сумщині Скляренко Іван [144, арк.68].

У ході дослідження вдалося віднайти матеріали про кількість продукційних і трудових артільей, промислово-кредитних та складсько-сировинних товариств у галузі гончарно-черепичного, гончарно-керамічного та цегельного виробництва в Україні в 1927–1928 роках [119, с.12]. Згідно з цими даними, кооперацією на 1927–1928 роки в Україні було охоплено

Мал.26. Син Віктор та дружина Марія гончаря Станіслава Лубенця з виробами, виготовленими майстром. Нова Водолага, Харківщина. 2002. Фото Людмили Меткої. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№ 3711. Публікується вперше

72,1% дрібних кустарних підприємств з добування та обробки мінеральних речовин. Тільки за 1928 рік в Україні членами кооперативів, артілей, товариств у галузі добування та обробки глини стали 4170 чоловік (з них: 3058 – зайнятих у цегельному виробництві, 686 – у черепичному, 426 – у гончарному). В Харківській області на той час діяло 236 кооперативів із загальною кількістю робітників 63280 осіб [119, с.3-8]. Важко сказати, скільки з них були пов'язані з переробкою та добуванням глини саме в Словідській Україні, але результати керамологічних експедицій дозволяють стверджувати, що гончарні артілі існували в більшості осередках досліджуваного регіону. Вони діяли при цегельних заводах чи колгоспах у селах Євсуг, Бутківка Луганської області, містах Валки, Барвінкове та Ізюм, селах Нова Водолага, Топольське та Андріївка Харківської обл. На Донеччині гончарні артілі працювали в селах Діброва та Піскунівка, на Сумщині – в місті Охтирка та селі Межиріч (**Мал.27; 28; 29**). Загалом, кооперацією була охоплена переважна більшість промислів. З одного боку, це було зручніше як для держави, так і для кожного, окремо взятого робітника, оскільки відбувся розподіл обов'язків – майстер уже не повинен був сам копати глину, готувати її до роботи, піклуватися про реалізацію продукції. Однак, з іншого боку, це викликало й негативні наслідки. Раніше заробіток гончаря залежав від якості та привабливості виробів, оскільки майстер сам займався їхньою реалізацією. Працюючи ж у гончарній майстерні чи на заводі, гончар уже піклувався не стільки про якість виробів, скільки про їх кількість, бо саме від цього залежала оплата його праці. В гонитві за кількістю втрачалася якість виробів, спрощувалася техніка їх виготовлення. Створення артілей на певний час відсунуло проблему занепаду кустарних промислів, у тому числі й гончарства, на задній план, однак промислове кооперування гончарства у поєднанні з іншими, не менш важливими факторами, які впливали на його занепад, з часом спричинило зникнення цього промислу в Словідській Україні. Таким чином «кустарно-ремесленные промыслы», які були «призваны сыграть очень серьезную роль в нашем народном хозяйстве» і які «необходимо использовать до конца» [205, с.16] і були «використані» державою «до кінця», до повного «розчинення» їх у величезній, переважно безликій масі тих, хто певний час ще продовжував займатися гончарством, але вже не в кустарному, а в кооперативному чи фабрично-заводському виробництві.

На тих кустарів, які продовжували займатися кустарними промислами одноосібно, накладалися непомірні податки:

«І налогами давили нас і судили. Робиш у комбінаті, а дома прѣхватаками шо-небудь зробив, і обкладали налогами страшними. І по 4, і по 5 тис. обкладали. Не можна було дома робити. Судили, шо тіки не було. Ми ни втерпимо. Ну, получав я на производстві 300-600 рублів, а сім'я – то мені не хватало. І заставляє дома приробити. А вони, бюрократи, спеціально прижимають, щоб дома ни робити. І чим? Давай налогами такими, щоб

Мал.27. Гончарі за роботою:
(зліва направо) ?; Петро
Пісковий; Віктор Шкурко.
Межиріч, Сумщина.
Початок 1990 років.
Фото Олександра Михайлика.
Національний музей-
заповідник українського
гончарства в Опішному,
Національний архів
українського гончарства,
інв.№10661

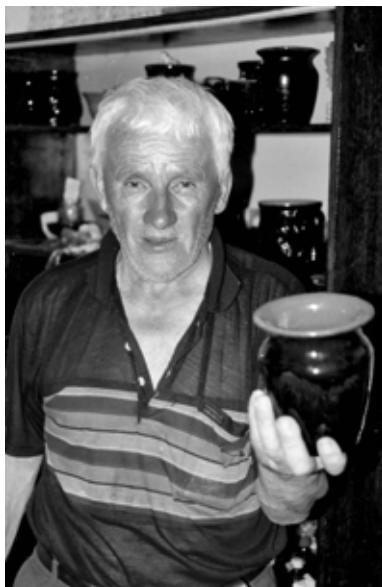
Мал.28. Гончарі
(зліва направо)
Іван Калюжний, Микола
Івченко, Іван Криворучко.
Ізюм, Харківщина.
1947–1948 роки.
Автор фото невідомий.
Національний музей-
заповідник українського
гончарства в Опішному,
Національний архів
українського гончарства,
інв.№10654

Мал.29. Гончар Олександр
Горбатенко (праворуч)
під час роботи в гончарній
артілі. Андріївка,
Харківщина. 1944.
Автор фото невідомий.
Національний музей-
заповідник українського
гончарства в Опішному,
Національний архів
українського гончарства,
інв.№4070

їх заставить, щоб вони побросали...», – розповів гончар Павло Діброва із с.Діброва, що на Донеччині [138, арк.23]. Переважна більшість інформаторів головною причиною занепаду промислу в цілому називає встановлення радянським урядом податків на заняття гончарством. *«Тоді налогами обкладали здоровими. Налоги на гончаря були – оце все й розпалося...»*, – підтвердив межиріцький гончар Віктор Худолій [149, арк.52] **(Мал.30)**.

Розглянемо конкретні факти, які свідчать про вплив податків на занепад гончарства в обстежуваному регіоні. Ще в 1924 році на XIII з'їзді РКП(б) було прийнято постанову про державний промисловий податок, згідно з якою податком, окрім торговельних і промислових закладів, обкладалися й одноосібні ремесла та промислові заняття [27, с.41]. Тоді ж було складено список таких занять, що підлягали дії цієї постанови, згідно з яким ті сільські кустарі, які займалися своїми промислами в спеціально обладнаних приміщеннях, повинні були сплачувати податок, бо, з точки зору закону, вони були хоча й дрібними, але промисловцями – їх заняття обкладалися податком як промисловий заклад I розряду [27, с.43-44]. У серпні 1923 року Нарком фінансів союзних республік видав циркуляр під №46 про обкладення промисловим податком кустарної промисловості, де зазначено, що ті кустарні промисли (у тому числі гончарний), які існують лише як допоміжні у сільському господарстві, вважаються вільними від промислового податку. Ті кустарі-ремісники, для яких заняття промислом було основним і постійним джерелом прибутків, від податків не звільнялися. Податком обкладалися навіть ті сім'ї, де промислом займався хоча б один із її членів, навіть якщо всі інші були зайняті в сільському господарстві. Окрім цього, й торгівля дрібними кустарними виробами дозволялася тільки за наявності патенту. Хоча кустарі-одноосібники, порівняно з промисловцями (тими, хто використовував найману працю та мав механізовані майстерні), мали при сплаті податків певні пільги, проте іноді дуже важко було провести чітку межу між ними. Більшість кустарів-гончарів на той час працювала в окремих приміщеннях, користувалася гончарним кругом, який також можна було вва-

Мал.30. Гончар Віктор Худолій. Межиріч, Сумщина. 2004.

Фото Людмили Меткої. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№10671. Публікується вперше

Мал.31. Гончар Василь Товстик. Нова Водолага, Харківщина. 1980-і роки. Автор фото невідомий. Копія – Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№3719

жати простою механічною машиною, більшість працювали сім'ями, дехто мав учнів-помічників, майже всі продавали свої вироби на базарах. Окрім цього, трактування закону про обкладення податками на місцях (місцевим Радам було надано право встановлювати і накладати надбавки до державних податків у розмірі не більше 100% від ціни [27, с.41-45]) зробило свою справу. Тільки окремим, явно найбільш кустарям, які не мали змоги самі возити на продаж свої вироби, а збували їх на місці, вдалося на той час уникнути податків.

Спробуємо тепер визначити розміри накладених на гончарів державних податків. Ремісники та кустарі, тобто ті, хто отримував прибутки від своєї особистої праці, відносилися як платники податків до категорії «В». Нарком фінансів СРСР розподілив усіх кустарів за приналежністю місцевості, в якій вони проживали, до певного поясу. Наприклад, у Москві та Ленінграді піврічний податок по категорії «В» становив 6 руб., у місцевостях 1 поясу – 5 руб.; 2 поясу – 4 руб. 30 коп.; 3 поясу – 3 руб. 70 коп.; 4 поясу – 3 руб. [27, с.62]. Під час керамологічних експедицій на Харківщину в 2002 році вдалося встановити, яку суму становив податок на заняття гончарством, скажімо, у селі Нова Водолага в середині XX століття. Один із місцевих гончарів Василь Йосипович Товстик (1928 р.н.) (**Мал.31**) зберіг квитанції та платіжні повідомлення, виписані на ім'я його батька Йосипа Товстика, де зафіксовано, що в 1949 році щоквартальний податок на заняття гончарством у домашніх умовах у селі Нова Водолага становив 800 руб. (**Мал.32**), а у 1950 році він виріс уже до 1000 руб. Зберігся платіжне повідомлення на ім'я Й.Товстика від 8 вересня 1953 року, згідно з яким він мав платити на рік 16681 руб., а окрім того, доплатити 663 руб. за попередній рік (**Мал.33 а; 33 б**). Враховуючи те, що мінімальна середньомісячна заробітна

ГОСУДАРСТВЕННЫЙ БАНК СОЮЗА ССР

квитанция № 030884

Принято от Новоси́ла Иосипа Товстиковича

адрес пательщика д. Заріччя

сумма извещения № 1992

Наименование платежа	Недолжник прошлого года	Платежи текущего года	Пеня	ВСЕГО
<u>налог</u>		<u>800</u>		<u>800</u>

Сумма прописью 800 руб. 00 коп.

Контроль Василь Бухгалтер Василь

М. П. Василь

Госбанк ф. № 130

Мал.32. Квитанція про сплату податку, видана на ім'я Йосипа Товстика. Нова Водолага, Харківщина. 27.09.1949. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. Ф.1. – Оп.3. – Од. зб. 268. – Арк.2. Публікується вперше

плата на той час в регіоні становила близько 600 руб., податки дійсно були надзвичайно високими. Гончар Товстик Василь згадує: «Тоді дуже строго було, обкладали налогами. Кожному дай і скрізь плати. В 1962 – тоді була реформа і гроші були дорогі. І за сезон взяли налогу 10 тис.» [147, арк.60] (Мал.34).

Гончарі намагалися всіляко ухилитися від сплати податків: приховували інформацію про кількість виготовленої продукції, ховали самі вироби, давали податківцям хабарі тощо. Син ізюмського гончаря Костянтина Матвієнка, Микола Матвієнко, пригадує: «Приїде міліція, ілі налоговая і до війни, і після війни: «Ну, що, дед, багато грошей виторгував? Опішем, дед». Ладно, бабушка полізе в пазуху, виїме кісет, дає і до свідання, поїхали. Часто й густо було...» [173, арк.85] (Мал.35; 36). Сім'ю гончаря Павла Валкового з Нової Водолаги певний час рятувало те, що його дружина Ганна працювала в податковій інспекції і своєчасно повідомляла про час приходу інспекторів [156, с.56] (Мал.37). Встановлення податків на заняття гончарним промыслом у кустарних умовах, за словами переважної більшості опитаних під час експедицій, є однією із основних причин занепаду й зникнення гончарства в досліджуваному регіоні. Гончарі залишали свою роботу і, як свідчать матеріали керамологічних експедицій, навіть інколи були змушені, втікаючи від сплати податків, переїздити на інші місця проживання. Під час експедиції на Сумщину в 2004 році було зафіксовано, що відомий гончар села Межиріч Самійло Семенченко (1912–1996) (Мал.38) виїхав у Росію в 1931 році і зміг зайнятися улюбленою справою вдома тільки через 30 років. У листі до співробітниці Сумського обласного художнього музею Тетяни Єршової він писав: «Я уже перешол жити у свой дом и стал жити са-мостоятельно, и уже у меня хот у нас появились, я делал горшки и продавал,

*Згідно з постановою народного комітету
на підпис: 26.8.53 р.д.*

МІНІСТЕРСТВО ФІНАНСІВ СРСР

Українська РСР *Харківська область*
Місто *Харків* *Портняжний* ПН
Район *Харківський* Серія И

ПЛАТІЖНЕ ПОВІДОМЛЕННЯ № *8*
(іменного району) № 003241
по податковому податку з населення на 1953 рік
Гр. *Мис. Н. І. Товстий* *Х. В. Портняжний*
який живе *На містечку Узаву Пресній Верховної Ради СРСР №4 30 квітня*
1943 р. «Про податковий податок з населення». Ви повинні сплатити
податковий податок:

Доплата по перерахунок	Платежі поточного року
15 літ	В тому числі по строках сплати
19-р	15 березня 15 травня 15 липня 15 листопада
Обчисл. за с/г. узаву	Х
Залишок по перерахунок	Х
За минулий рік	663
Платіжні сплати	663 3500 3500 3500 6181

Крім цього, ви повинні негайно сплатити:
недостаток за с/г. узаву крб. коп.
пеню на цю недоплату (за кожний місяць) крб. коп.
штраф за несплату податку (за кожний місяць) крб. коп.

Завідуючий фіскальним відділом
Старший податковий інспектор
ВІСНОСИ НА ПРАВИЛАННЯ ЗАБОРОНЯЄТЬСЯ.

Зворотний бік ф. № 4

РОЗРАХУНОК ПОДАТКУ

Найменування джерела доходу *от сгонного прир.*

Дохід за минулий 19-рік карбованців

Дохід, прийнятий для обчислення податку
на поточний 1953 рік *84590* карбованців

Податковий інспектор *Р. К. Коваль*
(підпис)

Поворот внесити до установ Держбанку, в ощадні каси, а також у прибуткові каси кооперативного банку.
За прострочку платежу стягується пеня в розмірі 0,2% за кожен день прострочки.
Невнесіння в строк платежів стягується примусовим порядком, встановленим законом.
Скарги на неправильне обчислення податкового податку подаються завідувачу міського (районного) фінансового відділу на протязі місячного строку з дня надання цього повідомлення.
Подача скарги не припиняє стягнення податку.

Типографія ім. В. М. Моголова. Гомель. Український яз.

Мал.33 (а, б). Платіжне повідомлення по прибутковому податку з населення, видане на ім'я Йосипа Товстика (лицьовий і зворотній бік).
Нова Водолага, Харківщина. 08.09.1953. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства.
Ф.1. – Оп.3. – Од. 36. 268. – Арк.1. – С.1, 2. Публікується вперше

но недолего, меня начали налогами душит и до того дошло, что все забрали, елне-еле дожил до 31 г. А потом стало у меня уже семья одна дочь и три сына, и я уже озаверлся корова, была лошадь, был кабан, и у мя уже дошло се это забрали, и все дети з голоду пухле стали и мы тоже. И потом пришли и говоря, что мы твой до продали дом не твой продан за невыплату ног (налога. – Л.М.) и все уходи, и я тога решил идти свет шукат и поехал в подмосковие (Подмосковье. – Л.М.) стал шукат работу...» [25]. Доля вигнанця чекала на ще одного межиріччякого гончаря Івана Скіяренка (1918 р.н.). (Мал.39). Він був засуджений і, не маючи змоги сплачувати податки, жив близько 8 років у Ленінградській області. Гончар повідомив, що: «Налогу було накладено 5 тисяч на рік, а де я їх возьму? Десять год давали. Я втік. Визивали в сельсовет, а тоді сельсовет засідав, партійці. Я виїхав у Ленінградську область, там я був 8 год. Це було з 1946 до 1954. А приїхав, поступив у лісництво ліс рубать, а після роботи став робить, ну тоді вже трошки леше було» [144, арк.71]. Зроблений запис є фактом засудження гончарів за несплату податків. Отже, державні діячі, вважаючи кустарів більш заможним прошарком населення, спроможним сплачувати великі податки, поставили їх цим у тяжкі умови. Таким чином, податкове законодавство того часу не стимулювало, а, навпаки, гальмувало розвиток кустарних промислів [64, с.170]. «Це неблагоприятное дело, потому що приїшла

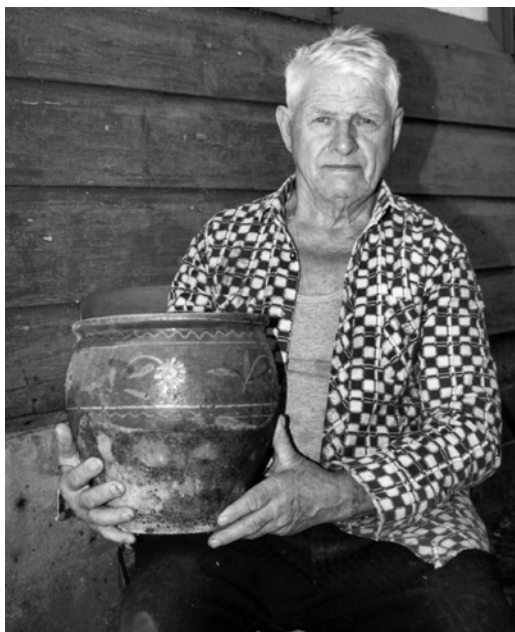

Мал.34. Гончарі
(зліва направо)
Станіслав Лубенець
та Василь Товстик.
Нова Водолага, Харківщина.
Середина XX століття.
Автор фото невідомий.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№4072

Мал.35. Гончар Костянтин Матвієнко.
Ізюм, Харківщина. 1940-ві роки.
Автор фото невідомий. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, Інв.№10598

Мал.36. Син гончаря Костянтина
Матвієнка Микола Матвієнко.
Ізюм, Харківщина. 2002 рік.
Фото Людмили Меткої.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, Інв.№103786.
Публікується вперше

Мал.37. Гончар Павло Валковий з дружиною Ганною. Нова Водолага, Харківщина. Початок 1990-х років.
Автор фото невідомий.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№10605

Мал.38. Гончар Самійло Семенченко. Межиріч, Сумщина. Початок 1990-х років.
Автор фото невідомий.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства

Мал.39. Гончар Іван Скляренко. Межиріч, Сумщина. 2004.
Фото Людмили Меткої.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№10651

налогова інспекція до дєда, він інвалід війни. Ну перецитували в сараї сирі вироби його, воно тіки сохлю. Ну, після того, як вони висохнуть полностью, вони тріскались, а після того, як їх випалять, там третя часть іде в черепки. А налог брали з сирого матеріала. Єлі на хліб заробляли. Які там квитанції, там квитанція така – зразу на стол бутиліку фінінспектору. Неблагодарне дело», – говорив згадуючи роботу батька, гончаря Лубенця Станіслава, його син Віктор [172, арк.62-63].

Окрім вищезазначених причин, на занепад гончарства в Слобідській Україні впливало й зменшення загальної кількості гончарів у зв'язку з подіями Громадянської та Другої світової воєн, знищення генофонду українського народу в епоху тоталітаризму 1920-х–1930-х років, у роки масових репресій та терору 1940-х–1950-х років, унаслідок голодоморів 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 років. Війна стала випробуванням не тільки для гончарів, а й для всіх кустарів, для всього суспільства в цілому. *«Вона поставила нові складні проблеми, загострила старі й рельєфно виявила слабкі місця суспільного буття...»* [10, с.56-70]. Стосовно того, як вплинув період репресій та тоталітаризму на зменшення чисельності гончарів в регіоні, немає точних вказівок. Проте факт залишається фактом. Так, в Україні тільки в 1937 році було репресовано 0,9% кустарів (1389 чоловік) від загальної кількості (159574 чоловік) репресованих [94, с.142-145]. У Харківській області репресовані кустарі становили 1,5% (224 чоловік) від загальної кількості усіх репресованих (12995 чоловік). У Донецькій області – 0,3% (91 чоловік) від загальної кількості усіх репресованих (27042 чоловік). Загалом чисельність репресованих кустарів України в 1937 році в Харківській області складала 16,1%, у Донецькій – 6,6% [94, с.142-145].

Таким чином, виникнення та розвиток гончарства в Слобідській Україні впродовж другої половини XIX – першої половини XX століття був зумовлений постійною потребою населення в посуді, переселенням дрібних промисловців та ремісників з центральних губерній на територію «Дикого Поля», наявність придатної для роботи глини, бажанням, переважно, малоземельного населення отримати додаткові прибутки. Гончарство, виникнувши на досліджуваній території з часу її заселення, прогресувало до 1910-х років. Кульмінацією його розвитку є межа XIX–XX століть.

З 1920-х років у розвитку гончарного промислу на Слобідській Україні наступив регрес. У ході дослідження встановлено, що занепад гончарства в регіоні, тенденції якого намітилися ще наприкінці XIX століття, був викликаний низкою як об'єктивних, так і суб'єктивних причин: розвитком фабрично-заводської керамічної промисловості, процесом кооперації, встановленням податків на заняття гончарством у кустарних умовах, відсутністю навчальних закладів, де б відбувалася передача досвіду, зниженням попиту на кустарні гончарні вироби, що пов'язано зі змінами не тільки в економіці країни, а й у житті та побуті населення, зменшенням

загальної кількості гончарів у зв'язку з війнами, політичним репресіями, голодомором. Отже, розвиток ремесел та промислів, зокрема гончарства, Слобідської України спинила чергова хвиля катастрофи «Дикого Поля», спричинена волею радянського уряду в різні роки першої половини XX століття [193, с.42].

Відмирання осередків гончарства в Слобідській Україні є загальною закономірністю XX століття. Традиційне гончарство як явище традиційно-побутової культури, що широко розвивалося в добу провідної ролі натурального господарства, в нових економічних умовах втратило підґрунтя для подальшого сталого розвитку в старих організаційних формах [115, с.6]. Подальший розвиток гончарства у формі кустарного промислу став неможливим. Тому в майбутньому його існування було пов'язане з розвитком індивідуальної творчості окремих майстрів-професіоналів.

ВИГОТОВЛЕННЯ ГЛИНЯНИХ ВИРОБІВ У СЛОБІДСЬКІЙ УКРАЇНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XX СТОЛІТТЯ

Технологічний процес домашнього виробництва

Технологія виготовлення глиняних виробів у Слобідській Україні включала в себе кілька етапів: видобування сировини, приготування формувальної маси, виготовлення гончарних виробів, сушіння, декорування і, нарешті, випалювання. Жоден із цих етапів не мав суттєвих відмінностей від подібних їм в інших гончарних осередках України. Однак їм були притаманні певні особливості, що залежало від природних умов, способу й рівня життя населення та місцевих традицій.

Видобування глини

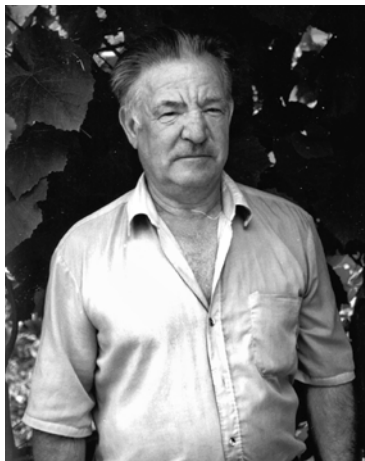
Технологічний процес розпочинався з видобування глини – одного з природних матеріалів, який люди використовували для своїх побутових потреб, та основного матеріалу, з яким працював гончар. Видобування глини – складний і трудомісткий процес, який відбувався переважно з пізньої осені до ранньої весни і вважався небезпечною та ризикованою справою, що вимагала особливих вмінь [28, с. 12]. У досліджуваному регіоні зафіксовано два способи добування глини: відкритий – коли глина залягала на глибині до 1 метра, та закритий – добування глини у ямах – «колодязях», «шахтах».

Мал.40. Місце добування глини. Барвінкове, Харківщина. 2002. Фото Людмили Меткої. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№3790. Публікується вперше

Мал.41. Гончар Микола Колесник. Барвінкове, Харківщина. 2002.
Фото Людмили Меткої. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№3792. Публікується вперше

Мал.42. Син гончаря Олександра Горбатенка Павло Горбатенко. Лиман, Харківщина. 2002.
Фото Людмили Меткої. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№3793. Публікується вперше

Як свідчать матеріали керамологічних досліджень, відкритим способом добували глину в місті Барвінкове на Харківщині (Мал.40). Тут вона залягала на глибині близько одного метра від поверхні, тому, щоб її накопати, достатньо було зняти верхній шар ґрунту. «Глину добували ми на горі, де зараз сосна... Добували відкритим способом. Вручну довбали», – згадував гончар Колесник Микола [140, арк.71] (Мал.41). А ще один із гончарів Барвінківського Пісковський Олександр повідомив: «У нас, собственно говоря, ганчарной глины, як такой, пошти нима. Для того щоб накопати бричку глини, нада сто брочок піску вивизти. Воно отак прошарочками у піску залягало» [143, арк.76].

У селі Лиман Зміївського району Харківської області глину брали по обривах річки Сіверський Дінець, де вона залягала шаром товщиною близько 50 сантиметрів: «Вона була з самого начала по обривах. Старалися як можна глибше її брати, щоб коріння менше, потому що коріння нізів в глину приміняти. Коли обжигать буде, воно буде висипаться тоді. Корінець згорів, а дирка осталась», – розповідав Горбатенко Павло – син гончаря Горбатенка Олександра [169, арк.51] (Мал.42).

У селах Пісунівка, Діброва, Миколаївка, Ямпіль (колишній Ізюмський повіт, нині – Донецька область) гончарі-кустарі користувалися глиною з родовищ, які розроблялися ще з XIX століття (заснування в 1886 році порцелянового заводу Ессена та керамічного заводу Дзевульського і Лянге у Слов'янську, а також заводу «Штерн і К^о» з виробництва вогнетривкої цегли в Ізюмі 1887 року [197, с.154-155]) поблизу сіл Миколаївка та Рай-Олександрівка, що на Донеччині. Гончар із с.Діброва, Павло Діброва згадував: «В Ніколаєвськом калєрі і в Олександрівськом. Но ближе нам Ні-

колаєвський. Спіціально слав'янський брав керамзавод. ...Там спіціально вони зривали віщіством взривчастим. І калієр крупний був. Глибиною метрів шість ілі сем. Поверх слой знімали негодний, метрів, може, й чотири» [138, арк.18].

Здебільшого в гончарних осередках Слобідської України зафіксовано видобування глини закритим способом у «колодязях», «шідтах», де вона залягала на глибині від 2 до 18 метрів. Над ямою влаштовували «ворот» чи «колесо» – пристрій, який нагадував колодязний барабан. Гончар чи будь-хто із членів його родини спускався в яму за допомогою мотузок або по виритих у стінках ями східцях (дітей спускали прямо в «коробках», «відрах», «корзінах», у які потім навантажували глину), а той, хто залишався на поверхні, крутячи колесо, витягав коробку з глиною за допомогою віжок чи звичайної мотузки. Удовенко Василь, гончар із с.Бутківка, що на Луганщині розповідав: «На горі, там од заводу з кілометр, є місцина, де є ця глина. Залягає на глибині 6 метрів. Отож рили ями, добували. У яму залазили по драбині. Коли яму робили, так робили уступом. Уступ один чи два. Глину викидали на ступеньки. Накопали, викидали наверх її де відрами, де лопатами. Глина вона крепка, в'язка, добувають її трудно» [148, арк.8] (**Мал.43; 44**). А гончар із с.Валки Харківської області Дмитро Наріжний зауважив, що поблизу села: «Світло-сіра» глина залягала на сем-восьм метров. Копали колодязь, а тоді бревно таке, метра півтора в діну, до нього такі кілки позабивали, щоб отак брати руками і з тієї, і з тієї сторони два чоловіка. Там нагрюзять, а тоді оцим мотовилом крутять там уручну. Вірówka намотуєця і корзина...» [142, арк.30] (**Мал.45**). Натрапивши на шар придатної для роботи глини, ко-

Мал.43. Гончар Василь Григорович Удовенко. Бутківка, Луганщина. 2002. Фото Людмили Меткої. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№10689

Мал.44. Гончар Василь Григорович Удовенко (стоять) з дядьком – гончарем Василем Степановичем Удовенком. Бутківка, Луганщина. 1958. Автор фото невідомий. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№10656

пали в різні сторони «ході» (Бутківка), «печери» (Межиріч), «кубла» (Охтирка). У селі Піски Нововодолазького району Харківської області: «...такі глинища були – ями, і ото в тих ямах печери рили і глину копали так. А тягали отаким вірьовкою та корзина. Отака, як ото коток на колодязі, отим качали ту глину», – повідомила жителька села – Марія Коваленко [159, арк.51]. Межиріцький гончар Іван Скіяренко пригадував: «...яму ж викопали, а тоді поступово в бок. Слой є метер, мо, пів метра. Копали в боки й печерями називали» [144, арк.61].

Добування глини було дуже небезпечним заняттям, тому необхідно було постійно стежити, чи склепіння ходів не дає тріщин. Олександр Твердохлібов, досліджуючи гончарство Охтирського повіту в 1881 році, зафіксував, що невеликі тріщини, які з'являлися на стелях «кубел», замазували глиною, й однак продовжували роботу, уважно спостерігаючи, чи не з'являються вони знову. Якщо ж помічали, що зі стелі починали падати грудки, тоді «тікай, а то яму зарівняє» [191, с.4]. Під час експедиції до села Євсуг Луганської області Мілокостов Юрій, представник місцевого гончарського роду, розповів наступне: «Мати розказувала, чуть їх було не завалило. Полізли, а воно ж глибоко. Козли ставляли, щоб воно ж, глинище, не завалилось. Не так, як ото в шахті ставились, а там козли з глини. А вони полізли, а воно сиплеця. А мати каже: «Давайте вилазити, а то впаде». Та вони не хотіли. А мати таки добилась свого, що вони вилізли всі, бо й сама влізла до них і мало не вигнала з ями. Тільки вони вперед вилізли, а мати позаді. І тіки вилізла, воно й завалилось» [163, арк.34]. Траплялися й смертельні випадки: «У мене сусіда глина завалила на смерть – Гримайла Івана. Була рядом жінка, а що вона зроби?» – було записано під час розповіді з гончарем с.Межиріч Сумської області Скіяренком Іваном [144, арк.61]. Тому й намагалися копати глину переважно глибокої осені, а то і взимку, коли стояли морози, оскільки за теплої погоди завали траплялися частіше. «Потрібно, щоб надворі стояв мороз, у відлигу небезпечно. Ями часто обвалюються» [191, с.4]. Окрім цього, глибоко в ямах влітку було надто душно.

Гончарні осередки Слобідської України знаходилися неподалік річок Сіверський Дінець (села Піскунівка, Діброва, Попівка, Гончарівка, місто Ізюм, Ямпіль, Миколаївка.) Євсуг (село Євсуг), Деркул (села Литвинівка, Брусівка), Айдар (село Бутківка), Оскіл (села Горохуватка, Гаврилівка), Псел

Мал.45. Гончар Дмитро Наріжний. Валки, Харківщина. 2002.

Фото Людмили Меткої. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№3711. Публікується вперше

(Суми, Лебедин, Межиріч), Ворскла (місто Охтирка, село Журавне), Мож (Валки, Нова Водолага), Боромля (село Боромля), де й розроблялися родовища глини – «*глинища*». Найімовірніше, таке розміщення осередків можна пояснити тим, що неподалік від річок глину було легше виявити. Так, наприклад, за даними дослідника Л.Соколовського, який у 1880 році обстежував гончарний промисел сіл Горохуватка та Гаврилівка Куп'янського повіту, глину місцеві гончарі брали поблизу урочища Західного на правому березі річки Оскіл на спільній землі горохуватської сільської громади. Тут, на площі 900 м², порівняно неглибокі – від 1 до 2 метрів – ями-глинища розташовувалися півколом на південній окраїні виярку. Кожен із гончарів розчищав собі місце для ями і копав глину та «*побіл*» (білу глину, яку використовували для приготування фарби), причому «*в чуже місце не лазив*». Іноді бували випадки, коли гончарі наймали для добування глини «*глинокопів*», які за день могли накопати її до 4 підвід. Під час роботи копачі користувалися звичайними лопатами і залізними «*копаніцями*» (ручним знаряддям, схожим до мотики). Накопавши глину, зазвичай залишали її на зиму біля ями для перемерзання, бо вважалося, що вилежана на морозі глина краща в роботі. Цікаво те, що випадків розкрадання накопаної глини майже не було, адже найбільшим покаранням для розкрадачів був осуд з боку односельців [135, с.36-37]. Гончарі вважали місцеву «*сірувато-бурувату*» глину не дуже якісною, бо вона була «*солонцювата*», і під час випалювання виробів, зроблених з цієї глини (3-5 частин від загальної кількості), розтріскувалися. Тому кустарі віддавали перевагу «*сіній*» глині, привезеній з Ізюмського повіту. Як фарбу під час оздоблення посуду використовували й білу глину – «*побі'л*». Місцеві гончарі вважали її дуже якісною і говорили «*якщо тільки дати йому (побілу. – Л.М.) перележати, то він згодився б на кам'яний посуд і на порцеляну*» [135, с.37]. Як домішок до побілу майстри з сіл Горохуватка та Гаврилівка використовували білий кварцовий пісок, який брали поблизу сусіднього хутора Калинове. Його також підмішували до свинцю під час приготування поливи в пропорції 1:3. Варто згадати, що місцеві гончарі, копаючи глину на громадській землі, змушені були разом сплачувати податок на користь громади в сумі 29 руб. на рік, який вони називали «*промислове*». Такий порядок був установлений у 1880 році, хоча гончарі запевняли, що сплачували податок, сума якого становила від 1,5 до 5 руб., починаючи ще з 1848 року. «*Всі гончарі вважають цей податок, який вони чомусь називають «промисловий», занадто обтяжливим, свавільним. Всі жаліються на несправедливість..., але ніхто не намагається додуматися до сенсу податку (хоча, як побачимо, він визначений ясно – Л.Соколовський.), тому, що остаточне використання сум оточене (як це завше буває в сільських розправах) таємницею, непроникною для необізнаних у справах управління*» [135, с.37]. Гончарі казали: «*...якщо врахувати всі суми, які сплатив уже кожен з нас за користування землею (де знаходиться глинище – Л.Соколовський.), то найвірогідніше кожен із нас встиг уже викупити кілька разів усю його цін-*

ність» [135, с.37]. Лев Соколовський, обстежуючи гончарство Куп'янського повіту, зафіксував дуже цікавий епізод, який відбувся під час засідання горохуватської сільської общини 19 травня 1880 року. Тоді з 378 господарів, які мали право голосу, на зібранні були присутні 215 чоловік. За ухваленим ними вироком 10 гончарів Горохуватського району повинні були разом сплачувати в казну сільської общини 29 руб. на рік. Общиною також було дозволено брати глину в Західному урочищі не тільки гончарям, а й іншим селянам з виплатою на користь гончарів у розмірі 50 коп. з воза. На думку Л.Соколовського, община обклала гончарів таким податком, перебільшено вважаючи суму їхніх прибутків достатньою. Те, що гончарі мали право отримувати від інших селян деякі кошти за копання глини на орендованому ними глинищі мало покращувало ситуацію, адже ж важко було простежити, хто і коли копав глину. Окрім цього, на глинищі вільно брали глину ізюмські гончарі, місцеві купці, які використовували її для шеретування проса. Ні ті, ні інші нічого не платили на користь громади. Очевидно, що горохуватські та гаврилівські гончарі потерпали від такої несправедливості, але, не маючи відповідних знань, для того щоб вступити в суперечку з владою, ані навіть часу для цього, нічого не могли вдіяти. Ніхто з них, не бажаючи зайвих проблем, не домагався пояснення, за що ж вони платять [191, с.38-39]. Не могла нічого пояснити й місцева влада. Тільки у 1882 році, завдяки втручання дослідника Л.Соколовського, цей податок було скасовано.

На відміну від горохуватських та гаврилівських гончарів, ізюмські, яких станом на 1881 рік нараховувалося 160 чоловік, добували глину на орендованих глинищах. Вони брали глину поблизу села Мала Комишуваха, на відстані 18 км від міста, на землі, яка знаходилася на відкупі у чотирьох осіб, які у свою чергу, сплачували за її оренду в сільську громаду кожного року 120 руб. сріблом [135, с.38-39]. Зазвичай одне глинище орендувало кілька господарів, і з кожного із них орендар брав гроші окремо. Це слугувало причиною сварок між ними. Отримавши гроші, орендар міг дозволити собі не тільки прогнати гончарів з глинища, а й піднімати на них руку, ламати інвентар [191, с.38-39]. Глина залягала тут до 8 сажнів (близько 16 метрів) у глибину, тому щоб її добути, копали ями-«колодязі». Гарну «сіру мастку» глину брали на відстані 18 км від міста, поблизу хутора Топольського, та біля села Кам'янка, за 7 км від міста, деякі гончарі копали «сіню глину» в сусідньому селі Яремівка. Для приготування фарби та поливи використовували жовту глину «óхру», яку перепаловали на вогні для надання їй червоного кольору [191, с.80]. Яка система користування глинищами була кращою – ізюмська (оренда глинища), чи горохуватська (обкладання гончарів податком на користь громади) – зараз судити складно. Однак визначальним фактором як в одному випадку, так і в іншому була несправедливість, яка проявлялася у відсутності чіткої системи обліку та звітності про використання коштів, які надходили до сільських громад.

В Ізюмському повіті було ще кілька гончарних осередків, що знаходяться нині на території Донецької області. Це – села Ямпіль, Миколаївка, Рай-городок, Рай-Олександрівка, Піскунівка, Діброва. Гончарі цих сіл користувалися глинами, які привозили із Миколаївки та Рай-Олександрівки. Глинища там були відкриті ще з середини XIX століття. Із Рай-Олександрівки возили «жовту», а із Миколаївки – «білу» гончарну глину. Кращою для роботи вважалася біла, але, виготовляючи горщики, її змішували з жовтою «для міцності» [138, арк.22].

Що стосується умов добування глини в Охтирці, то ще в середині XIX століття місцеві гончарі копали глину вільно, де хотіли, і не мали на це ніякої заборони. Вони брали її на відстані 5-6 км від міста за Охтирським Троїцьким монастирем біля Пулевої гори у спільному для всіх лісі, який називали Чагарником, або поблизу села Риботня на відстані 7 кілометрів у лісі, який належав поміщику Доброславському, а іноді навіть їздили по глину за 18 кілометрів у село Лутищі. Але вже в 1881 році дослідник О.Твердохлібов зафіксував таке явище, як відкуп на глинища, розміщені в громадських лісах [191, с.38-39]. Це було наслідком земельної реформи 1861 року, у зв'язку з чим відбувся перерозподіл земель [50, с.169]. Селяни отримали мізерні наділи, а земля, на якій вони раніше вільно добували глину, стала належати певному господарю. Вперше встановив такий відкуп лісник Щуцький, причому сторожі, яких він приставив до глинищ, іноді, зловживаючи своїми обов'язками, брали від гончарів «гостінець» (хабар) за дозвіл копати глину, хоча за це вже було попередньо заплачено. Чагарницькі глинища, площа яких становила близько 3 га, орендував на той час гончар-пічник, державний селянин Іван Кудін, який сплачував за оренду на користь сільської громади 29 руб. на рік, а з кожного із гончарів брав плату в розмірі 2-3 руб. на рік. Інші глинища також були орендовані місцевими селянами. Договір між орендарями та гончарями на користування глинищами існував на словах, але іноді траплялися випадки, коли хазяїн проганяв гончарів від ями ще до закінчення строку договору. У першій половині XX століття зафіксовані випадки добування глин поблизу Топольського «Глину брали, Топальское било село, там дедушка один робіл, вот эти шахти, добував там гліну, вивозив на гору, Цеберками с этого колодязя, бил барабан. Там дедушка добывал гліну й таким гончарам, як мій батя продавав. У баті була худобина, тоєсть конь, брічка, і ми оттуда возілі», – пригадував Микола Матвієнко, син гончаря Костянтина Матвієнка з м.Ізюм [28, арк.82]. Глибина гончарних ям, які називали в Охтирці «шахтами», коливалася від 8 до 12 м, однак іноді сягала й більше 16 м у глибину. Породи розміщувалися у сім шарів (**Табл. 3**) [191, с.3].

Місцеві гончарі вважали, що «чорна мастка» глина була придатною тільки для формування цегли, оскільки в ній траплялося багато камінців «ростушки». Посуд, виготовлений з неї, з часом пропускав воду, тому, якщо її й використовували для роботи, то, зазвичай, змішували з піском та чер-

Таблиця 3

**Назва, розміщення та товщина шарів глин, якими користувалися
гончарі м.Охтирка в 1880-х роках**

Порядок залягання глин від поверхні ґрунту	Назва шару	Товщина шару
1	чорнозем	близько 0,7 м
2	руда глина	більше 4 м
3	жовтий глей	близько 1м
4	червона мастка глина	від 1 до 2 м
5	чорна мастка (для цегли)	близько 1 м
6	сива глина (найкраща)	близько 1 м
7	пісок	не визначено

воюю глиною у такому складі: чорна мастка – 1/3 частина, червона глина та білий пісок – 2/3 частини. Найбільш якісною вважали «*сіву*» світлу глину. Однак, зважаючи на те, що її видобували з великими труднощами, бо залягала вона досить глибоко, сиву глину використовували тільки в суміші з іншими видами глин, наприклад, з «*червоною масткою*». Сиву та червону глини, а також пісок змішували в рівних пропорціях і виготовляли як «*простий*», так і полив'яний посуд. Для приготування формувальної маси охтирські гончарі, використовували й «*глей*» [191, с.5].

Гончарі Котельви користувалися привізною глиною, яку купували у селі Лазьки (Зіньківський повіт, Полтавська губернія), бо придатної для виготовлення посуду сировини поблизу села не було [15, с.11]. Станом на 1872 рік підвода глини тут коштувала 40 коп. без доставки. За транспортування платили додатково ще по 50 коп. за підводу [63, с.14-15]. Згідно з дослідженнями О.Твердохлібова, котелевські гончарі в 1882 році купували в Лазьках «*сізу*», «*червону*» та «*білу*» глини до 1500 возів на рік. Лазьківці, користуючись своєю перевагою, намагалися отримати якомога більший прибуток від продажу сировини, тому часто продавали не чисту глину, а «*мішаніцію*» (глину, змішану з великою кількістю піску). Був час, коли котелевські гончарі пропонували лазьківським селянам за оренду глинища 200 руб. на рік, однак ті просили 300 руб., тому договір не здійснився. Незаможні гончарі, які не мали змоги купити глину в достатній кількості, виготовляли посуд з місцевого матеріалу, «*глейку*» чи «*мілу*», який вони добували з русла місцевої річки Котелевка. Такий посуд був неміцний, але коштував значно дешевше, ніж виготовлений із якісної глини, тому його все ж вдавалося певним чином збувати. Котелевські гончарі купували не тільки гончарну глину, а й «*побіл*» та «*червінку*», які використовували для малювання посуду [191, с.33].

Гончарі-кустарі з с.Боромля Сумської області брали глину на відстані 7 км від села, на глинищі площею 0,5 десятин (500 м²), яке знаходилося по-

близу лісу. Ями, в яких вони добували глину, сягали глибини від 3 до 12 метрів. З трьох сторін стінки ями йшли прямовисно, а з однієї, де були сходи, полого [34, арк. 11]. Копанням глини також займалися у холодну пору року – від Покрови (1 жовтня) до Теплоного Олексія (30 березня). Гончарювали, використовуючи «червону» та «синю» глину. Для приготування формувальної маси брали 2/3 синьої та 1/3 червоної глини, особливістю якої було те, що з неї важко було зробити посуд великого розміру, бо він «сідав». «Жовтий» пісок, купуючи на базарах по 2 коп. за покришку, використовували під час приготування поливи, «щоб було жовтіше» [191, с.48-49]. Боромлянські гончарі жили на «кутку» села, який мав назву Гончарний яр. Під час керамологічної експедиції вдалося відшукати гончарню яму, яка донині збереглася як погріб. У ямі, глибина якої сягає 3,5 метрів, чітко помітні шари червоні – товщиною від 5 до 15 см та зелені – від 20 до 70 см глини. У нижній частині погребі також збереглися розгалуження – «ході» (Мал.46). Червона глина була «клейка», а зелена – «сипка», оскільки до її складу входила значна кількість піску. За спогадами жителів Боромлі, місцеві гончарі під час роботи змішували ці два види глин, від чого колір випаленого черепка посуду набував темно-червоного відтінку [191, с.25].

Село Межиріч Сумської області розміщене на горбистій місцевості. В «Журнале Министерства внутренних дел» за 1854 рік знаходимо дані, що ці «гори складаються з товстого шару глини, яка сягає 10 і більше сажнів глибини і містить значні домішки окису заліза, від чого глина у багатьох місцях зафарбована жовтим і червоним кольором» [131, с.8-16]. Мисцеві гончарі завжди дотримувалися правила, що краще працювати з добре вилежаною, перемерзлою глиною, тому заготовляли її заздалегідь, зберігаючи якомога довше на підвір'ї під відкритим небом: (копати глину – Л.М.) «Краще зімою, щоб завезти її, щоб вона полежала. Тоді вона перекисне, тоді вона краще розкачується», – розповів місцевий гончар Лісянський Петро [141, арк.57].

Під час керамологічної експедиції 2004 року на Сумщину встановлено, що межиріцькі гончарі використовували для роботи два види глин. На кутку села «Кісілівка» «шахтарським» способом, копаючи ями – «колодязі» з розгалуженими ходами, добували «червонуватий масткий глей», де він залягав на глибині близько 4 метрів. Біля гори Топильще копали «корічневий, рижуватий валкий глей» [141, арк.55]. Під час видобування сировини, окрім лопати та «копаніці», часто використовували сокиру, кирку, кайло, бо глей був дуже «кріпкий», тому його доводилося «рубати», «кайлувати» [105, с.133]. «Кайлували глину, було спеціальне кайло, кирка і ото рубали глину» [151, арк.88].

Для гончарювання обидва види глин змішували у такій пропорції: валкого брали 2/3 частини, масткого, «щоб було клейке» – 1/3 частину. За спогадами гончарів, властивості формувальної маси покращувала якісна біла глина «тупочка», яку також добували на Кісілівці. Проте, оскільки вона залягала на глибині близько 15 метрів, її переважно використовували для

приготування фарби, якою розма-
льовували вироби.

«Сіню», «жовту» та «червону» глини використовували під час роботи гончарі м.Валки, що на Харківщині. Для виготовлення посуду готували суміш із синьої та червоної глини в пропорції 2:1. Наявність у формувальній масі червоної «масткої» глини, яку добували на околицях міста, робила посуд міцнішим та стійкішим до вологи. «Сіню» глину копали поблизу села Федорівка на відстані близько 7 км від міста. Деякі гончарі користувалися «білою» глиною, привезеною з Нової Водолаги, а в 30-х–50-х роках XX століття, коли в місті діяла гончарна артіль, глину купували навіть у Опішному на Полтавщині. Жовту місцеву глину використовували як домішку під час приготування поливи та виготовлення цегли: «Ну, вони брали з Полтави, з Водолаги, копали в однім місці. Там степ був. Там глина не береця так, а береця шахтним способом. Вона залягає десь метрів 6-10 у нас. Обикновено роблять яму. Там проходять глиною, ставлять віроть, щоб витягувать», – розповів Гнідий Леонід, влемінник валківського гончаря Федора Гнідого [167, арк.30, 37].

Поблизу Нової Водолаги на схилах «Панської балки» також знаходилося родовище гончарної глини [91, с.183]. За спогадами жителів села та старих гончарів, наприкінці XIX – на початку XX століття, тут на кутку села, який називався «Гончарня», проживала переважна більшість гончарів. Добуванням глини займалися «глинокопи». «Гончарі самі не копали, а заказували, тому що на те врем'я у гончарів були гроші, а такі люди були. Просто люди жили недалеко і знали, що там глина є. Гончарі прийдуть, кажуть: тому підводу, тому дві підводи. А глина ця біла, глина гончарська іде слоєм 60 сантиметрів до метра. Копають просто лопатой і у відро, руками нагору витягують», – повідомив житель села Питько Володимир [166, арк.76, 57]. Ями-«колодязі» тут сягали глибини від 5 до 10 метрів. Причому вони використовувалися по кілька років, а для запобігання зсувів ґрунту їх обносили плетеними огорожами [91, с.183-184] або закладали хмизом. «Викопали шахту і вход хворостом обклали, щоб не обвалювало-

Мал.46. Пласти «зеленої» та «червоної» глини у погребі, влаштованому в ямі для добування глини. Боромля, Сумщина. 2004.

Фото Людмили Меткої. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№3719. Публікується вперше

ся...» [166, с.57, 76]. Найкращою в роботі вважалася «*сіня горшкова*» глина, яку добували з третього та п'ятого із шести шарів глини у колодязях [95, с.33-34]. Як сировину для виготовлення виробів місцеві гончарі використовували «*білу*» й «*черво́ну*» («*руду́*», «*глі́й*») глини. З білої робили «*білий*» полив'яний посуд, з «*червоною*» – неполив'яний «*простяк*» [33, арк.10].

Гончарний промисел розвивався на Харківщині й у селі Піски, що неподалік від Нової Водолаги. Тут також для видобування глини копали «*колодязі*» глибиною від 6 до 12 метрів. Глинища були спільними, а коли ними не користувалися, то, як і в Новій Водолазі, закладали отвори гілками, хмизом, що запобігало обвалюванню та зсуву ґрунту. У Пісках траплялася й біла «*жі́рна*» глина, яку використовували для приготування фарби та для виготовлення кахель [150, арк.43].

У селі Євсуг – одному з осередків гончарства колишнього Старобільського повіту – місцеві гончарі використовували для роботи «*жовту мастку́*» та «*білу гонча́рську*» глини. Жовту, загалом хорошу, але з великим вмістом «*камінців*», копали на відстані 3 км від села. Біла глина, яку добували на глибині від 1,5 до 2 м, поблизу села Антонівка у Високому (Стінуватому) лісі була краща та чистіша, хоча й дуже «*крі́пка, ту́га*», тому її під час добування рубали «*тупо́ром*» [164, арк.33]. Були й глибші ями-глинища з розгалуженнями в глибині, де під час роботи, щоб запобігти обвалюванню, залишали глиняні стовпи – «*козлі́*». Гончарі розповідали, що намагалися тримати у строгому секреті місце, де копали глину. Часто їздили по ній рано-вранці або пізно ввечері, а після роботи завалювали глинище хмизом та листям. Місцевий житель Корсун Віктор згадував: «*Діло в том, що тут сі́крет глини, по́німаєте. Сі́крет був, по́німаєте, як глину беруть, то так, як сійчас, оце конкуренція іде. Вони їдуть от ноччю (по глину. – Л.М.), ко́ждий знає ме́сторожде́ніє глини, а глина – разли́ця їй велика. От він каже, що в о́цій глині, тут 50% жи́ліза. Чорті шо там? Він оце пої́хав, кіньми набрав і потом завале, там, де брав. А відці́ль же ї́ ціна горшкова, від цієї глини, з якої зроблено́ю, От він пальце́м отако́во (стукне – Л.М.) і дзвени́ть, як хруста́ль*» [161, с.47]. Євсузькі майстри робили посуд з білої глини, а жовту, руду використовували як домішку до білої, щоб вироби були міцнішими [145, арк.37].

Литвинівські та брусівські гончарі (колишній Старобільський повіт) копали глину «*зеленува́того*» кольору на межі між селами в Розсохуватому лісі, де вона залягала на глибині 1,5 м, а також возили «*білу*», «*біла́сту*» глину із села Донцівка сусідньої Новопсковської волості, де вона залягала на глибині 3 м. На Старобільщині гончарство розвивалося й у селі Василівка. Глинища тут знаходилися неподалік від села, де глина залягала шарами (до 50 см – шар «*сіньо́й*», «*сізо́й*», до 1,5 м – шар «*жовто́й*») на глибині близько 6 метрів. Місцеві гончарі кращою вважали синю глину, бо в ній було менше «*камінців*» [32, арк.11]. У 1910 році зразки добутих поблизу сіл Василівка і Євсуг глин були відправлені на

Таблиця 4

**Результати механічного аналізу глин села Євсуг
та села Василівка Старобільського повіту (1910)**

Осередок	с.Євсуг	с.Василівка
Пластичність глини	пластична, після випалювання набуває рожевого кольору	дуже пластична, після випалювання набуває рожевого кольору
Температура плавлення глини в печі Девіла	1610 °C	1640 °C
Усадка глини після випалювання за температури 950 °C	12,63%	10,31%

дослідження у Миргородську художньо-промислову школу імені Миколи Гоголя, що на Полтавщині [84, с.23]. Результати аналізу відображено в таблиці (**Табл.4**). Гончарні глини Старобільського повіту придатні для виготовлення черепиці, кахель, плитки, майолікових виробів та кухонного посуду [24, арк.3]. Земство не зупинилось на цих заходах і відрядило в Миргород для ознайомлення зі станом гончарного виробництва члена земської управи (Кармазіна) та інженера. Потім на пропозицію директора Миргородської художньо-промислової школи земство відправило туди по 5 пудів гончарних глин із 2-х кар'єрів Василівки, 2-х кар'єрів Євсугу і з кар'єру Єпіфанівки, для того щоб миргородські гончарі могли виготовити з цих глин експериментальні вироби й, таким чином, провести додаткові дослідження. Після цих досліджень на 44-й черговій сесії Земських зборів у 1910 році обговорювалися рекомендації директора Миргородської керамічно-промислової школи імені М.Гоголя щодо створення навчальної гончарної майстерні у Василівці [24, арк.5]. Чи була створена майстерня – встановити не вдалося, але, під час керамологічної експедиції 2002 року вдалося дізнатися, що в 1912 році учні місцевої школи поряд із основними предметами кілька років вивчали гончарну справу [148, арк.10].

Отже, слобожанські гончарі використовували для гончарювання глини, які мали різні властивості, що позначалося на загальній якості виробів. Віддаленість глинищ від села також впливала на можливість використовувати більш якісну сировину. Заможні майстри могли дозволити собі випробувати кілька видів глин і обрати найоптимальніший варіант. Бідніші – найчастіше користувалися тією сировиною, яка знаходилася ближче до осередку. Асортимент виробів також залежав від якості місцевих глин. Загалом, слобожанські гончарі, дотримуючись місцевих традицій та враховуючи природні умови, користувалися тими способами знаходження покладів глини, застосовували ті вміння й навички її добування, які, як і майстерність гончарювання, успадковували від своїх предків.

Приготування формувальної маси

Наступним етапом у технологічно-му процесі була підготовка глини до роботи, що мало на меті перетворення її з того стану, в якому вона добувалася, в однорідну масу, придатну для виготовлення різноманітних виробів. Підготовка глиняної маси до роботи включала велику кількість операцій: *вилежування, перемерзання, замочування, перебирання, розминання, засікання, набивання кобїли* (збивання глини до кучи за допомогою дерев'яної довбні), *стругання, пересікання, перебивання, закачування* тощо. Гончарі вважали, що кращою для роботи є не щойно викопана, а витримана, в середньому близько 3 місяців, на поверхні ґрунту глина. Зважаючи на те, що глину добували переважно восени та взимку, вона добре перемерзала та вивітрювалася. Чим довше відбувався процес вилежування глини, тим легше було її обробляти [28, с.48]. Проте не всі гончарі мали змогу заготовити багато глини заздалегідь, бо це вимагало додаткових коштів, тому досить часто її обробляли, не дотримуючись вищезазначеного правила. Наприклад, у таких осередках, як села Євсут, Бутківка, Литвинівка, Нова Водолага, у ході проведення керамологічних експедицій зафіксовано, що глину, принаймні в першій половині XX століття, готували для роботи одразу після добування. Викопану глину завозили на подвір'я і зсипали на купу в спеціально відведеному місці на дворіщі. Інколи купу глини обгороджували плетеним тином чи дошками і так залишали на певний час [191, с.3]. Улітку для роботи її готували на подвір'ї, взимку – прямо в хаті чи у спеціальному приміщенні – «гончарні» (**Мал.47**). У більшості гончарних осередків перед початком роботи її подрібнювали, розбивали «молотками» чи розрубували сокирою на дрібні частинки. На відміну від описаного способу, у Валках та Топольському зафіксований інший спосіб, коли глину пересівали через металеве решето «сіто», відділяючи таким чином камінці [165, арк.34, 88] (**Мал.48**). Глину замочували водою у виритих у землі ямах, обкладених зсередини дошками (Охтирка та Барвінкове, Євсут, Литвинівка, Брусівка, Нова Водолага), які називали іноді «*грубами*» (Межиріч, Горохуватка, Гаврилівка), або у великих посудинах «*шапlickах*», «*зрізах*» (Бутківка), «*кадушках*» (Ізюм), накривали старими ряднами і час від часу, додаючи за необхідності води, перевертаючи та пе-

Мал.47. Будівля, у якій в середині XX століття розміщувалася майстерня гончаря Йосипа Товстика. Нова Водолага, Харківщина. 2002. Фото Людмили Меткої. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№3717. Публікується вперше

Мал.48. Онука гончаря Івана Чабана Надія Єриновська на власному подвір'ї з виробами діда. Валки, Харківщина. 2002.

Фото Людмили Меткої. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№3779. Публікується вперше

ремішуючи її лопатою, витримували таким чином до 3 днів. У процесі дослідження зафіксовано два способи обробітку розмоченої глини. Перший полягав у тому, що глину викладали, попередньо підтрисуючи під неї пісок, на спеціальний дощатий поміст «*костёр*» (Горохуватка, Гаврилівка) [135, с.50], а найчастіше – просто на долівку в приміщенні чи на землю на подвір'ї, й ретельно топтали ногами, поступово розплескуючи в «*блін*», «*крўг*» (Барвінкове, Ізюм, Топольське, Євсуг, Пісунівка, Бутківка), який різали на частини, складали одна на одну й знову розтоптували. При цьому відбувалося змішування глин різних гатунків між собою та з піском. Так повторювали кілька разів. Потім цю масу викладали частинами на «*лаву*», «*верстак*» і продовжували ретельно вимішувати й перебирати руками, при цьому горнули по лаві до себе чи від себе «*брали цўком*» (Бутківка), пальцями вибираючи камінці (Барвінкове та Ізюм, Топольське, Євсуг, Пісунівка). Другий спосіб приготування глини до роботи полягав у тому, що її спочатку збивали дерев'яним інструментом «*довбішкою*» (Котельва), «*дóвбнею*» (Охтирка, Межиріч, Євсуг) у «*стóвп*» (Боромля), «*кўчу*» (Литвинівка, Брусівка, Котельва), «*бáбу*» (м.Валки, села Бутківка та Межиріч), «*кобілу*» (Євсуг), висотою близько 1 метра. Набивання кучі продовжувалося кілька годин і вважалось важкою справою, бо за кожним ударом довбня начебто присмоктувалася до глини, тому для цієї справи потрібні були неабиякі зусилля.

Набиту в кобилу глину стругали «*стрўгом*» (села Межиріч, Боромля, Котельва), «*стружкóм*» (місто Валки, села Литвинівка, Брусівка), «*стругачéм*» (Нова Водолага) – інструментом із залізним прямим чи вигнутим дугою лезом та двома дерев'яними ручками, тримаючи його вертикально до поверхні, чи тільки «*дрóтиком*» (Бутківка) на тонкі пласти, видаляючи таким чином з мінералу сторонні домішки: рослинні рештки, камінці, «*мертвіцю*» (шматки нерозмоклої глини) (Межиріч). Потім глину невеликими порціями також викладали на лаву чи на спеціальний стіл, перестругували стругом та пересікали «*струнóю*» (Валки, Литвинівка, Брусівка), «*дрóтом*», «*дрóтиком*», «*дротінкóю*» (Ізюм, Межиріч, Нова Водолага) – шматком дроту, до кінців якого для зручності тримання в руках прив'язувалися невеличкі шматки ганчірки. Далі місили її руками «*як тісто*» (Межиріч, Нова Водолага, Котельва) доти, доки глиняна маса ставала однорідною та плас-

тичною і переставала прилипати до рук. Коли глина була вже гарно викочана, частину її збивали в чималу грудку, яку потім розрізали дротом на потрібні шматки. Далі, поділивши шматок на дві частини, брали одну з них в ліву руку, іншу – в праву і починали її плескати [99, с.53]. З підготовленої таким чином глиняної маси робили «кульки» (Литвинівка та Брусівка), «грудки» (Валки та Охтирка, Межиріч та Котельва), «валькі» (Піски та Нова Водолага), залежно від розмірів майбутньої посудини, й складали поряд із робочим місцем на лаві чи на столі. Під час експедиції до села Піскунівка, що на Донеччині, від одного з місцевих гончарів, Діброви Павла, записано наступне: «Її (глину. – Л.М.) намочували, зделано у мастерській із досток корито дерев'яне висотою 50 ілі 70 сантиметрів, смотря по величині. І забивалася та глина, молотком били її дерев'яним чи залізним. Вона ж у грудках, а то її розбивали, і в ту жму потом заливають рівно з водою. Стоїть приблизно сутки, за сутки воно ростворяється, ту воду впитує. Потом мастір бере лопату обнаковенну, як копальна лопата, і лопатою її там переварачує, потом викладає пісок, на чистому піску. Піска розкладається сантиметрів 30-40, то вона робиться бугром, вгорі, як чувал, а потом босими ногами становиця на оцей чувал і ногами отакої їде, розб'є її прямо чималий круг толщиною приблизно 2 сантиметра... Так її звали куча і все. Потом бере ножик залізний і такий тупий з любої залізяки, ріже отак. ...і він бере і отак ріже її на пластки. І тоді бере отак і скачує вроді отак, як баба кісто. Ще раз її кладе, ногами при топчує і вп'єть, щоб вона була бугром. Потом ще раз потопчється і до тих пор, поки нема грудок. Тоді передає мастіру. Мастір робе грудочки собі. Осюди (на лаву. – Л.М.) ... бере собі уже, як порізав і поскачував, як матерію. Він бере пласток, кладе сюди і рукою придавлює, він чувство таке має, грудочка чи мусор який попав, і викидає, і ото раз, два він її прокотить і потом згорта, бере у кучу вп'єть отак» [138, арк.20] (**Мал.49**). Ще один докладний запис зроблено в м.Валки від гончаря Дмитра Наріжного: *Не літом, а так під осінь на год цілий заготовлювали. Ціла гора там біля гончарні. Розробляли її. Мочили її надворі, просто на землі. Виямок такий і туди так просто, може, пів куба накидають цієї глини. Посічеться лопатою, поллється, тоді прикривали там ряднинами. І ото мокне днів три, а тоді перемокне харашо і стає така м'яка. Ну, не дуже м'яка, бо треба ж і комки робити з неї, а тоді вносили в гончарню і місто є таке, щоб заготовки ложить. І ото ложиться. Комки носимо і б'єм комки вкругову. А тоді молот такий дерев'яний. Він такий легенький. І отак б'єш харашо і прибиваєш, сприсовуєш. А потом прибиваємо два слоя оцих комків, а тоді слой красна глина, глею того мішали – він масткіший, у йому ні піску нима, нічого і легше робити, і, кажуть, що укріплює посудину, кріпка вона. І опять дві часті цих, а третю глею. «Збивається баба», – батя кажуть. «Сьогодні, – кажуть, – будем збивати бабу». А потом стружок такий робили із коси там ним відрізають, круглий отак він був, дві ручки, а отут посередині ніж. Тонесенько треба стружити, бо і камінці попадаються, бо і тудя дуже глина, і така, що нужно перемішувати» [142, арк.30].*

Мал.49. Гончар Павло Діброва. Піскунівка, Донецщина. 2003. Фото Людмили Меткої. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№5284

Мал.50. Гончар Іван Удовенко з дружиною та власноруч виготовленими гончарними виробами. Бутківка, Луганщина. 2002. Фото Людмили Меткої. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№3929. Публікується вперше

Процес підготовки глини до роботи, у якому часто брали участь усі члени родини гончаря, тривав кілька днів, бо, зазвичай, гончарі намагалися приготувати одразу стільки глини, скільки було необхідно для виготовлення та випалювання цілого горна посуду.

Бутківський гончар Іван Удовенко, у якого гончарями були дід і батько, розповів про сумісну роботу усіх членів сім'ї свого батька у процесі підготовки глини до роботи: *«Хто здоровіші – всі помагали. Оце я пацаном був. Мені годів п'ять, а я вже тупцювавсь, глину місив»* [175, арк.45] (**мал.50**).

Гончарі вважали, що приготування глини до роботи займало більше часу, ніж безпосереднє виготовлення виробів з неї, що *«більше роботи вимісити, доки почнеш робити горшки, ніж ліпити самі горшки. Години три вмішуєш і качаєш глину – з сили виб'єшся»* [135, с.4-6]. Отже, приступаючи до роботи, майстер мав певну кількість підготовленої сировини.

Виготовлення гончарних виробів

Виготовлення виробів на досліджуваній території відбувалося такими способами, як гончарювання (посуд), ліплення (іграшки, фігурний посуд) та формування (цегла, кахлі, черепиця). Спосіб гончарювання за кругом тут не відрізнявся від подібного способу, зафіксованого у багатьох інших регіонах України. В користуванні слобожанських гончарів у досліджуваній період були ножні гончарні круги з рухомою віссю. В усіх осередках регіону, окрім села Нова Водолага, майстри працювали за кругом сидячи. У Новій Водолазі вони стояли за кругом, крутячи його однією ногою. *«Стояв. Він*

стояв отак посередині круга, зліва отак грудочки зложині на цій же лаві. Отак лава закінчується, тоді круг, а потом іще там отакий столичок був, ...він змочував оцей ніж, яким витягував... А то крутили: лівою стоїть, а правою отак от із-за ноги...», – записано від Лубенця Віктора, сина гончаря Станіслава Лубенця [172, арк.62-63]. Ольховська Галина, жителька Нової Водолаги, у якої гончарювали батько Кирило Андрій, дід Кирило Харитон, і прадід Кирило Порфирій, підтвердила, що всі вони працювали за кругом стоячи: «Стоячи. Ногою двигав, отак він крутив. Оце отут лава була, де глина, ото він качав її, а справа був гончарний круг. У нас всі гончарі, всі тут стояли» [153, арк.69] (мал.51, 52). Ніхто з опитуваних не зміг пояснити, чому працювали в такий спосіб, але ця традиція була усталеною тривалий час, так гончарювали кілька поколінь народних майстрів, навіть тоді, коли переїздили на інше місце проживання. Так, у селі Лиман Зміївського району жив гончар, уродженець Нової Водолаги, який, не дивлячись на те, що інші гончарі сиділи під час роботи, працював за гончарним кругом стоячи [169, арк.54]. Можна припустити, що такий спосіб гончарювання майстри успадкували від своїх предків-переселенців із тих регіонів України, де він був традиційним, наприклад, з Коломиї Івано-Франківської області [93]. Опис подібного способу гончарювання не стосується тих випадків, коли гончарям стоячи доводилося виготовляти великі форми посуду, переважно макітри та банкоподібні посудини. В даному випадку майстер стояв за кругом і обертав його однією ногою або хтось інший допомагав йому це робити. Коли потрібно було виготовити три-, чотири-, п'ятивідерну макітру, гончарі навіть ставали ногами на лаву і працювали, нахилившись над гончарним кругом. «Опарник – це дито літров на 30-25. Шоб зробити опарник, він стає навколішки на лаву, бо він не достане рукою в опарник, еслі сяде. Воно ж то крутиться, оця стенка вся на опарнику. Він еслі її тіки торкне, центра збив, политить по майстерні. Ілі я, ілі Ніколай стає круте йому круг», – повідомив гончар з м.Барвінкове, що на Харківщині Пісковський Олександр [143, арк.77].

Гончарний круг, за яким працював майстер, кріпився до лави, де були складені приготовлені для роботи грудки глини та стояла «м'ячка» (Нова

Мал. 51. Дочка гончаря Андрія Кирипка Галина Ольховська на власному подвір'ї з виробами батька. Нова Водолага, Харківщина. 2002.

Фото Людмили Меткої. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№3696. Публікується вперше

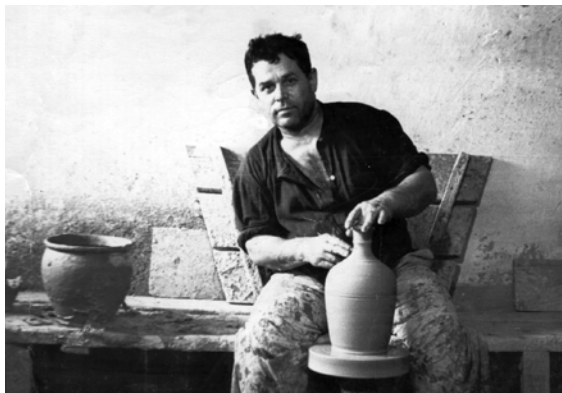

Мал.52. Гончар Андрій Киликко під час роботи за кругом. Нова Водолага, Харківщина. 1950-ті роки.

Автор фото невідомий. Приватний архів Галини Ольховської – дочки гончаря. Копія – Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№3695

Водолага, Ізюм) (**мал.53**), «мочáлка», «шляма́чка» (Піскунівка) – посудина для змочування рук під час роботи. Перед роботою майстер знімав взуття (босими ногами було зручніше крутити круг) (Ізюм, Брусівка, Діброва, Литвинівка, Межиріч) і, сівши на лаву, «брав на круг» (Охтирка) одну із грудок, стискав між долонями, перекидав з однієї руки в іншу (грудка під час цього заокруглювалася) і, гарно розкрутивши круг, з розмаху «кíдав» (Литвинівка) її на середину «верхня́ка» (верхньої частини круга) так, що грудка міцно прилипала до його поверхні. Після цього, змочивши руки водою, прикривав грудку обома руками і «зда́влював» (Ізюм, Бутківка, Межиріч), надаючи їй таким чином напівкруглої форми. Потім майстер починав «вита́гувати» (Валки), «виво́дити» (Межиріч, Піскунівка) грудку «на ко́нус» (Євсуг). Не перестаючи обертати круг і змочуючи час від часу руки водою, майстер закладав пальці всередину конуса і починав «гвозди́ти гру́дку» (Горохуватка, Гаврилівка), «вда́влювати» (Бутківка) її до тих пір, доки не отримув

вав форму, яка нагадувала чашку з товстими стінками. Далі він діяв, орієнтуючись на форму майбутнього виробу. Для виготовлення горщика «оса́джував» (Горохуватка, Гаврилівка) грудку на низ, розводив її знову, а потім «опі́кував» (Бутківка), «ви́п’юкував» (Межиріч) виріб, потоншуючи стінки в три прийоми, формуючи його ззовні та зсередини зовнішньою стороною зігнутих пальців рук. Коли гончар планував виготовити глечик, то після цього «вита́гав халяв́ку» (Бутківка, Межиріч), «шій́ку» (Нова Водолага, Валки). Потім «закла́далися вінця́» (Ізюм). Якщо ж майстер робив миску то після опуккування продовжував «розши́ряти» (Котельва), «розво́дити» (Охтирка, Межиріч) стінки далі, надаючи грудці конусоподібної форми. Потім виводив краї «ві́нця» (всі осередки) та «закла́дав ут́ор» (Ізюм, Котельва, Межиріч, Нова Водолага), «вті́р» (Валки), «вто́р» (Піскунівка). Коли форма посудини була готова, не перестаючи обертати круг, майстер брав у одну руку «гонча́рський но́жик» (всі осередки) і, злегка притискуючи його до стінок посудини, то зсередини, то ззовні «брав до но́жика» (Охтирка), остаточно загладжував стінки посудини. Окрім цього, зігнутим вказівним пальцем другої руки гончар допомагав собі у тих місцях (тільки зі зворотного боку), до яких притискався ніжик. Завдяки цьому прийому з поверхні

Мал.53. Гончар Микола Івченко за роботою. Ізюм, Харківщина. Середина XX століття.

Автор фото невідомий.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№10653

посудини знімався надлишок глини, потонщувалися стінки, загиналися краї вінець горщиків, завершувалася обробка вінець й утору посудини. Потім, призупинивши гончарний круг і не знімаючи з нього виробу, майстер прикріплював до нього «вúшко» (Валки, Ізюм, Литвинівка, Межиріч, Нова Водолага, Піски), «рúчку» (Валки, Діброва, Котельва, Литвинівка, Нова Водолага, Піскунівка). Для цього шматок глини переминав між долонями, розплескував і приклеював спочатку верхнім кінцем, а потім нижнім. Пипка – «нóсик» (Валки, Охтирка, Лиман і Межиріч), «носóк» (Барвінкове), «носóчок» (Нова Водолага), «рúлька» (Литвинівка) – в кувшина чи молочника робилася способом притискання вінець вказівним пальцем однієї руки зсередини та великим і вказівним пальцем другої руки – зовні. Дірочки в друшляках проколювалися товстою проволочкою чи звичайним гвіздом. Коли формування посудини завершувалося, її, попередньо підрізавши «струною» (Барвінкове, Ізюм, Бутківка), «дрóтом» (Нова Водолага, Межиріч), «прóволокою» (Охтирка, Бутківка, Котельва), «дротíною» (Діброва, Піскунівка), «дрóтиком» (Межиріч), обережно знімали з гончарного круга двома руками й ставили на просушування. Етапи поступового виготовлення горщика зафіксував дослідник гончарного промислу Охтирського повіту О.Твердохлібов після того, як вони були представлені на сільськогосподарській виставці в Харкові в 1879 році гончарем із села Мерефа Охтирського повіту Федором Сивоплясом. Вони мали такі назви: *покла́сти глину на круг; звести́ грудку; проко́лоти грудку; звúжувати; вивóдити тíчку; звúжувати край; вивóдити перший пук; вивóдити другий пук; вивóдити третій пук; писáти і приробляти вухо; гото́вий го́рщик* [118, с.99]. Виценазовані етапи, які відрізнялися у різних осередках лише окремими назвами, мали місце під час виготовлення посуду по всій території Слобідської України. Ці назви, як і інші гончарські терміни, переважна більшість яких зафіксовані під час керамологічних експедицій, подаються в монографії протягом усього викладу матеріалу.

Мал.54. Малювальниця-гончарівна Ганна Ткаченко. Бутківка, Луганщина. 2002.
Фото Людмили Меткої.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№3695

Ось, наприклад, як описав процес роботи за гончарним кругом один із гончарів с.Межиріч, що на Сумщині Лисянський Петро: *«Грудку здавлюю, а тоді вивожу, отак пальцями розвожу, тоді її підтягну, тоді жузую, тоді вп'ять. Як я уже витіг оцю халявку, на шо нада, ножиком беру і тягну. Відціля (зсередини – Л.М.) отак щиколотком беру, а тут ножик є такий квадратний, щоб тоненький такий, грушовий. Тоді беру тягну ото, випукую, щоб воно було форма чи кувшин, чи горщик, чи макітра. А взорі як вузеньке нада робить так беру жузу пальцями. А вінця, то на горшки і на макітру вінця розхилили»* [141, арк.55].

Окрім різноманітного посуду, асортимент якого відображав побутові потреби населення, слобожанські майстри широко виготовляли й іграшки-свистунці. Про це свідчать записи, зроблені на території всього регіону. *«І барани робили, і овечок, і питушків робили. На пальці робиця свистун. Така варяничка, на палець наматуєш, потом фігуру робиш...»*, – згадував Васильченко Петро, син гончаря із с.Піскунівка на Донеччині, Васильченка Митрофана [168, арк.12]. А гончарівна із с.Бутківка, що на Луганщині Ганна Ткаченко розповіла наступне: *«І свистуні робили. З глини ж оце викачували і отак приліпляли. Коники робили, а баришні тоже ж, отак глини накачаєм-накачаєм, а тоді отак же її у середину отак вдавим, кругом жи ж отак видавлюєм, і це ж робиться так, юпка тут жи ж, отак руки, а тоді так на марличку та отак давши, а воно ж вилази так, як кучері ж ото, це голова така буде кучерява така... А тоді ж ото ізробим її отой сарафанчик, так глина була і така жовта, шо підводили. Наколотим і таке пірце чи там щіточка. Та ото так же і підведем її аж унизу отак кругом її жовтеньким»* [137, арк.13-14] (**мал.54**). З м.Ізюм син гончаря Івченка Миколи, повідомив, що його батько Івченко Микола: *«Свистунці, попільнички, гусочки, пташечки всякі робили»* [170, арк.78]. Жителька с.Боромля Лікаренко Лідія також підтвердила, що в її селі: *«Свистунці робили, питушки свистіли, коники були й уточки»* [162, арк.58] (**мал.55**).

Мал.55. Пташки-свистунці.

Глина, ліплення, риткування, проколювання, теракота; 7,5х6х2,5, 6,5х5х3 см. **Котельва, Полтавщина. Кінець XIX – початок XX століття.** Приватна збірка Василя Костюка. Фото Людмили Меткої. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№4064. Публікується вперше

Процес виготовлення іграшки-свистунця один із гончарів с.Межиріч Іван Скияренко описав так: *«Отак стулю, прогладив, звернув, наклеїв, придавив, щоб пустотіле було. Ну, я йому й ножки припаяю. Дірочку зроблю паличкою або сірником»* [144, арк.66-67] (**мал.56**).

Часто не тільки самих гончарів, а й пересічних жителів гончарних осередків називали «свистуні». Наприклад, це зафіксовано у таких населених пунктах, як Євсуг, Піскунівка, Бутківка. *«Ну, свистки робили. Йовсузькі свистуни (так зі слів інформатора називали жителів села. – Л.М.). Коньом робили, птичкою. Я коників робив. Я на палець – раз... Зробив, а тепер отуто-во з пальця зняв, хвостик приробив, гривку. Тут уже ж іскусство іде, що в голові ото. І ото ж гриву паличкою рас-рас-рас, там носик. Ну, щоб він свистів, то під хвостиком одну дірочку і збоку*

Мал.56. Пташка-свистунець.

Глина, ліплення, теракота. **Сумщина. Друга чверть XX століття.** Сумський краєзнавчий музей. Фото Олександра Михайлика. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№10669

дірочки, і граєш ото», – розповів житель с.Євсуг, Віктор Корсун [161, арк.33] (**мал.57**). *«А свистуни тожж розрисовували, і таким попитом вони пользувались, оці свистуни. Діти ж бігали за возом, і ото як остановлять: «Кому горшок, кому свистуни?» Біжать діти. Отак зроблено, як ото птичка. А тоді отут дірочка на хвості і отут дві дірочки на спині... Начали в школу вже після війни ходить, нас і дражили тіки свистуни»,* – було записано від дочки гончаря із с.Бутківка Петра Удовенка, Марії Колесник [152, арк.16]. Отже, вдалося встановити, що іграшки-свистунці, різноманітні «*питушкі*», «*пташкі*», «*коники*», «*кóзлики*», «*качечкі*» у Слобідській Україні виготовлялися двома способами. Перший – формування тулуба іграшки шляхом наліплювання глини на великий палець руки чи на товсту паличку (Бутківка, Діброва, Євсуг, Литвинівка, Піскунівка), другий спосіб – виготовлення свистунця з кульки глини, розплесканої пальцями рук у «*блінчик*», з якого зроблено пустотілу форму прийомом «*варénичок*» (Валки, Ізюм, Котельва,

Мал.57. Коник-свистунець.

Глина, ліплення, проколювання, теракота; 7х7х3,2 см. **Євсуг, Луганщина.**

Перша чверть XX століття. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Центр досліджень українського гончарства, нд-7124. Фото Людмили Меткої. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№3999.

Мал.58. Іграшка-свистунець.

Глина, ліплення, риткування, проколювання, теракота; 76х7,6х3,3 см.

Ізюм, Харківщина. 30-ті–40-ві роки XX століття. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Центр досліджень українського гончарства, інв.№нд-7210. Фото Тараса Пошивайла. Приватна збірка Людмили Меткої. *Публікується вперше*

Нова Водолага, Межиріч). «Свистунці» (Топольське, Ізюм, Боромля, Євсуг, Котельва), «свистуні» (Валки, Брусівка, Діброва, Лиман, Межиріч, Нова Водолага, Піскунівка), «свистульки» (Литвинівка) зазвичай робили діти та жінки гончарів (**мал.58; 59; 60**). «Баби ліпили свистуни і діти ліпили – всі. Продавати у Таганрог їздили. Батя робив наш посуду – кушин, цвітошник. Білий Макар Григорович. Я з батьком возила. Батько торгує, сидю на возі. І на все міняли, шо в людей було», – згадувала жителька села Піскунівка дочка гончаря Макара Білого, Агапія Смашна [177, арк.25].

Іграшки гарно продавалися на базарах та ярмарках, їх скуповували «ганчурники», «ганчірники» (Валки, Боромля, Топольське), а потім обмінювали на старі речі чи необхідний у побуті товар (нитки, голки, стрічки тощо).

Мал.59. Козлик-свистунець. Глина, ліплення, проколювання, теракота. **Валки, Харківщина.**

Початок XX століття. Дитяча школа мистецтв. Фото Людмили Меткої. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№3729. *Публікується вперше*

Мал.60. Павло Діброва. Пташка-свистунець. Піскунівка, Донецщина. 1940-ві роки.

Приватна колекція гончаря. Фото Людмили Меткої. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№5886. *Публікується вперше*

Мал.61. Віктор Худолій. Барани та олень. Глина, гончарний круг, ліплення, ритування, полива. Межиріч, Сумщина. Середина XX століття. Приватна збірка гончаря. Фото Людмили Меткої. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№3894. Публікується вперше

Мал.62. Лев. Глина, гончарний круг, ліплення, ритування, полива; висота 15 см. Ізюм, Харківщина. Середина XX століття. Львівський музей українського мистецтва (на час фотографування). Фото Юрія Лашука. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. – Фонд Юрія Лашука. – Б 07/34

Маємо відомості й про виготовлення у Слобідській Україні фігурного посуду у вигляді левів, баранів та інших тварин (**мал.61; 62**). Так, за даними історика В.Селезньова, подібні вироби, вкриті кольоровими поливами та рельєфними орнаментами, виготовлялися наприкінці XIX століття у селі Нова Водолага (**мал.62**). Дослідник вважав, що саме з цих місць майстерність гончарювання та виготовлення фігурного посуду поширилася в місті Скопин Рязанської губернії, де виготовлялися полив'яні «дзбани», «сулії», «кільцевидний посуд» тощо [127, с.318]. В другій половині XIX століття зооморфний посуд «левів», «вівців» тощо ліпили й майстри з Ізюмщини [98, с.52-56]. «Баранів» робили й у Валках (**мал.63; 64; 65**) та у селах Євсут і Межиріч, що зафіксовано під час керамологічних експедицій автора до цих гончарних осередків [33, арк.35; 31, арк.38; 34, арк.52]. «Робив я коня колись, зелений такий був, довго стояв, і баран був з глини. І свистуни робили – ігратися ж не було чим. Коничок такий на палець зробиш, чи ото баран – видумували. Тут тоді ж оце голову, шию виробляєш, а тут же воно пуста. Тут проколуєш і дірочки зазду. І ото ж свистить. Прикрашали, поливали поливою», – повідомив гончар із с.Євсут Микита Скрипник [145, арк.38].

Способом формування у Слобідській Україні виготовлялися кахлі, цегла та черепиця (**мал.66; 67**). Населення, особливо в період заселення регіону, постійно потребувало будівельних матеріалів, тому в другій половині XVIII – першій половині XIX століття цеглярство, кахлярство та виготовлення черепиці набуло тут широкого розвитку. В досліджуваний період, внаслідок значного збільшення цегельних заводів, виробництво цегли кустарним способом поступово занепадало. Уже на початку XX століття лише зрідка можна було зустріти кустаря, який би займався виробництвом кахель чи цегли постійно й одноосібно. Принаймні, мною під час експедицій не було

Мал.63. Федір Гнідий. Баранчик. Глина, гончарний круг, ліплення, полива; 10,5х30 см. **Валки, Харківщина. Середина XX століття.** Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Центр досліджень українського гончарства, кн-10353/к-9573. Фото Людмили Меткої. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№10678. *Публікується вперше*

Мал.64. Федір Гнідий. Лев, що лежить. Глина, гончарний круг, ліплення, полива; 9,5х28 см. **Валки, Харківщина. Середина XX століття.** Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Центр досліджень українського гончарства, кн-41746/к-1705. Фото Людмили Меткої. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№3737. *Публікується вперше*

зафіксовано жодного подібного випадку. Не знайдено й жодного джерела, де б проводився підрахунок виключно кустарних цегельних та кахляних закладів по всій Харківській губернії. Маємо тільки поодинокі відомості про заняття цеглярством в окремих повітах. Так, у 1881 році в Охтирці 7 кустарів займалися виготовленням кахель та 6 – цегли. У Котельві на той час було зафіксовано 4 кустарів, які виготовляли кахлі, та 3 – які робили цеглу. В Боромлі цеглярством займалися 8 майстрів [191, с.9-10]. У Сумському повіті П.Єфименко в 1882 році зафіксував 103 цегельники, але вони займалися виключно відхожим промислом [21, с.73-75]. У другій половині XIX – першій половині XX століття цеглярі Слобідської України працюва-

ли або постійно, або за наймом у господаря, який утримував невелику цегельню, займався організацією роботи та збував продукцію. Існування подібних кустарних закладів з кількістю робітників від 3 до 10 осіб зафіксоване в усіх обстежуваних осередках регіону. Одні майстри спеціалізувалися тільки на виготовленні цегли та кахель, інші займалися виробництвом будівельних матеріалів паралельно з гончарюванням. Загалом, гончарі вважали виготовлення цегли вигідною,

Мал.65. Федір Гнідий. Лев, що сидить.

Глина, гончарний круг, ліплення, полива; 38х17 см. **Валки, Харківщина. Середина XX століття.** Валківський краєзнавчий музей. Фото Людмили Меткої. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№3779. *Публікується вперше*

Мал.66. П.К.Смаглюк. Черепиця. Глина, відтиск у формі, теракота; 4.5х39х23 см. Брусівка, Луганщина. Кінець XIX – початок XX століття. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Центр досліджень українського гончарства, кн-9609/к-8936. Фото Людмили Меткої. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№10675

окрім того не важкою в порівнянні з гончарюванням справою. У Котельві в 1880-х роках цегельними роботами займалися навіть жінки та діти гончарів у той час, коли самі майстри виготовляли посуд. За спостереженнями О.Твердохлібова, для виготовлення 1000 шт. цегли необхідно було 3 вози глини. Якщо роботу виконував один чоловік, то він міг зробити таку кількість цегли за 15 днів, 9 з яких займало висушування. Значна кількість майстрів-кустарів поєднували заняття гончарством із цегельними та пічними (будівництво печей та груб у хатах) роботами, інколи навіть працюючи в інших селах [191, с.12]. Виготовлення цегли включало в себе кілька етапів: замішування глини, приготування грудок, безпосереднє формування, висушування та випалювання. На жаль, не вдалося знайти докладного опису технології виготовлення цегли у Слобідській Україні в кустарних умовах. Відомо тільки, що під час виготовлення цегли майстер використовував спеціальний дерев'яний пристрій «станбчок» (Котельва), який складався з 4 «рамок», «дощечки» довжиною 25 см та шириною 7 см і «зчістка» – звичайної палички, якою зчищали з форми зайву глину [191, с.33]. Проте, зважаючи на те, що подібний інструмент під час виготовлення цегли використовували майстри із сусідньої Гетьманщини, вважаю, що технологія виготовлення цегли в досліджуваному районі не мала докорінних відмінностей від технології цеглярства інших губерній та повітів Лівобережної України. Під час керамологічних експедицій зафіксована інформація тільки про роботу заводів із виробництва цегли в 1920-х-1950-х роках, коли вони були організовані при колгоспах та гончарних артілях. Тоді на Слобожанщині вже існувала велика кількість цегельних заводів, де виробництво цегли велося механізовано, випалювання її відбувалося у кільцевих «гофманських печях» [32, арк.4-5, 19-20]. Також маємо небагато інформації і про технологію виготовлення кахель у Слобідській Україні. Проте, як відомо, їх виробництво в другій половині XIX – першій половині XX століття значно скоротилося. Це пов'язано зі зменшенням попиту на

Мал.67. Черепиця. Глина, формування, теракота; 26х23х4,5 см; 35х21х2,5 см. **Бутківка, Луганщина. Перша половина XX століття.** Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Центр досліджень українського гончарства, нд-7127, нд-7128. Фото Людмили Меткої. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному. Національний архів українського гончарства, інв.№3801

кахлі, виготовлені кустарним способом, адже на той час в губернії вже діяли 4 заводи (3 – у Харкові та 1 – у Сумському повіті), які виробляли кахлі на суму 8182 руб. на рік [197, с.154-155]. Окрім цього, на початку XX століття в деяких заводах було налагоджено виготовлення керамічної плитки, яка згодом почала користуватися великим попитом, особливо серед міського населення. Найповнішу інформацію про побутування

кахлярства в досліджуваному районі маємо з Котельви, де кахлі робили з давніх-давен. О.Твердохлібов, обстежуючи гончарний промисел цього осередку, в 1881 році писав: *«Мені показали зразки старовинних кахель, які були взяті зі старої печі в недавно розібраній хаті якогось пана Плюваки і вставлені в нову піч. По напису помітно, що їхній вік – 120 років; вони всі ще міцні і можуть служити довгий час... Але, напевне, ще старішими від цих кахель муровані (полив'яні), які трапляються в багатьох будинках. ...Уцілілі в деяких котелевських будинках і в старовинних панських маєтках печі з цих кахель служать німими свідками того, що ті, хто виготовляв їх у давнину, мали велику практику»* [191, с.36]. На 1881 рік у містечку залишилося небагато кахлярів, з 69 майстрів, прізвища яких зафіксував О.Твердохлібов, тільки 4 виготовляли прості кахлі, проте це не було навіть їх основним заняттям [191, с.20]. У користуванні майстрів, які займалися кахлярством, були дерев'яні форми різноманітних конструкцій, зроблені на замовлення місцевими теслями для виготовлення карнизних, лицьових, кутових кахель [191, с.32-33]. Порівняння цієї інформації з даними Івана Зарецького про виробництво кахель на Полтавщині дозволяє говорити про подібність технологічного процесу їх виробництва.

Сушіння

Після виготовлення виробів відбувався процес їхнього висушування. Слобжанські гончарі не мали для цього спеціальних приміщень. Зазвичай вироби сушили в гончарнях чи прямо в хатах на спеціальних полицях – *«п'ятрах»* (Ізюм, Боромля, Євсуг, Котельва, Межиріч), *«п'ятрінах»* (Ізюм, Бутківка, Нова Водолага, Піски), *«п'ятріницях»* (Валки), які кріпилися в

Мал.68. Гончар Павло Валковий на фоні власноруч виготовлених глечиків. Нова Водолага, Харківщина. Середина XX століття. Автор фото невідомий. Національний музей-заповідник українського гончарства в Олішному. Національний архів українського гончарства, інв.№10604

Мал.69. Гончар Валковий Савелій Маркіянович біля пригребіці власного горна. Нова Водолага, Харківщина. 1960-ті. Автор фото невідомий. Приватний архів родини гончаря

кілька рядів під стелею приміщення. *«У хаті називається п'ятріни, їх багато. Під стелею такі доски, шальовки. Тоді кладуть через усю хату і туди наставля на денце. Підсохне, тоді переверта вже догори дном і вже зставляє, і одне на одне. Сохне воно вже дня два-три. Як сухий, отак аж береш»,* – розповів гончар із с.Бутківка Іван Удовенко [175, арк.6-7].

Влітку посуд сушили і на подвір'ї, про що гончар із с.Межиріч Іван Скляренко повідомив: *«І літом таке. Коли виносили на вулицю, тіки так було, щоб у холодку. Як сквозняк буде – скрутить, рівний не буде. Коли ставили догори-дригом, перевертали, як сушили. Миски паруюця. Як уже підсохло чуть-чуть. Ну постояли минут 15-20. Ну, щоб не сухе було, бо так не паруєш. Отак, як полумисок з полумиском, переверни, щоб рівно. І макітерки парували бувало, як невеликі»* [144, арк.63]. Якщо полиці були зайняті, то сушили й на лавах або ставили на дошки в будь-якому місці хати. На п'ятрах відбувалося попереднє *«затужавіння»* (Євсуг, Нова Водолага) виробів, а для остаточного висихання їх інколи складали на лежанках печей, у літній час посуд виносили на дошках прямо на подвір'я (**мал.68**). Але при цьому необхідно було слідкувати, щоб виріб не *«перетягло»* (Нова Водолага), не *«повело»* (Лиман), не *«пожолбило»* (Євсуг). Щоб він через швидке висихання не *«розлопався»* (Валки), тому намагалися не ставити горшки на протязі й берегли їх від впливу прямих сонячних променів.

Дочка гончаря з Нової Водолаги Савелія Валкового Цимбал Марія, згадувала: *«Оту струну берут, скраю тряпочки зав'язали. Тоді, як робили, хоч і велику макітру отак тією струною возьмуть і так рівнесьенько підріжукт. А тоді ж руки в воду вмочили і ту макітру берут отак ставляють, така доска дерев'яна, на ту доску наставляють. Поставили на ту доску. Беремо вдвох виносимо на сонечко там. Даже на сонце нізя, у тінючок. «Дивись, щоб*

Мал.70. Марія Цимбал – дочка гончаря Савелія Валкового з виробами батька на власному подвір'ї. Нова Водолага, Харківщина. 2002. Фото Людмили Меткої. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№10677

не «перетягло», воно нерівно ж сохне тоді, затугає. Повертай його там, перекидай. Як затугло, перекидай на доску на рівеньку. А взимку в нас піч була і лежанка така на пів спальні, і там ото топилося, і вона ж така рівна, і ото там наставляли, і воно сохло. На пічі й на тій лежанці. Були доски. Ставили п'ятрини ото. Як понаставляємо всякої посуду туди, і воно ж ото й сохне. Висохне – складають, там була мастерська» [154, арк.66] (мал.69; 70). Посуд (миски, квітники, кухлі) під час висушування «парували», ставлячи один на один отворами (Нова Водолага, Межиріч). «Мискі, парували (одну на одну ставили вінцями – Л.М.), щоб негнуло» [149, арк.51]. Залежно від пори року, від способу висушування та від розмірів, посуд висихав за 3–6 днів. Сухі вироби зберігали до випалювання в клунях, сараях, на горіщах у спеціально сплетених сарайчиках «катра́жках» [135, с.51]. Гончарі самі про себе навіть говорили: «Ми живемо у горішках, на горішках і під горішками» [191, с.32].

Таким чином, життя гончаря було тісно пов'язане з глиною. Глина та вироби з неї були не тільки невід'ємною частиною повсякденного побуту його сім'ї, а й джерелом її прибутків. Отже, чим майстерніше був виготовлений виріб, тобто чим точніше гончар дотримувався певних правил та технологічних прийомів під час його виготовлення, тим результативнішою, зрештою, була його праця.

Декорування

Одним із важливих моментів у виготовленні глиняного виробу було його декорування, адже його вигляд впливав на подальший успішний збут. Огляд керамологічних колекцій свідчить про те, що слобожанські майстри в XIX–XX століттях для декорування виробів застосовували геометричний та рослинний орнаменти (Ізюм, Бутківка, Котельва, Межиріч, Нова Водолага), також оздоблювали посуд за допомогою техніки фляндрівки (Котельва, Горохуватка, Гаврилівка). Примітно те, що на виробах другої половини XIX століття зустрічається багатший розпис. А вже на початку XX століття

Мал.71. Макітерки. Глина, гончарний круг, ритунання, теракота, 15,5х19 см; 13х14 см. Брусівка, Луганщина. Кінець XIX – початок XX століття. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Центр досліджень українського гончарства, кн-9590/к-8918; кн-9769/к-9095. Фото Людмили Меткої. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№10681. Публікується вперше

конкуренція між самими майстрами у процесі гонитви за кількістю продукції призвела до майже повного зникнення орнаментів на кустарних гончарних виробках. Окрім цього, конкуренція з виробами фабрично-заводської промисловості наприкінці XIX – у першій половині XX століття – призвела до свідомого відхилення від традиційних народних розписів у бік копіювання фабричних орнаментів. Загалом, під час експедиційних пошуків мені траплялося мало посуду, прикрашеного малюнками. Якщо розпис і є, то дуже скромний: кілька концентричних кіл, хвилясті, зигзагоподібні лінії, різноманітні ляпки, виконані червоним, жовтим та білим ангобом, а також ритовані лінії. Згідно зі спогадами респондентів та опитуваних старих майстрів (на час обстеження не вдалося знайти жодного працюючого гончаря, щоб поспостерігати за його роботою), малюнок із прокреслених ліній наносився на сиру, щойно виготовлену, ще не зняту з гончарного круга посудину ребром гончарського ножика. Ритовані концентричні, хвилясті, зигзагоподібні лінії найчастіше зустрічаються на шийках та плечах «глічків», «кубушок» та «кувшинів», а також верхній частині «макітер» (села Євсуг, Бутківка, Литвинівка, Брусівка, Піскунівка, Межиріч) плечах «макітер» і «рінок», стінках «кўхлів», «ваз» зовнішніх поверхнях «мисок» (**мал.71; 72; 73**). У Новій Водолазі «вінця» посуду (квітників, макітер, ринок) робили фігурними – «мережили» [87, с.124] (**мал.74**). «Тазки мережили і цвітники. Пальцем і вінця придавлювали», – розповів гончар із Нової Водолаги Товстик Василь [147, арк.61]. У тих осередках, де малювання виробів було традиційним (Ізюм, Гаврилівка і Горохуватка, Охтирка), у 1880-х роках майстри використовували фарби, приготовлені на основі різнокольорових глин: білої «побілу», жовтої «охрі», червоної «червіньки» (**мал.75; 76; 77; 78; 79**). Тонкі концентричні кола, хвилясті лінії, ляпки на вироби гончарі наносили одразу після виготовлення виробів, навіть не знімаючи їх із круга. Миски ж попередньо підсушували настільки, щоб їх можна було взяти в руки, не зіпсувавши форму. Посудину обережно ставили на гончарний круг і, повільно його обертаючи, виконували розпис. Котелевські гончарі перед розмальовуванням покривали посудину «побілом» чи

Мал.72. Савелій Валковий. Кувшин. Глина, гончарний круг, ритування, полива, 38х22 см. **Нова Водолага, Харківщина. Середина XX століття.** Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Центр досліджень українського гончарства, кн-12347/к-11848. Фото Людмили Меткої. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному. Національний архів українського гончарства, інв.№10693. *Публікується вперше*

Мал.73. Ваза. Глина, гончарний круг, ритування, полива, 24х15 см. **Євсуг. Луганщина. Середина XX століття.** Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному. Центр досліджень українського гончарства, кн.-1358/к-1319. Фото Людмили Меткої. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному. Національний архів українського гончарства, інв.№3797.

«черв'яною». Потім давали їй підсохнути, а далі за допомогою «ріжків» наносили концентричні кола та «робили квіти», розтягуючи їх потім інструментом у вигляді дерев'яної палички зі вставленою в один кінець дротинкою, зігнутою у вигляді гачка. Таким чином виготовлялися «шабровані миски». Окремі майстри робили «розписні миски», прикрашені рослинним та зооморфним орнаментом, нанесеним за допомогою «кісточок» [191, с.34]. У Горохуватці наприкінці XIX століття такий спосіб малювання мисок називався «розбивання фарби накісточком». Він полягав у тому, що по краях та на дні мисок чи тарілок густа фарба, налита в деяких місцях, розбивалася «накісточком» – інструментом, зробленим із тонкого мідного дроту, зв'язаного на кінці у вигляді невеликого кільця – довільними штрихами. Наприклад, у 1880 році на виставці в Харкові горохуватський гончар Цокур за тарілки, оздоблені подібним орнаментом, отримав похвальну грамоту. Але, як свідчать дослідження Л.Соколовського, виконання подібного розпису вимагало багато часу, чого не могли собі дозволити більшість гончарів, тому цю справу доручали, зазвичай, підліткам [135, с.50]. За даними останньої чверті XIX століття, гончарі сіл Куп'янського повіту малювали посуд за допомогою обрізаного з обох боків волового рогу зі встановленою у важчий його кінець тоненькою трубочкою з пера домашньої птиці чи соломиною. Для цього брали кілька таких ріжків із різними фарбами. Взявши один із них в руку, починали обертати круг, на якому стояв виріб. Отвір, з якого виливалася фарба то відкривали, то закривали пальцем тієї ж руки, якою

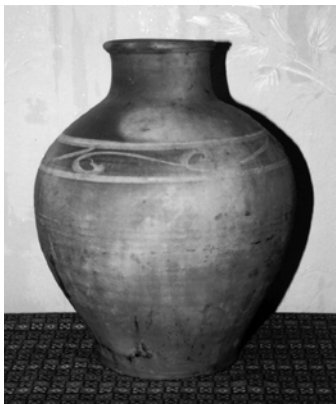

Мал.74. Савелій Валковий.

Ринка-верховинка. Глина, гончарний круг, ліплення, ритування, полива; 11х25 см.

Нова Водолага, Харківщина. Середина XX століття. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Центр досліджень українського гончарства, кн-10349/к-9569. Фото Людмили Меткої. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному. Національний архів українського гончарства, інв.№3806

тримали ріжок. Фарба, яка витікала з трубочки лягала на посудину у вигляді рослинного орнаменту, прямих, хвилястих та зигзагоподібних ліній. Щоб покрити виріб фарбами різного кольору, потрібно було тільки поміняти ріжки. Досвідчений майстер міг розмалювати за день від сотні до двох сотень посуду (за гончарським рахунком). Ця робота вважалася не важкою, тому найчастіше її виконували жінки та підлітки. Ізюмські гончарі малювали вироби також використовуючи «ріжок». Від Олексія Калюжного, сина гончаря Івана Калюжного з м.Ізюм записано наступне: «Єслі для розкраски, у його рога були з корови. Одрізається. Він же пустий. І вставляється, із пір'їнки одрізається дудочка» [171, арк.80]. Малюнок наносили «чєрвнем» (червінькою) та «побілом» по поверхні посудини, политій до половини рідкою «вохрюю». Найулюбленішим орнаментом ізюмських гончарів у другій половині XIX століття був рослинний: сосонки, квіти, крапки, горошок, листя. На відміну від рослинного, зооморфний орнамент тут не вживався ніколи [99, с.55]. Під час керамологічної експедиції на Харківщину 2003 року було зафіксовано, що в середині XX століття для малювання посуду слобожанські майстри використовували й інші інструменти. Наприклад, один із гончарів Топольського Григорій Радченко, уродженець Опішного, що на Полтавщині, використовував, окрім «кісточки», зробленої з кінського волосся, ще й гумові колби, виготовлені власноруч із велосипедних камер: «Була в нього кісточка, з лошадей делав, з хвоста. У нього било таке спринцовкі тіпа, ну, спринцовки тоді ни було, і он делав с камери, ото как-то її обматував і

Мал.75. Кувшин. Глина, гончарний круг, ангоби, теракота; 37х27 см.

Бутківка, Луганщина. Перша половина XX століття. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Центр досліджень українського гончарства, нд-7118. Фото Людмили Меткої. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№10693.

Публікується вперше

Мал.76. Горщик. Глина, гончарний круг, ангоби, теракота; 31х28 см. **Бутківка, Луганщина. Перша половина XX століття.** Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Центр досліджень українського гончарства, нд-7117. Фото Людмили Меткої. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№3800. Публікується вперше

туда уставляв в віде трубочки», – розповідав син гончаря Микола Радченко [174, арк.89]. Ще один спосіб нанесення простого орнаменту на вироби був зафіксований на Старобільщині у селі Бутківка. Там на початку XX століття малюнки у вигляді широких та вузьких концентричних кіл, одинарних та подвійних хвилястих ліній у формі половини вісімки, широких горизонтально та вертикально розміщених, вигнутих ляпок наносили за допомогою «пир'їнки» – «пер'їнки», «пир'ця». Особливістю було те, що орнамент розміщувався виключно у верхній частині посудини на плечах, під вінцями чи на вінцях. «Малюнки наносили за допомогою пир'їнки «перинки», «пир'ця» «...пир'це, чи там щіточка та ото так же і підведем її аж унизу отак кругом її жовтеньким», – згадувала гончарівна із с.Бутківка Ткаченко Марія [137, арк.15]. На думку мистецтвознавця Стефана Таранушенка, кераміка Слобожанщини «по типу окрас по стилю їх... найближче стоїть до полтавської» [189, с.8]. Зібрані дослідником матеріали – зразки виробів, замальовки форм та орнаментів – свідчать про багатство орнаментальних мотивів XVII–XVIII століття та про високу техніку їх виконання умільцями Сло-

Мал.77. Петро Пісковий. Макітра. Глина, гончарний круг, ліплення, ангоби, полива. **Межиріч, Сумщина. Середина XX століття.** Сумський краєзнавчий музей. Фото Олександра Михайлика. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№10664

Мал.78. Євдоким Зміївський. Макітра. Глина, гончарний круг, ангоби, полива. **Ізюм, Харківщина. Середина XX століття.** Харківський історичний музей. Фото Юрія Лашука. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. – Фонд Юрія Лашука. – К-63. 9,10.

Мал. 79. Костянтин Матвієнко. Макітра.
Глина, гончарний круг, ангоби, полива;
27,3х29,4 см. Ізюм, Харківщина.
Середина XX століття. Національний
музей-заповідник українського гончарства
в Опішному, Центр досліджень
українського гончарства, нд-7223.
Фото Тараса Пошивайла. Приватний архів
Людмили Меткої. Публікується вперше

божанщини. На відміну від зазначених вище осередків, не прийнято було малювати посуд у Охтирці [191, с.6]. Там, як і в багатьох інших осередках Харківщини (Валки, Боромля, Брусівка, Діброва, Євсуг, Литвинівка, Нова Водолага, Піскунівка), його прикрашали різнокольоровими поливами, виготовленими на основі свинцю, який купували в місцевих лавках, на базарах та у заїжджих комерсантів. Для того, щоб свинець став придатним для приготування з нього поливи, його перепалювали на «порошок» (Нова Водолага, Межиріч), «муку» (Діброва, Піскунівка), «пильгу» (Бутківка, Євсуг), «піль» (Ізюм). Але спочатку пматки свинцю розбивали на дрібніші частинки і «пережарювали» по кілька годин у глибоких «казанках» (Ізюм, Горохуватка, Євсуг, Литвинівка, Нова

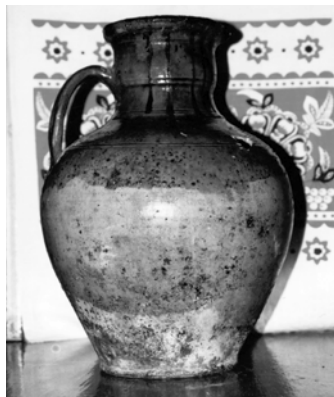
Водолага), «чавунках» (Котельва), вмурованих у піч у хаті чи гончарні, до порошкоподібного стану, а влітку – у влаштованих на подвір'ях «кабінцях» (Литвинівка) – тимчасових печах. Гончарі села Межиріч перепалювали свинець іншим способом – у горно одночасно з виробами, встановлювали «казанок» зі шматками свинцю. Ось як розповів про цей процес місцевий гончар Віктор Худолій: «А тоді беруть оцю посуду, глазірують. Особливо ганчарі свинцем глазурували. Оце свинець палили. Купували. Казанки такі, палимо його до того, що він аж піском робиця. Весельце є таке з дірочками, як кочерга ото, і мішаєш і мішаєш, і мішаєш, що зробиця таке, як пісок. Палили його, як горшки палиця. У пічі. Ну, збоку отам, де горно, там же ото дрова і палили, в основном там. І можна палить надворі на двох кирпичинах, ото зробиш, і палиця. А тоді береш ото отработку, мажеш зсередини тряпкою. Обмазуєш ту посудину, а тоді посипаєш, оце й усе, і кладе у піч» [149, арк.51]. Впродовж усього процесу розплавлену масу помішували «верешкою» (Ізюм, Нова Водолага), «мерешкою» (Барвінкове), «мішалкою» (Діброва, Піскунівка), «весельцем» (Межиріч) – спеціальною залізною ложкою з кількома отворами, насадженою на дерев'яну палицю. «Палили обнаковенний свинець з акумуляторів. Такий котьол літрів на 40-50 чугунний. Кидаєш туди свинець. ...Кидаєш, ото він розтає, як вода делается. Потом була мерешка. Ну, отож кругле, дирочка посередині, і палка, щоб не пекло в руки, і ото тим мішаєш, а дирочка, щоб воно ни задержувалось, і ото мішали до тех пор, пока пісок начиняє збиваця, як почав збиваця пісок, тоді воно ото хватається, пісок зробив, і воно пісок отаєця на стенках і стікає вниз до краю. От зробив для

поливки. Тоді мазутою мазали посуду всередині і по краях (вінець – Л.М.) і ото все обмазуєм. І ото ночви були дерев'яні такі і там ото чи цей пісок... Посипаєш, воно тоненьким слоєм таким не здорово, і виставляєш», – згадував гончар із м.Барвінкове Колесник Микола [140, арк.72]. Отже спочатку свинець розплавлявся в рідку масу, яка поступово починала густішати. З часом на її поверхні з'являвся порошок окису свинцю «*глёт*» (Гаврилівка, Горохуватка), який збирали в окрему посудину й пересівали через сито, а більші його частинки «*живці*» (Гаврилівка, Горохуватка) товкли в ступці або перепалювали повторно. Після цього свинцевий порошок перемелювали ще й на «*жёрнах*» (Гаврилівка, Горохуватка), «*мельниці*» (Піскунівка). Для приготування кольорових полив додавали до свинцю окис міді – «*ярь*» (Котельва), окис заліза – «*цїндру*» (Горохуватка), окис марганцю – «*моргун*» (Горохуватка), марганець – «*воронёць*» (Котельва), а також «*жовту*» (Євсуг), «*червону*» (Котельва) або «*білу*» глину. Мідь (мідну проволоку, уламки старого мідного посуду) разом із сіркою перепалювали, як і свинець, у казанах. При цьому з неї ложкою збирали «*луску*» (Котельва), яку потім розминали макогонном у макітрі. Іноді мідь складали у горщик, замазували отвір глиною і ставили у піч або під час випалювання посуду – в горно. Потім її перетирали – «*перебивали*» (Ізюм) у ступці або пропускали через жорна [99, с.54]. У Котельві шматки міді складали в горщик, поливали кислим сирівцем і залишали так на цілий тиждень, «*щоб закїсла*», а для прискорення процесу добавляли ще й солі. Коли на рідині утворювався товстий шар іржі, горщик ставили, одразу після випалювання посуду, в горно. На поверхні міді нагорала фарба, яку збирали, а потім розтирали в макітрі чи на жорнах [191, с.6]. Отриманий порошок добавляли до поливи, внаслідок чого поверхня посуду під час випалювання набувала зеленого кольору (Ізюм, Охтирка, Євсуг, Котельва, Литвинівка, Нова Водолага, Піскунівка). Додавання жовтої глини обумовлювало зафарбовування поливи в жовтий колір (Валки, Брусівка, Євсуг, Нова Водолага, Піски), а червона глина чи перепалена жовта «*вохра*» надавала поливі червоного кольору (Брусівка, Литвинівка). Червоного та жовтогарячого кольору набувала полива й при додаванні до її складу окису заліза – «*цїндри*» (Гаврилівка, Горохуватка), яку брали в кузнях у вигляді «*жўжелиці*» (Охтирка), перетираючи її перед використанням на жорнах [191, с.5]. Окис марганцю, залежно від його кількості в складі поливи, зафарбовував виріб у коричневий та вишневий кольори [135, с.45]. У Котельві марганець – «*воронёць*» – служив для зафарбовування поливи «*під мрамор*» [191, с.34]. Приготовленою таким чином рідкою поливою й оздоблювали вироби. Описаний спосіб приготування поливи та поливання нею виробів був зафіксований у місті Ізюм та селах Топольське, Горохуватка і Гаврилівка, Піскунівка та Діброва, у Котельві (**мал.80**). Якщо майстер планував облити поливою тільки внутрішню поверхню виробу, то хлопав поливу всередину посудини прямо рукою чи ложкою і починав обертати її із сторони в сторону, доки маса не покривала стінки рівним шаром, зайву ж

Мал.80. Макітра. Глина, гончарний круг, ліплення, полива; 44х37 см. **Піскупівка. Донецчина. Середина XX століття.** Донецький краєзнавчий музей. Фото Людмили Меткої. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№5233. Публікується вперше

поливу – зливав. Зовнішню поверхню виробу вкривали поливою, обхлюпуючи його, зачерпнувши рукою (Діброва, Піскупівка) або занурюючи виріб у розчин (Ізюм, Котельва). Після цього посуд кілька днів підсушували. Варто зазначити, що рідкою поливою поливали попередньо випалений один раз посуд. Що стосується рецептури, згідно з якою готувалася така полива, то, наприклад, в Ізюмському повіті вона була такою: 50 ложок свинцю змішували з 45-46 ложками піску та 1 ложкою житнього борошна [99, с.54]. Як свідчать експедиційні матеріали, борошно добавляли до поливи, щоб вона краще трималася на посудині: *«А тоді оцей свинець розводили водою і трошки житньої муки..., щоб не обдував вітер, а воно клейке було»* [171, арк.80]. Гончарі Куп'янського повіту додавали *«в поміч свинцю»* пісок у таких пропорціях: 2/3 частини свинцю змішували з 1/3 частиною піску. Для приготування кольорової поливи рецептура була такою: до 16 кг свинцю добавляли 3-5 кг піску і 800 г окису міді (для зеленої поливи **(мал.81)** або 2 кг окису заліза (для червоної поливи) чи 1-2,5 кг марганцю (для коричневої поливи) [132, с.44-45] **(мал.82)**. У селах Піскупівка та Діброва під час керамологічної експедиції 2003 року записано такий рецепт приготування поливи: 10 ложок свинцю та 8 ложок *«жовтої»* глини змішували й розводили в 10 літрах води (отримували під час випалювання жовтий колір) **(мал.83)**; якщо ж до 100 літрів готового розчину рідкої поливи добавляли 1 ложку окису міді або 1 ложку марганцю отримували відповідно зелений та червоно-коричневий кольори [30, арк.21]. У Котельві в 1881 році О.Твердохлібов зафіксував такий рецепт приготування *«рідкого металічного поліва»*: для виготовлення 500 шт. полив'яного посуду необхідно було 32 кг свинцю, близько 800 г окису міді, окис заліза додавався, залежно від уподобань майстра. Окрім цього, 16 кг білої глини *«побілу»* та червоної *«червіньки»* використовували *«для фону»* [191, с.34]. Котелевський полив'яний посуд був одним із краших по всій місцевості від Охтирки до Полтави. На місцевих ринках він продавався *«на розхвát»*, а майстри-полив'яники, які в 1880-х роках у Котельві працювали в 3 із 64 гончарських господарств, мали постійні замовлення та непогані прибутки [147, с.26]. У Слобідській Україні побутовували й інші способи покривання посуду поливою, який був зафіксований у Охтирці та Межиріччі на Сумщині, в селах Брусів-

Мал.81. Кувшин. Глина, гончарний круг, ліплення, полива; 34х21 см. **Брусівка, Луганщина. Кінець XIX – початок XX століття.** Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Центр досліджень українського гончарства, нд-6418. Фото Людмили Меткої. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№3873. *Публікується вперше*

ка, Бутківка, Євсуг, Литвинівка на Луганщині, в містах Барвінкове, Валки та селах Лиман, Нова Водолага на Харківщині. Він полягав у тому, що складові частини поливи – свинець та пісок – змішувалися в сухому вигляді. Такий спосіб приготування поливи був набагато легшим та зручнішим, тому що свинець

можна було перепалювати не так довго, як для приготування рідкої поливи, й розтирати не так ретельно і не обов'язково на жорнах. Окрім цього, й пісок, який використовували для змішування зі свинцем, достатньо було пересіяти на дрібне сито, а не розтирати. У чистому вигляді суху поливу використовували не часто, а, зазвичай, добавляли жовту глину, окис міді, окис заліза чи марганець. Змішування складових частини поливи також не вимагало суворого дотримання точності пропорцій і варіювалося залежно від смаків майстра та місцевих технологічних особливостей. В Охтирці, наприклад, зафіксована така рецептура приготування сухої поливи: 10 ложок свинцевого порошку змішували з 2 ложками піску та 1 ложкою окису міді чи 2 ложками окису заліза. Гончарі Боромлі, які перейняли вміння виготовляти полив'яний посуд від охтирських майстрів, готували поливу за подібним рецептом [191, с.6-47].

Спосіб використання сухої поливи полягав у тому, що спочатку повністю сухий виріб за допомогою «квача» (Бруківка, Литвинівка), «віхтика» (Охтирка, Межиріч) обмазували березовим дьогтем (у 20-х–50-х роках XX століття гончарі почали використовувати машинне масло, мазут) [34, арк.79, 86], а потім обсипали сухим, заздалегідь приготовленим вищеописаним способом, порошком поливи. *«Раньче горшки робили так, мазали ми їх. Оце як сухі, дьогтем, а тоді свинець і медь. Ото розпалюєш свинцю кусочок. Потом мідь туди*

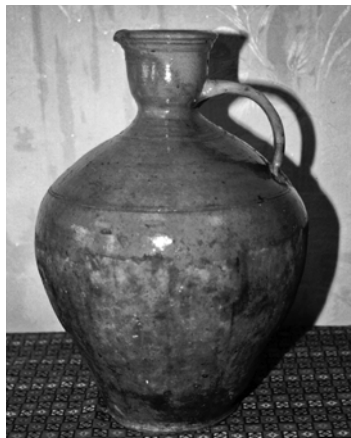
Мал.82. Євдоким Зміївський. Кувшин. Глина, гончарний круг, ангоби, ліплення, полива. **Ізюм, Харківщина. Друга чверть XX століття.** Харківський історичний музей. Фото Юрія Лашука. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. – Фонд Юрія Лашука. – К 6/1,2

викидаєш і воно розтає, як вода. А потім починаєш випалювать, що випаліні, крєпкі були. Свинець розплавляли, а потім казанок такий був. Топиш, а тоді кочерэжка така була. Мішаєш, щоб як мука була. А потім мажуть, і ночви такі дерев'яні були. Там ото насипане туди, свинець і мідь. Якишо зверху, щоб полив'яне було, то всередині посипають отак, крутять, щоб свинець з міддю змішався, а тоді ото палять», – розповів житель с.Євсуг Геннадій Корочун [160, арк.21]. Спосіб покривання посуду сухою поливою був більш економним, адже в даному випадку його випалювали один раз – тож потрібно було вдвічі менше палива. Затрати часу на приготування сухої поливи також були меншими. Проте він, про що писав у 1894 році відомий дослідник гончарства Іван Зарецький, був безперечно шкідливішим для здоров'я, оскільки під час перетирання та просіювання свинцевого порошку відбувалося його надмірне вдихання [28, с.83].

Таким чином, у Слобідській Україні, як і в інших регіонах Лівобережної України, зафіксовано два способи покривання виробів поливою. Застосування їх в тому чи іншому регіоні залежало від кількох факторів: перш за все, від місцевих традицій, економічної спроможності гончарів, достатньої кількості випалювального матеріалу. Так, у 1880-х роках у гончарних осередках Куп'янського повіту простого посуду виготовлялося в 4 рази більше, аніж полив'яного. На цей час тільки 1 із 11 місцевих гончарів виготовляв виключно полив'яні вироби, ще один робив як прості, так і полив'яні [135, с.34]. З 29 гончарів Охтирки, роботу яких описав О.Твердохлібов у 1881 році, 16 виготовляли тільки простий, а 13 – простий, і полив'яний посуд. Виробництво простого посуду в Котельві наприкінці XIX століття зосереджувалося тільки у 3 із 61 гончарських господарств. На той час у Боромлі гончарі тільки розпочали виготовляти полив'яні вироби [191, с.8-10, 26, 47].

Випалювання

Завершальним та найвідповідальнішим етапом у процесі виготовлення виробів з глини був процес випалювання, який у регіоні, як і по всій території України, здійснювався в обстежуваний період в гончарних печах – «гórнах». На основі опрацьованих джерел та спогадів опитуваних під час

Мал.83. Кубушка. Глина, гончарний круг, ліплення, полива. 40х23 см. Євсуг, Луганщина. Початок XX століття. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Центр досліджень українського гончарства, кн-9766/к-9093. Фото Людмили Меткої. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№3804

Мал.84. Горно гончаря Самійла Семенченка. Межиріч, Сумщина. Початок 1990-х років.
Фото Олександра Михайлика. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№10663

керамологічних експедицій, вдалося встановити, що двокамерні горни закритого типу мали майже однакову будову в усіх гончарних осередках Слобідської України, а різні їх розміри свідчать про те, що вони були розраховані на одночасне випалювання від 400 до 1000 штук посуду «сирцю». В основі такі горни мали округлу (Охтирка, Боромля, Котельва, Лиман, Нова Водолага, Межиріч) або чотирикутну (Котельва, Нова Водолага) форму. Їх часто влаштовували під навісами, будуючи «свóдом» (Валки, Нова Водолага, Межиріч) (**мал.84**). В окремих осередках (Охтирка, Котельва), коли не проводилося випалювання, їх обгороджували плетеним тином, на стінки якого в негоду клали дошки, що прикривали горно, а поверх дошок – старе ганчір'я. Від вітру горно під час випалювання захищали переносні конструкції «*ма́ти*» (Валки), «*маткі́*» (Ізюм), виготовлені з дощок чи хмизу. Горни на Слобожанщині складалися з трьох основних частин: «*пригре́биці*», «*то́пки*» та «*посудно́ї ка́мери*», й до половини були вкопані в землю. «*Пригре́биця*», «*погре́биця*» (Валки, Ізюм, Охтирка, Горохуватка, Нова Водолага, Межиріч), де складали дрова для випалювання, мала вигляд вхідного погребця із земляними стінами та покриттям. Заможніші гончарі обкладали стіни пригребиці колодами [191, с.32]. «*То́пка*» (міста Валки, Ізюм, Охтирка, села Бутківка, Горохуватка, Нова Водолага) – частина гончарної печі, де розпалювали вогонь, розміщувалася зазвичай під посудною камерою та була відділена від неї «*черенéм*» (Барвінкове, Валки, Ізюм, Охтирка, Бутківка, Лиман, Межиріч, Нова Водолага, Пісунівка), в якому були зроблені отвори «*дúчки*» (Ізюм, Нова Водолага, Пісунівка) для вільного проходження вогню під час випалювання. Черинь («*чоринь*», Ізюм) тримався над топкою за допомогою викладеного з цегли «*козла́*» (Валки, Ізюм, Євсуг, Литвинівка), що переділяв її на 2 частини – «*сльóси*» (Барвінкове, Валки, Охтирка, Нова Водолага, Межиріч, Пісунівка). Випалювання виробів відбувалося у посудній камері – «*пéчі*» (Лиман, Литвинівка, Нова

Мал. 85 (а, б). Залишки горна гончаря Івана Скляренка. Межиріч, Сумщина. 2004.

Фото Наталії Злидар. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. DVD-фонд. Відрядження Світлани Литвиненко та Людмили Меткої на Сумщину, інв.№86. Публікується вперше

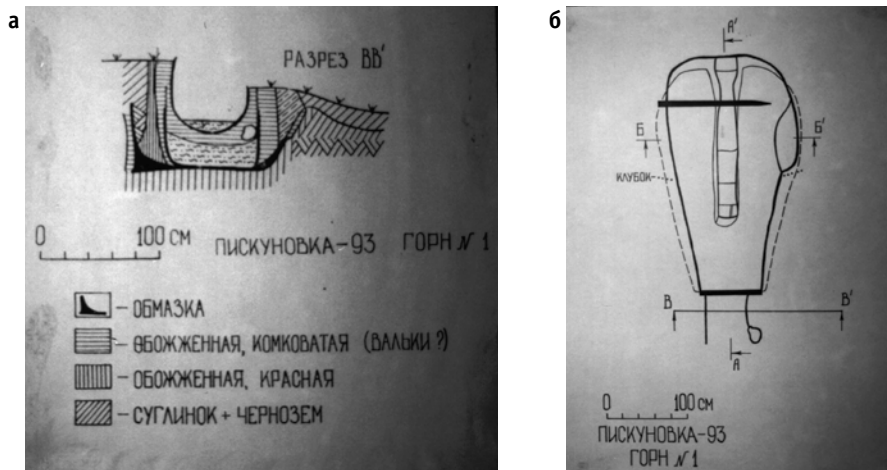

Мал. 86. Залишки горна (пригребця) гончаря Івана Скляренка. Межиріч, Сумщина. 2004.

Фото Наталії Злидар. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. DVD-фонд. Відрядження Світлани Литвиненко та Людмили Меткої на Сумщину, інв.№86. Публікується вперше

Водолага, Топольське), «ямі» (Діброва, Піскунівка), «макітри» (Ізюм), яка викладалася, переважно з цегли (Валки, Охтирка, Бутківка, Котельва, Нова Водолага). В деяких осередках посудні камери горнів викладалися з іншого матеріалу. Так, у селі Євсуг їх будували з «хрящів» – природного каменю мергелю, який у великій кількості залягав поблизу села [84, с.26]. Посудні камери горнів Піскунівки та Діброви мурувалися з глини, тому їх стінки після кожного випалювання потрібно було підмазувати [30, арк.9].

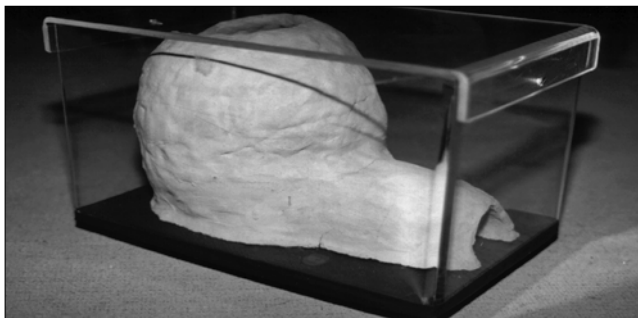
На жаль, під час керамологічних експедицій вдалося виявити тільки одне горно, й те напівзруйноване. Воно знаходиться у селі Межиріч на садибі одного з останніх місцевих гончарів Івана Скляренка, який випалював у ньому вироби ще в 1970-х роках. Гарно збереглася пригребця цього горна та топка. Посудна камера, яка, за словами майстра, була викладена з цегли, мала округлу форму (2 м – діаметр, 2 м – висота) й була розрахована на випалювання 600 шт. посуду, на час проведення експедиції зруйнувала-

Мал.87 (а, б). План гончарного горна. Піскунівка, Донецчина. 1993.
Донецький краєзнавчий музей. Малюнок Ю.Б.Полідовича. Фотокопія –
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному,
Національний архів українського гончарства, інв.№5247, 5249

ся від часу (**мал.85а; 85б; 86**). Слобожанські горни не збереглися, оскільки в 1970-х роках гончарство у регіоні остаточно занепало. Згодом жителі почали використовувати їх як сміттєзвалища або влаштовували там погребі. Уявлення про їх розміри та будову горнів можна скласти лише з розповідей очевидців, старих майстрів, орієнтуючись на матеріали обстеження гончарних осередків Слобідської України дослідниками минулого.

У Донецькому краєзнавчому музеї зберігається макет гончарної печі, виготовлений з білої глини майстром із Піскунівки Петром Заславським, а також фотознімки з розкопок горна, проведених археологічною експедицією Донецького краєзнавчого музею в 1993 році (**мал.87а; 87б; 88; 89а; 89б; 90**). Помітно, що гончарні печі Донецчини, маючи округлу в основі форму, дуже схожі за будовою до печей Полтавщини. Ще кілька описів горнів зафіксовано під час експедицій 2000–2004 років. У селі Євсут, зі слів колишнього гончаря Віктора Хоменка (1941 р.н.) (**мал.91**), записано інформацію про будову горнів, відмінних від описаних вище. Подібні горни, які влаштовувалися в товщі глини (вони ставали дуже міцними після першого ж випалювання) біля пагорбів для вільного проходження вогню, розміщувалися під нахилом. Вони також були двокамерними. Діаметр описаного В.Хоменком горна був близько 2,5 м, довжина – 3 м, висота – близько 2 м. Горно розділялося на камери за допомогою 4-х «козлів» – глиняних стовпів. У першій камері «топці», перед козлами, розпалювали вогонь, у другій – складали готові для випалювання вироби. Отвір на «вході» мав напівкруглу форму висотою 0,7 м, на «виході» з посудної камери, отвір че-

Мал.88. Макет гончарного горна, виготовлений гончарем Петром Заславським, в експозиції Донецького краєзнавчого музею. Піскупівка, Донецчина. 2003. Фото Людмили Меткої. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№5244

рез який закладався і виймався посуд, був близько 1 м висотою [84, с.25-26]. З цього опису виходить, що євсузькі горни мали особливу будову. У горні, яке розміщувалось обов'язково попід горою, топка знаходилася на рівні посудної камери. Тому вогонь розпалювався не знизу, а попереду. І вогонь, пройшовши через посуд, виходив не зверху через отвір, а позаду. Подібний опис горна зафіксований в осередку й зі слів іншого місцевого гончаря – Микити Скрипника (1938 р.н.) (**мал.92**). Та й місцеві жителі у своїх спогадах вказують на існування в селі горнів такого типу [31, арк.22, 26]. Однак у селі зафіксовано інформацію й про горно звичайного типу, яке було влаштоване не попід горою, як робили це ті гончарі, хто працював одноосібно, а побудоване в промкомбінаті, де в 1950-х роках діяла гончарна майстерня [32, арк.31]. Гончар із села Бутківка Старобільського району Пилип Удовенко (1928 р.н.) (**мал.93**) описав горно, в якому випалювали вироби ті, хто працював на місцевому керамічному заводі. Порівнюючи описи горна з євсузького промкомбінату та бутківського керамічного заводу, можна зробити висновок, що заводські гончарні печі Слобідської України, як і на всій території Лівобережної України, мали подібну будову, хоча дещо різнилися за розмірами, тоді як горни, якими користувалися гончарі-кустарі, відрізнялися, маючи певні регіональні особливості.

Гончарні осередки Куп'янського повіту розміщувалися на горбистій місцевості, тому горни тут, подібно до євсузьких, влаштовувалися на схилах пагорбів. Для їх будівництва також використовували природний камінь мергель, бо цеглу, окрім саману, тут не виготовляли. Тільки один із 11 місцевих гончарів Федір Лихацький у 1880-х роках мав невелике, на 400 шт. посуду, горно, збудоване із цегли. Будівництво цього горна обійшлося майстру в 90 руб. (усі інші гончарі мали побудовані власноруч печі з мергелю, на будівництво яких було витрачено від 25 до 50 руб.). Загалом же горни, якими користувалися гончарі сіл Гаврилівка та Грохуватка, вміщали від 4 до 7 сотень посуду. Чим більше було горно, тим рідше відбувалося випалювання. Ф.Лихацький, наприклад, палив його кожного місяця і, таким чином, випалював на рік до 5000 шт. посуду, інші майстри, які мали більші за

а

Мал.89 (а, б).
Розкопки гончарного
горна Відділом
археології Донецького
краєзнавчого музею.
Пісунівка, Донеччина.
1993. Автор фото
невідомий. Донецький
краєзнавчий музей.
Фотокопія – Національний
музей-заповідник
українського гончарства в
Опішному. Національний
архів українського
гончарства, інв.№5260

б

Мал.90. Місце
розташування гончарних
горнів. Пісунівка,
Донеччина. 2003.
Фото Людмили Меткої.
Національний музей-
заповідник українського
гончарства в Опішному,
Національний архів
українського гончарства,
інв.№5307.
Публікується вперше

Мал.91. Гончар Віктор Хоменко. Євсуг, Луганщина. 2002. Фото Людмили Меткої. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№10687

розмірами печі й випалювали посуд 7-8 разів на рік, виготовляли його також від 4000 до 5000 шт. на рік [135, с.40-41, 53]. Будівництво з цегли горна для випалювання 500 шт. посуду в Котельві у 1880-х роках коштувало дешевше ніж, наприклад, у Грохуватці, що становило 40 руб., адже будівельний матеріал був місцевий. Для цього потрібно було 3000 цеглин на загальну суму 30 руб., ще 10 руб. коштувала робота. Влаштування

горна на 8 сотень рядового посуду в Охтирці на той час обходилося в 42 руб. (24 руб. коштувала використана для будівництва цегла, будівництво пригребіці обходилося у 8 руб., робота – 10 руб.).

За свідченнями дослідників, горно могло прослужити без ремонту 6–8 років, а при належному догляданні й до 10–15 років [191, с.3, 32]. Тому в багатьох гончарних осередках (Діброва, Межиріч, Нова Водолага, Піскунівка) зафіксовано, що після одного-двох випалювань горно необхідно було підмазувати глиною, бо його стінки тріскалися. На досліджуваній території, як і в інших регіонах України, горни, з метою пожежної безпеки, намагалися влаштовувати далі від жител, на городах чи на вигонах. Зафіксовані й випадки, коли одним горном – «обцим», «колективним» (Євсуг, Бутківка, Піскунівка) – користувалися кілька майстрів. Іноді гончарі, які мали своє особисте «хазяйське» горно, здавали його в оренду іншим, беручи за це плату виробами чи грошима: *«Не в усіх воно було, горно. Ну, приєршили, у вас є посуда, у мене – горно. Зо мной договорюється, ви мені сплачуєте чи посудом, чи грішми»*, – згадував син гончаря Йосипа Ткаченка із с.Євсуг Іван Ткаченко [164, арк.26]. Іноді окремі селяни (найчастіше це були дружини померлих гончарів) утримували горно й брали за користування ним плату посудом, який потім продавали. Дружина гончаря із с.Піскунівка Зіновія Заїченка, Ганна, повідомила наступне: *«Тут було горнів 10. Єслі ваш горн, ви його зробили, ви за ним ухажуєте, а я попросився – випалив. Дурно ж не будеш. Чи гроші, чи горшків літрів скіпи даси. Иван Зиза (вуличне прізвисько одного з місцевих гончарів. – Л.М.), він ото держав горн, умер, а жінка осталась,*

горен остався. І вона так горен і піддержувала. Зімою було накривала, щоб не обмерз, літом – помаже. Горни не в кожного...» [157, арк.9].

Певних правил та звичаїв щодо частини доби, в яку відбувалося випалювання, не було. Палили тоді, коли було зручно, але варто зазначити, що вважали за краще робити це вночі. Гончарі пояснюють це тим, що в цей період доби було не так жарко, а також помітніша дія вогню та стан виробів у горні, а вдень можна було гончарювати чи займатися іншими справами по господарству. На вкладання посуду в горно потрібно було близько 6 годин. Вважалося поганою прикметою, коли під час закладання посуду в горно чи під час випалювання до двору заходили сторонні люди, особливо жінки. Тому під час роботи необхідно було стежити, щоб ніхто не заходив у двір, *«щоб ніяка відьма не зглазила»* [87, с. 107]. Кожен із майстрів власноруч вкладав у горно вироби, які йому подавали ззовні помічники. Він залазив

Мал.92. Гончар Микита Скрипник. Євсуг, Луганщина. 2001.

Фото Людмили Меткої. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№10658

усередину горна і знаходився там доти, доки це було можливо. Укладав, дотримуючись певної системи: більший посуд був на дні, а дрібніший, легший – зверху. В прогалини між великим посудом вкладали дрібніший, заповнюючи таким чином корисний простір у горні. Вироби ставили на черинь отворами донизу в такому порядку: спочатку глечики, потім одна в одну макітри, вище – кухлі, миски, покритишки. Для економного використання об'єму посудної камери гончарі намагалися вироби вкладати один в один. У Піскунівці, наприклад, такий набір посуду, переважно макітер, складався з 5-7 різновеликих посудин, виготовлених так для зручності випалювання, продажу та транспортування, і називали його *«костюм»* [85, с.91] (**мал.94**), а в Межирічі – *«уклад»* [144, арк.51]. Ось як розповів про укладання посуду в горно гончар із Барвінкового Олексій Калюжний: *«Вобщем заставляли весь чиринь. Дивитесь, скільки в його там посуду. Єсть можливість – ставить другий ряд. Ну, обично по ряду ставить. А тоді беруться макітерки – тоже*

Мал.93. Гончар Пилип Удовенко. Бутківка, Луганщина. 2002. Фото Людмили Меткої. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№10688

ж так само, на ту макітерку надівається більша макітерка, а на ту більшу – ще більша, а на ту більшу – сама здорова. І там ото штук п'ять одна в одній. Воно плам'я, як попадає і туди потом виходить. Ну, оце ж вложили, так? Саме последнее ложуть миски. Тож так переворачують. Тоді була черепиця, тоїсть черепиця називали всі биті горшки. Череп'я, або черепиця називали. Ним, самим посліднім, накладали. Закладали цей круг, тоді палили» [171, арк.80-81]. Вгорі отвір, через який вкладали в горно вироби, «черепіли» (Валки, Охтирка, Нова Водолага.), «учереплювали» (Ізюм) – закладали уламками битого посуду. Під час експедицій вдалося встановити, що посуд для випалювання складали не тільки в посудну камеру, а й у сльоси. Однак це траплялося найчастіше тоді, коли майстри працювали в гончарних артілях, промкомбінатах, гончарних цехах при керамічних та

цегельних заводах. Це пояснюється тим, що гончарі, намагаючись якось компенсувати невелику заробітну плату, отримвану за роботу, випалювали в сльосах вироби «для себе» (Барвінкове, Піскунівка), а потім продавали їх, маючи таким чином додатковий прибуток [30, арк.28; 30, арк.8].

Спробуємо тепер за наявними фактами описати процес випалювання виробів у Слобідській Україні в другій половині XIX – першій половині XX століття. Простий неполив'яний посуд та посуд, вкритий сухою поливою, випалювали один раз впродовж близько 12 годин. Вкриті рідкою поливою вироби випалювали двічі (перший раз – після висихання, другий – після поливання). У такому разі перше випалювання продовжувалося від 9 до 12 годин і вважалося достатнім, коли посуд розжарювався в горні до червоного кольору. Перед другим випалюванням посуд вкладався у піч точно так, як і першого разу, а сам процес його випалювання продовжувався вже близько 15 годин доти, доки посуд не «поспіє» [135, с.51].

Як при першому, так і при другому способі випалювання посуд у горні спочатку «прогрівали» (Брусівка, Євсуг), «брали на окур» (Барвінкове), розпалюючи невеликий вогонь, потім добавляли палива – «загрівали вироби» (Євсуг, Межиріч) і чекали, поки вони «зб'ягнуться» (повністю почервоніють) (Євсуг). Поступово додавали паливо, щоб «вігнати вогонь» (Ізюм), а коли з отвору горна з'явилися «язики» полум'я (Барвінкове, Лиман, Межиріч), «хвіст вогню» (Євсуг), починали поступово зменшувати вогонь до повного його затухання. При цьому жар у топці підгортали «потаскою», «потасом»,

Мал.94. Гончарний круг та глиняні вироби сіл Піскунівка та Діброва з експозиції Донецького краєзнавчого музею. На передньому плані різновеликі макітри «костюм». 2002.

Фото Людмили Меткої. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№5237

«протасом» (Валки, Ізюм, Межиріч, Нова Водолага) – залізним інструментом у вигляді невеликої пластини з отворами, насадженої на довгу дерев'яну ручку. Після випалювання, коли посуд уже був готовий і всі дрова догоріли, отвір топки або замурували цілою (села Гаврилівка та Горохуватка), або прикривали спеціальною металевою «лядою» (Ізюм), «заслінкою» (Діброва, Піскунівка, Євсуг). Посуд вважався випаленим, коли сажа на горщиках повністю обгоряла й вони ставали світлими – «ясніми» (Охтирка, Межиріч). Ось, наприклад, як описує процес випалювання гончар із Євсуга Микита Скрипник: «...Там уже ж приловчивсь, починаєш... І тож поступово потрошечку по дві, по три палички добавляєш і то вже до того, що бачиш, вони починають нагріватись. Воно покаже. Воно сначала тільки як запалиш, так вроді чорні поробляться, а тоді вже почина біліть, біліть, почина гріться, дальше добавляєш, жар цей підгортаєш дальше. До того ж уже як кончаєш палить, так ото тоді вже щоб давав і давав... Тоді уже піддає побільше, до того що вже пошти дим не йде, а йде вже саме щитай плам'я. А бува, що як сире паде у горно, а з його ж ото пар, то обязательно або в днах чи де трещини будуть. Влага піде. Так ото ж одбирали сухі терни, щоб палить. Ото палиш, палиш його, воно починає виходить плам'я – хвіст, так називали його. Начина ото ж і дим, і плам'я начина показуваться. Дід каже: «Уже хвіст начав виходить, скоро буде діло». Ото тоді треба сили побільше. Це ще не перегоріло, дрова, а ти ще туди пхни. ...А тоді вже бере цього сушняку і то разів 2-3 ото туди впаху. Уже дивишся: тож зверху тіки плам'я виходе, а то вже й знизу начина плам'я виходить. Як візнав уже огонь, що пішов тудя, прийшов подививсь. Ага, пішов огонь білий хороший і все вже чисте, значить, тоді прекращаєш палить. Не зразу. Даєш стухать потроху. А тут були ж такі заслянки. Ставиш тоді заслянку й то потроху, потроху прикладаєш її до того, що вже закриваєш полностью. ...Уже як віженеш (вогонь. – Л.М.), бачиш, що готове, можна й перепалить. Тож ті, що біля козлів, може, й пожолобить їх трохи, мнётся отак. Бува так, що перепалиш, чорні робляться. Уже почорніли. Там і відціль бачиш, і відтіль. А тоді вони вже ніч стоять. І на другий день в обід

уже там чи коли одкриваєш їх. Там одкрив і там, воно вже почина провітрюватися» [145, арк.39].

Котелевські гончарі [191, с.34] та майстри з Межиріччя [34, арк.30] у XIX – на початку XX століття, окрім звичайного, випалювали й «сізий», «сіній» посуд. Щоб надати йому темного кольору, після випалювання отвір горна з посудом прикривали сирим гноєм, а потім прикидали землею, щоб не було доступу повітря, і тримали його в такому стані ще близько доби після випалювання. Щоб отримати блискучу поверхню, стінки «свідового» (напівсухого) посуду ще до випалювання загладжували камінцем. Такий посуд дуже цінувався чумаками та скупниками, однак досвідчені господарі під час купівлі надавали перевагу виробам, які були випалені звичайним способом, вважаючи сизі неміцними [191, с.34] (**мал.95**). «Оце як кончають палить, і закривають. Затушковують піч, закидають землею чи гноєм, отак і вона стоїть, вона синя палиця. На синіх горщиках розпись робили тіки по сирому – камінчиками затирали», – згадував гончар з Євсуга Микита Скрипник [145, арк.52].

Гончар із с.Межиріччя Іван Склярєнко, повідомив, що дехто з місцевих гончарів оздоблював свої вироби лискуванням. Робили тут і димлений посуд: «Камінь такий, може де валяється, гладили. Так полосу зробили, воно так не видно, а як випалиш тоді видніш. Висохло, потом гладимо. І білі один раз, і чорні один раз (палили – Л.М.). То тільки чорний, то ми кидали, з горіхів висушували дрова, ну, щоб чорні були, хороші. Тоді вони, з горіха, чорні получаюцца, хороші [144, арк.66]. Іван Семенович розповів, що «чорний» посуд умів у селі робити кожен гончар «тільки палить не хотів». Він говорив, що це робити не важко, все залежало від можливостей його збуту «куди як везти, де беруть, а де й не беруть». А на рахунок того чи був димлений посуд міцніший від звичайного відповів: «Хвалили, що хорош був, ну я не докажу» [144, арк.66] (**мал.96**).

Найкращим матеріалом для випалювання вважалося сухе дерево переважно твердої породи, бо воно довше горіло, а отже його потрібно було менше. Охтирські гончарі, наприклад, вважали, що добре випалювати вироби осиковими та вільховими дровами. У Межиріччі найкращим матеріалом для

Мал.95. Гончарні вироби містечка Котельва. (Зліва-направо): тиквастий глечик. Глина, гончарний круг, ліплення, димлення. 24х19,5 см; **Гармаш Тимофій. Пасківник.** Глина, гончарний круг, ліплення, димлення. 31х20 см; **глечик.** Глина, гончарний круг, ліплення, ритування, димлення. 29х15,5 см. **Котельва, Полтавщина. 1920–1930-ті роки.** Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Центр досліджень українського гончарства, кн-7026/к-6583; кн.-1195/к-1159; нд-1390. Фото Тараса Пошивайла. Приватний архів Людмили Меткої. Публікується вперше

Мал.96. Іван Кіндратенко. Глечики, пасківник, горщик. Глина, гончарний круг, ліплення, ритування, димлення; 25х15; 24,5х23х5; 25х15; 22х23 см.
Котельва. Полтавщина. Перша чверть XX століття.
 Приватна збірка онука гончаря Михайла Кіндратенка. Фото Людмили Меткої. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№4063. Публікується вперше

випалювання слугували дубові дрова. Проте використовували й інші, придатні для випалювання матеріали, яких у даній місцевості було в достатній кількості. Зафіксовані випадки, коли гончарі випалювали вироби соломною (Брусівка, Бутківка, Євсуг, Литвинівка, Нова Водолага). Як паливо поряд з дровами використовували гілки купців терну (Євсуг), бур'ян «перекотиполе» (Бутківка, Топольське), сухі голки з хвойних дерев (Ізюм, Барвінкове). У Піскупівці гончарі в 20-х–30-х роках XX століття, щоб випалити

свої вироби розбирали куплені дешево старі будівлі: хати, сараї тощо. Випалювали вироби, навіть висушеним гноєм, тобто застосовували для цього будь-які горючі природні матеріали [30, арк.13]. Випалювання не завжди закінчувалося вдало. Іноді, як наслідок невмілого, неправильного, поспішного вкладання, горно «сідало маком» (Нова Водолага), тобто посуд у ньому завалювався. Застосування сирого палива зумовлювало випалювання неякісного посуду, оскільки давало багато диму, вироби часто тріскалися й виходили закопченими. Браком вважався й «перепал» та «недопал» (Бутківка, Ізюм, Литвинівка, Межиріч) виробів. Недопал найчастіше траплявся на виході з горна. Такий посуд можна було випалити повторно. Гірше було, коли відбувався перепал, і з посуду виходили «кошелі» (Лиман), тобто вони деформувалися, «жолббилися» (Євсуг), або коли посуд тріскався, його «рвало» (Межиріч, Піскупівка). «А бува таке, що й обжигали, що кошелі получались. Злипалась посуда. Так брак і називали. Єсть і недопал, і перепал. А кошелі – це перепал. Чорна латками – це недопал, і тріскались багато», – згадував син гончаря Грбатенка Олександра, Павло [169, арк.54]. Неякісними виходили вироби й тоді, коли формувальна маса була приготована не досить старанно, тобто у ній залишалася велика кількість вапнякових камінців – «дүміків» (Валки, Нова Водолага), «камінців» (Євсуг), які під час випалювання «вистрілювали» (Євсуг), залишаючи в стінках посуду отвори. Гончар Іван Скляренко із с.Межиріч розповів наступне: «Куда більш накидаєш огня, дров – перепал. Є й дірочка прогорить. Так дірочку тим, яйця білок і крейда. Дірочку замазав і поставив до огню, щоб висохло харашо. А бува дүтік так називаєця в глині єсть, ну, такі крутинки біленькі. І вони, як випалиш, лопаюця [33, арк.68].

Вийнявши з горна вироби, гончарі обов'язково перевіряли їх на якість, постукуючи пальцями (Охтирка, Межиріч), *«п'ужалном»* (Піскунівка) по стінках. Якісний посуд дзвенів, а тріснутий – *«хрпáтий»* (Лиман, Ізюм) – хрипів [33, арк.53-54, 85]. Потім відбирали *«дóбрий»* посуд та бракований – той, який мав *«зян»* (Діброва, Піскунівка), *«зянний»* (Межиріч). Його можна було відремонтувати, наприклад, затерти дрібні тріщини сумішшю крейди чи глини з молоком та яйцем (Литвинівка, Межиріч) і продати дешевше. Ось як говорила про це жителька с.Межиріч Марія Скиба, у якої гончарював дід Максим Бондар і чоловік Андрій: *«Отак візьмеш у руки і (стукає по виробу. – Л.М.), а він звенить. Як не звенить, так то він не допалений. Як тріснутий, так буде він хрипìть. Зянний – це значить браковий, дешевше продавали. А бувало так, що оце як зянний, зверху бувало тріщинка, так ото замазували. Робили крейду і молоко, кидали й яйце (білок. – Л.М.). А тоді замісовали, замазували і кидали у гарячу піч, щоб воно засохло. Воно видно, що намазане, а вобщє варив він так, як і не браковий, а дешевше куплять»* [176, арк.72]. За нижчою ціною продавався й *«горновий»* посуд (Нова Водолага), поцерблений, з незначними тріщинами. Вдале випалювання горна залежало від багатьох факторів: природних умов, особливостей будови горна, вміння майстра тощо, і визначалося розміром *«ущєрбу»* (Гаврилівка, Горохуватка). Випалювання вважалося вдалим, якщо з горна виходило не більше 10% браку. Однак, були випадки, бракованого посуду виходило 20-30%: *«Всігда бува.(брак. – Л.М.), – розповідав Павло Горбатенко, – як боо вложили, коли може бути й три десятка, коли два десятка. Це харашо, нормально. До сотні то вже ні»* [169, арк.68]. Проте повна втрата посуду в горні траплялася рідко, адже кожен із майстрів перед тим, як гончарювати самотужки, проходив певну підготовку: навчання у сім'ї, у досвідченого майстра, спостереження за роботою, допомога іншим гончарям тощо.

Під час кожного з етапів виготовлення глиняного посуду гончарі користувалися певними інструментами та пристроями, пристосованими до місцевих традицій та до індивідуальних уподобань кожного з майстрів [116, с.110]. Копали глину за допомогою звичайної *«лопáти»* (Валки, Ізюм, Брусівка, Горохуватка, Євсуг, Котельва, Межиріч, Нова Водолага, Піски), *«зástупа»* (Охтирка, Гаврилівка), а коли вона виявлялася надто *«кріпкою»* (Барвінкове, Брусівка, Бутківка), *«туго́ю»* (Валки) – користувалися *«ло́мом»* (Охтирка, Євсуг), *«сокірою»* (Боромля, Брусівка), *«копаніцею»* – ручним інструментом, схожим на мотику (Охтирка, Боромля, Гаврилівка, Горохуватка, Котельва, Межиріч, Нова Водолага), *«кíркою»* (села Євсуг, Піски). Витягали глину з глинища за допомогою пристрою, який в свою чергу складався з *«конопляних в'язок»* (Охтирка) або й звичайної мотузки (Валки, Нова Водолага), *«вóрота»*, *«вороткá»* (Валки, Охтирка), *«коткá»* (Піски) та *«бараба́на»* (Ізюм, Піски), насадженого на дрючок, який лежав на сохах, і дерев'яної посудини діаметром не більше 40 см – *«корóбки»* (Охтирка, Боромля), *«корзі́ни»* (Нова Водолага, Піски) або й звичайного залізного від-

ра «цебёрки» (Ізюм, Литвинівка, Межиріч, Нова Водолага). Під час обробки глини застосовували «дóвбню» (Валки, Діброва, Межиріч, Нова Водолага), «довбішку» (Котельва), «колотушку» (Гаврилівка, Горохуватка), «бабу», «бабку» (Валки) – дерев'яний молот, яким подрібнювали вилежану глину, розплескували її в «блин» та «набивали кобілу». Для стругання глини та нарізання «пластків» (Барвінкове, Бутківка, Нова Водолага) використовували – «струг» (Валки, Бутківка, Євсуг, Нова Водолага), «стружок» (Охтирка, Боромля, Євсуг, Котельва), «стругач» (Нова Водолага) – залізний інструмент у вигляді невеликого шматка широкого залізного леза, прямого чи зігнутого дугою, з двома ручками, який виготовлявся здебільшого зі старої коси. Шматок мідного дроту завдовжки 35–55 см – «дріт» (Охтирка, Нова Водолага), «дрот» (Боромля, Гаврилівка, Горохуватка, Євсуг), «дротик» (Межиріч), «дротінка» (Євсуг, Піскунівка), «прóволочка» (Валки, Діброва, Лиман), «струна» (Барвінкове, Валки, Ізюм, Бутківка, Лиман, Нова Водолага) – застосовувався для пересікання глини, зрізання готових виробів з гончарного круга та обрізання кахель [83, с.73–76]. В окремих осередках (Барвінкове, Валки) глину пересівали на великому залізному квадратному решеті з чотирма ручками, а на менших металевих «сітах», «підсітках» (Межиріч, Нова Водолага, Піскунівка) пересівали після перепалювання свинцевий порошок.

Слобожанський гончарний круг не мав суттєвих відмінностей у будові від гончарних кругів інших регіонів України. Він кріпився до лави за допомогою «конька» (Євсуг), «кóника» (Валки, Котельва), «прибійниці» (Ізюм). Ноги гончаря (в усіх осередках, окрім Нової Водолаги) під час роботи знаходилися по обидві сторони круга, який складався з кількох частин. Верхня частина круга – «голівка» (Котельва, Лиман, Нова Водолага), «головá» (Охтирка), «верхняк» (Валки, Гаврилівка, Горохуватка, Євсуг), «кружок» (Ізюм, Брусівка, Литвинівка), «крúжка» (Барвінкове, Ізюм, Межиріч), «прікружка» (Діброва, Піскунівка) – виготовлялася переважно з дуба, берези чи тополі. Нижня частина – «спідняк» (Валки, Ізюм, Охтирка, Гаврилівка, Горохуватка, Євсуг, Межиріч, Нова Водолага), «кóлесо», «ніжній крúг» (Брусівка, Литвинівка), за допомогою якої гончар ногами обертав знаряддя, також виготовлялася з дерева, з'єднувалася з верхньою за допомогою рухомої вісі – «но́жки» (Котельва), «осі» (Валки, Брусівка), «веретéна» (Барвінкове, Охтирка, Брусівка, Діброва, Межиріч), «и́тиря» (Барвінкове, Валки, Бутківка, Євсуг, Нова Водолага), «ва́лу» (Ізюм) (**мал.97; 98; 99**). Дослідник О.Твердохлібов у 1881 році, обстежуючи гончарство Охтирки, зафіксував побутування в цьому осередку в першій половині XIX століття поряд зі звичайним волоським, так званого, шльонського гончарного круга, в якому верхня й нижня частини з'єднувалися між собою віссю та шістьма дерев'яними кілками – «спіцями», які слугували для кращого з'єднання частин [191, с.4]. Нижня частина веретена закінчувалася залізним «шпінцем» (Охтирка, Гаврилівка, Горохуватка), який і вставлявся в «порліцію» (Ко-

Мал.97. Гончар за роботою. Піскупівка, Донеччина. Третя чверть XX століття.
Донецький краєзнавчий музей.
Автор фото невідомий.
Фотокопія – Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№5251

тельва), «*стальцб порпліці*» (Гаврилівка, Горохуватка), «*планку кальбну*» (Валки), звичайний камінь «*крямін*» (Піскупівка) чи в те ж саме «*стальцб*» у дерев'яному бруску. В отвір порпліці, вкопаної в землю, для полегшення обертання круга лили олію (Брусівка, Бутківка, Євсуг), машинне масло (Валки, Нова Водолага), вставляли кульку з підшипника (Валки), а іноді навіть кінський кутній зуб (Межиріч).

У процесі формування виробів та загладжування стінок під час роботи за кругом гончарі використовували спеціальні дерев'яні інструменти – «*гончарські ножики*» (Барвінкове, Валки, Ізюм, Гаврилівка, Горохуватка, Нова Водолага), «*дощечки*» (Бутківка). Для зручності тримання під час роботи, посередині інструмента прорізався невеликий круглий отвір. Ножики виготовлялися переважно з груші чи дуба, мали невеликі розміри й прямокутну, чи квадратну в основі форму (Нова Водолага, Охтирка), а вгорі заокруглений (Гаврилівка, Горохуватка) чи загострений трикутної форми кінець

(Валки, Бутківка, Діброва). У Євсузі деякі гончарі використовували для роботи «*дощечки*» у вигляді половини вищеописаного гончарського ножика [88, с.24] (**мал.100**).

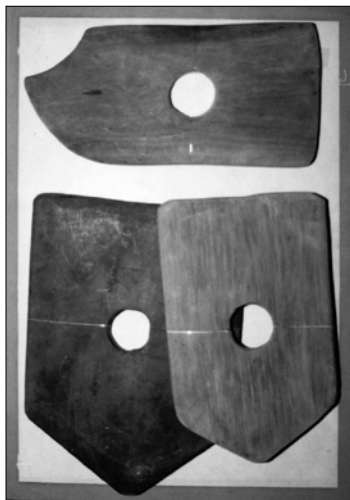

Мал.98. Головка та спідняк гончарного круга Станіслава Лубенця. Нова Водолага, Харківщина. Середина XX століття.
Фото Людмили Меткої. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№3710.
Публікується вперше

Виродовж усього досліджуваного періоду під час нанесення малюнків слобожанські майстри користувалися звичайними дерев'яними «паличками» для нанесення ритованого орнаменту (Литвинівка), щіточками «кісточками» із щетини (Валки, Котельва), інструментом у вигляді палички – «цїклі», «мерéжалки» – з потрійним чи подвійним загостреним кінцем, схожим до виделочки, яким користувалися, утворюючи на поверхні посуду заглиблення-смужки «мерéжки» (Валки), ріжками з коров'ячого чи волового рогу, обрізаного зверху і знизу, зі вставленою у вузький кінець пір'їною чи соломинкою – «дўдочкою» (Ізюм, Гаврилівка, Горохуватка, Котельва). У першій половині XX століття у користуванні окремих гончарів, переважно тих, які працювали на гончарних заводах чи в артілях, з'явилися аптекарські гумові «спринцівки» (Валки, Ізюм), за допомогою яких фарба наносилася на виріб. У селах Гаврилівка та Горохуватка Куп'янського повіту для оздоблення посуду технікою фляндрівки гончарі використовували інструмент, зроблений з тонкого дроту, зв'язаного на кінці у вигляді невеликого півкільця, який мав назву «накóсточок» [135, с.42]. Подібний інструмент – «булáвка» – дерев'яна паличка зі вставленою в один кінець дротинкою, зігнутою у вигляді гачка (петлі) для виконання орнаменту на мисках, – існував і в Котельві [191, с.34]. Орнаменти наносили й за допомогою звичайної пташиної «пері́нки», «пі́рця» (Бутківка, Литвинівка). Під час приготування поливи свинець, пісок та необхідні барвники гончарі розмелювали за допомогою звичайних побутових «жóрен» (Гаврилівка, Горохуватка, Брусівка). Маємо докладний опис жорен, зроблений Л.Соколовським під час обстеження гончарства Куп'янського повіту в 1880 році. Отже, жорна складалися з двох майже однакових за діаметром, від 30 до 50 см, нижнього та верхнього каменів, прикріплених до лави. Бокові стінки пристрою, який їх оточував, були зроблені з дубової бондарної клепки й доходили до висоти верхнього з каменів. З нижнім каменем ця клепка була з'єднана за допомогою обручів. Верхній камінь, усередині якого знаходився отвір для залізного стержня, вільно рухався. На кінці стержня був сталевий «шпильóк», який вставлявся у «сталъé» нижнього каменя. Окрім цього, верхній камінь мав отвір, куди одним кінцем вставлявся «мелій» – дерев'яний важіль. Другий кінець важеля вільно вставлявся в отвір, зроблений у прикріпленому до стелі бруску

Мал.99. Гончарний круг Івана Склярєнка. Дерево, метал, теслярство. Межирич, Сумщина. Середина XX століття. Фото Людмили Меткої. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№10652. Публікується вперше

Мал.100. Гончарські ножики. Піскупівка, Донецщина. Третя чверть XX століття. Донецький краєзнавчий музей. Автор фото невідомий. Фотокопія – Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№5248. Публікується вперше

– «прибійниці». За допомогою цього важеля й рухалися жорна. У проміжок між двома каменями через отвір у верхньому з них всипалися матеріали, які необхідно було перетерти (свинець, пісок, окисли металів), а до них під час перетирання постійно підливалася вода. Подрібнені речовини таким чином витікали з жорен через видовбаний у нижньому камені жолобок у дерев'яний риштак, далі в окрему посудину, яка підставлялася під цей риштак [135, с.41].

Слобожанські гончарі у своїй роботі широко застосовували поливу, яку готували на основі свинцю. Свинець під час перепалювання в «казанках» (Ізюм, Охтирка, Бутківка, Нова Водолага), «котлах» (Барвінкове, Валки, Євсуг) поміщували залізним інструментом – «мішіалкою» (Ізюм, Піскупівка), «верешкою» (Охтирка, Лиман, Нова Водолага), «верешою» (Ізюм, Охтирка), «кочерешкою» (Валки) «лопаточкою» (Діброва, Піскупівка), «весільцем» (Межиріч) – у вигляді ложки з кількома отворами, насадженої на дерев'яну палицю (**мал.101**). Фарби та свинцевий порошок розтирали в глиняних макітрах «макогном» (Охтирка, Боромля, Котельва) чи товкли у мідних «стіпках» (Діброва, Гаврилівка, Горохуватка). Для просіювання свинцевого порошку використовували металеве «сіто», «підсіток» (Гаврилівка, Горохуватка, Піскупівка). Під час випалювання для роботи біля горна майстру необхідні були такі інструменти: «потас» (Барвінкове, Межиріч), «потасок» (Ізюм, Нова Водолага), «кочерга» (Валки) – металева пластина, насаджена

Мал.101. Верешка. Піскупівка, Донецщина. 45х8 см. Перша половина XX століття. Приватна збірка Гостюхіної Валентини. Фото Людмили Меткої. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№5317. Публікується вперше

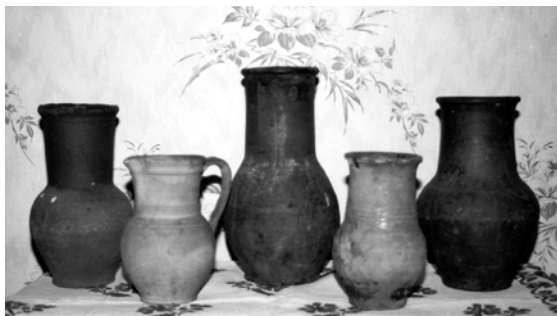
на довгу дерев'яну палицю, за допомогою якої підгортали жар у топці, та залізний «крючок» з дерев'яною ручкою (Котельва), яким витягали з горна готовий випалений посуд. Виготовлення цегли вимагало спеціального дерев'яного «станочка» (Котельва), який складався з 4-х «рамок», «оправки» (Котельва) – дощечки, довжиною 25 см та шириною 7 см, та «зчістка» – звичайної палички, якою зчищали з форми зайву глину [191, с.33]. Кожен майстер майже завжди мав у наявності увесь набір необхідних для роботи інструментів, зроблених власноруч. Якщо й були випадки, коли гончарям доводилося їх з яких-небудь причин позичати, то це робилося безкоштовно на правах взаємної виручки.

Такими є історично сформовані основні типи гончарних інструментів Слобідської України. Характеристика цих пристроїв та інструментів дає можливість поділити їх на групи за призначенням і зробити висновок, що ці групи не мали суттєвих відмінностей у формах та розмірах по всій території досліджуваного регіону. Дуже схожі, іноді навіть ідентичні, вони були з гончарними інструментами інших регіонів України, зокрема Полтавщини. Це ще раз доводить, що слобожанське гончарство не було ізольованим явищем, а розвивалося у тісному зв'язку з гончарством усієї Лівобережної України.

Асортимент і збут глиняних виробів

Асортимент гончарних виробів Слобідської України у другій половині XIX століття був досить різноманітний: «глéчки» («молóчники») (мал.102; 103; 104), «гóрички» (мал.105; 106; 107), «макі́трі» (мал.108; 109; 110; 111; 112), «банкі» (мал.113; 114; 115; 116), «рі́нки» («верхові́нки») (мал.117; 118), «мискі́» (мал.119; 120; 121), «пасківнікі́» («тазкі́») (мал.122; 123), «кúхлі» («крúжки»), «кúбушки» (мал.124; 125), «кувші́ни» («кофе́йники») (мал.126; 127; 128; 129), «друшлякі́» («трушлякі́», «ціді́лки», «ді́рчаві мискі́») (мал.130), «кві́тнікі́» «цві́тнікі́», («цві́тошники»), «пóкришки» («кришкі́»). Це найбільш поширені по всьому регіону назви виробів. Окрім вищеназваних, дослідники слобожанського гончарства наприкінці XIX століття зафіксували й побутування інших форм виробів. Це – глиняні «бочóнки», «курíшки» (використовувалися для обкурювання ладаном хати на свята), «каганці́», «куманці́» (колоподібний посуд), «підсві́чники», «підста́вки для кві́тніків», «масляні́чки», «сли́вочки» (посуд для тримання вершків) та виконані на зразок фабричних «рукомі́йники», «носа́тки» (посуд для тримання квасу), «чаркі́», «фóрми для пéчива», «жарóвні», «гусятни́ці» (для смаження птиці) та «поросятни́ці» (для запікання поросят), «еднора́ли» (посуд для відправлення природних потреб [191, с.7, 35] (мал.19; 22; 23; 15; 131; 132; 133; 134; 135).

Одним із найдавніших видів глиняного посуду, форма якого ідеально пристосована для приготування їжі у печі, є горщик – найуніверсальніша за способами застосування посудина (мал.76; 106; 107). Інші форми по-

**Мал.102. Глечики.
Слобожанщина.
Перша половина XX століття.
Валки, Харківщина.** Приватна
збірка гончаря Бориса
Цибульника. Фото Людмили
Меткої. Національний музей-
заповідник українського
гончарства в Опішному,
Національний архів українського
гончарства, інв.№ 3757.
Публікується вперше

суду з асортименту продукції гончарів часто є похідними від нього [116, с.136]. Слобожанські горщики мають традиційну для більшості гончарних осередків форму і, залежно від розмірів, – різну місткість. Метрологічна система розрізнення їх величин виникла у зв'язку з побутовим застосуванням. На Луганщині, наприклад, трилітровий горщик називався «підворотень»; десятилітровий – «підснізківий», «підснізок», горщик на два відра й більше (25–30 літрів) – «сніз» [88, с.27]. У Валках зафіксовано такі назви горщиків, які розрізняються за розмірами: півлітровий – «горіца»; «кашник» – це літровий горщик, який використовувався для приготування каші переважно для дітей; «малий окладач» – півторалітровий; «окладач» – дволітровий, «плоскунча» – трилітровий горщик; «плоскун» – чотири-, п'ятилітровий; «підворотень» – горщик, який уміщав близько 8 літрів рідини, а найбільший із горщиків – «золінник», який використовувався для зоління білизни. Ось як розповідає про назви місцевих горщиків валківський гончар Дмитро Наріжний: «Варили їжу в горщиках. Золінник називали здорові такі горшки літрів на 10, на 12. Менший, так восьм літрів, підворотень для борщу. Вони люди всі знали: «Підворотень є у вас, золінник є». Плускунча було трьохлітрове, чотирьохлітрове і ще якое то інакше. Плускун (чотирьох-, п'яти. – Л.М.), а двухлітровий – окладач, півторалітровий – малий окладач, маленький горщик – кашник – літровка. Миски терти пишно – затирач, а друге – заминачка. Робили десятилітрові миски. Маківниці – терли мак» [142, арк.32]. Такі назви горщиків, як «плоскун» та «стовбун» (різновиди підворотнів), зафіксовані О.Твердохлібовим у Котельві та Охтирці, найімовірніше, за аналогією з посудом інших гончарних осередків Лівобережної України, акцентують увагу на формі виробів, пов'язаній з їх вжитковим використанням: стовбуни – це високі горщики, плоскуни – більш низькі та широкі, приземкуваті. На відміну від зазначених осередків, у Боромлі невеликий широкий горщик називався «широкінчик» [188, с.17-19]. Зміст такої назви горщика, як «сніз», з'ясувати не вдалося.

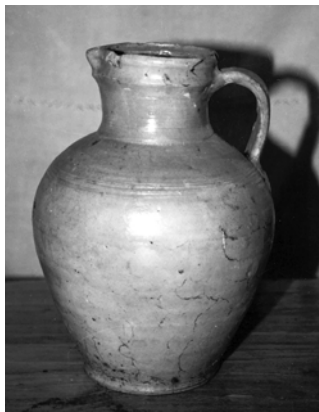
Миски, за писемними джерелами та за спогадами старожилів, у Слобідській Україні мали довільні розміри й форми. У Котельві, наприклад,

Мал.103. Глечики. Глина, гончарний круг, ангоб, теракота. 27х13,5; 29х15,5; 26х13 см. **Харківщина. Перша половина XX століття.** Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Центр досліджень українського гончарства, кн-10344/к-9564; кн-10341/к-9561; нд-7207. Фото Людмили Меткої. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№3811

залежно від розмірів розрізняли такі назви мисок: «*проста*» – мілка, яка мала злам вінець, «*шльонка*» – середня за розмірами, та «*пілька*» – глибока, у якій злам вінець був відсутній [191, с.34]. Подібними за формою до мисок чи неглибоких ринок були й друшляки – посудини з отворами на дні та в нижній частині стінок, які застосовувалися для проціджування рідини та протирання варених овочів.

Довільні форми та розміри мали у Слобідській Україні й глечики. Однак, порівняння форм переважної більшості із знайдених під час експедицій глечиків дозволяє говорити про те, що тут вони були не такими опуклими, як, скажімо, на Полтавщині, часто мали завужену доверху шию (**мал.136; 137; 138**). Є дані про те, що в деяких осередках (Литвинівка, Нова Водолага, Пискунівка) виготовлялися й глечики з «*пупами*». «*Робили, з пупами* (виступ у центрі денця зсередини виробу. – Л.М.) називались. Глечик з пупом простий, щоб молоко гарно перебиравлося. Люди шукали для молока: «*Де глечики з пупами?*», – згадувала дочка гончаря Савелія Валкового з Нової Водолаги, Марія Цимбал [154, арк.68]. Кожна господиня намагалася купити саме такий глечик, оскільки вважалося, що в ньому краще перебирався вершок із молока [86, с.106]. Кувшинами називалися подібні до глечиків вироби, але з вужчою, нижчою, більш фігурною шиєю та опуклішими боками. Кувшини часто мали «*нбсик*» та «*рўчку*», «*вўшко*» й використовувалися для тримання та розливання рідини [33, арк.35] (**мал.72; 82; 127**). Схожим за формою на кувшин був так званий «*кофёйник*», який також мав пипку, вухо та, як правило, циліндроподібну із звууже-

Мал.104. Молочник. Глина, гончарний круг, ліплення, полива. 28х22 см. **Луганщина. 1920–1940-і роки.** Музей будинку культури села Шульгинка. Фото Людмили Меткої. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№10674

Мал.105. Євдоким Зміївський. Горщик. Глина, гончарний круг, ангоби, теракота. **Ізюм, Харківщина.** Харківський історичний музей. Фото Юрія Лашука. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. – Фонд Юрія Лашука. – К-5/28

Мал.106. Горщик. Глина, гончарний круг, теракота. 23,5х25 см. **Євсуг, Луганщина. Перша чверть XX століття.** Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Центр досліджень українського гончарства, кн-10335/к-9555. Фото Людмили Меткої. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№3948. Публікується вперше

ними доверху боками форму [30, арк.16-26]. Слобожанську кубушку та полтавську тикву іноді відрізнити важко, проте трапляються кубушки й більш видовжених форм, а не такі опуклі, як на Полтавщині (**мал.139**). Їх форма відповідає функціональності посудини: транспортабельність, здатність довгий час зберігати воду свіжою й прохолодною, зручність у користуванні [88, с.26].

Переважає більшість слобожанських макітер порівняно, наприклад, з полтавськими мають більш видовжену форму та ширше дно (**мал.108; 109; 110; 140**). Залежно від розмірів та ємності, яка коливалася від 1 до 20 літрів, макітри розподілялися на типи й мали такі назви: «шестерік» – півлітрова, «п'ятерік» – літрова, «четверік», «тройняк», «двойняк» – п'ятилітрова, «одинік» – десятилітрова, «оп'ярник» – двадцятилітрова [86, с.123]. В окремих осередках, наприклад, у селах Пісунівка та Діброва великі макітри для зручності перенесення та тримання виготовляли з вухами [30, арк.16, 26]. Під час керамологічних експедицій 2001–2004 років мені вдалося відшукати кілька інших своєрідних форм посуду. В Старобільському районі, в Бутківці, знайдено виріб, схожий на великий тиквастий глечик, але з трохи ширшою та нижчою шиєю, так звану «медянку» чи «медяніцю» – посудину, яка призначалася для зберігання меду, зерна, круп та тримання води (**мал.141; 142**). Також тут у середині XX століття виготовляли напувблочки («поїлки», «піялки») для свійської птиці (**мал.143**). Це – посудина у вигляді кубушки, але з ширшим і масивнішим дном, яка вгорі має точнісінько таку шию, але без отвору. Вона виконує подібну до «шішечки» на «п'окришці» роль: саме за неї напувалку переносять з місця на місце. Унизу, при основі виробу, на висоті близько 3 см від дна, зроблено круглий отвір до 3–4 см у діаметрі. Через цей отвір набиралася і виливалася вода. Напувалка ставилася в посу-

дину, в коритці чи миску такої висоти, щоб налита в неї рідина покривала отвір у напувалці. В міру випивання, випаровування чи висихання води нижня посудина постійно наповнювалася водою. В селі Литвинівка Біловодського району було знайдено кілька великих посудин, з потовщеними, розхиленими назовні невисокими вінцями, які донизу переходять у круті, але без заломин, плечі, а потім плавно спускаються в боки і нешироке дно. Їхні шії мають такі ж розміри, як у звичайної банки, хоча форма нагадує горщик. Найширша частина виробів розміщена не так, як у горщика – ближче до середини, а на 2/3 висоти. Завдяки цьому, дно здається вужчим, аніж у горщика. Така посудина частково виконувала функцію банки й призначалася для зберігання сипучих продуктів: крупи, борошна, зерна [88, с.27] (**мал.144; 145; 146**).

Прагнення задовольнити попит покупців спонукало гончарів під час виготовлення посуду урізноманітнювати асортимент. Тому вони й виготовляли різноманітний за формами та розмірами посуд. Отже, гончарний посуд відображав побутові потреби населення [116, с.207]. Наприкінці XIX століття слобожанські гончарі виготовляли з глини велику кількість різноманітних, необхідних у господарстві предметів, які служили як для задоволення найпростіших побутових потреб – зберігання продуктів, приготування їжі, так і для прикрашання житла. Однак уже наприкінці XIX століття дослідники фіксують, що *«останнім часом сталість форм гончарного посуду значно похитнули зразки фабричного, наблизитися до яких гончарі намагаються усіма своїми помислами. Це – їх ідеал»* [191, с.34]. Отже, дослідник уже тоді наголошував, що *«наслідування фабричних форм не можна вважати вдалим»* [191, с.8]. Проте вже в першій половині XX століття, особливо з 1920-х років, асортимент глиняних ви-

Мал.107. Горщик. Глина, гончарний круг, ліплення, димлення. 27,7х32,2 см.

Котельва, Полтавщина.

Перша половина XX століття.

Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Центр досліджень українського гончарства, кн-12195/к-11696.

Фото Тараса Пошивайла.

Приватний архів Людмили Меткої.

Публікується вперше

Мал.108. Олексій Бутко.

Макітра. Глина, гончарний круг, ліплення, полива; 31х33 см.

Ізюм, Харківщина. 1947.

Харківський історичний музей.

Фото Юрія Лашука.

Національний музей-заповідник українського гончарства

в Опішному, Національний архів

українського гончарства. –

Фонд Юрія Лашука. – Б-06/4.5

Мал.109. Макітра. Глина, ліплення, ритування, ангоб, полива.
Сумщина, Середина XX століття.
Сумський краєзнавчий музей.
Фото Олександра Михайлика.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№10665

Мал.110. Савелій Валковий.
Макітра. Глина, гончарний круг, ритування, ліплення, полива.
43х45 см. **Нова Водолага, Харківщина. Середина XX століття.** Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Центр досліджень українського гончарства, кн-10350/к-9570. Фото Людмили Меткої. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№3700.
Публікується вперше

робів Слобідської України значно звузився. У побут навіть найбідніших верств населення регіону стрімко входив більш зручний у користуванні та дешевший заводський посуд. У селах ще довгий час користувалися горщиками, глечиками, макітрами, мисками. Однак з'явилися нові будівлі, а в них не печі, а газові плити, тому поступово відпала потреба у горщиках, оскільки налагодився випуск алюмінієвих та емальованих каструль. Найбільш «живучими» виявилися такі форми, як «глечик», «макітра», «міска», «квітнік», «пасківнік». Жителі багатьох осередків, про що свідчать матеріали керамологічних експедицій, до цього часу користуються ними у своєму побуті (**мал.147; 148; 149; 150; 151; 152; 153; 154**).

Стосовно збуту гончарних виробів, Харківська губернія у другій половині XIX – на початку XX століття посідала досить помітне місце серед інших губерній Росії. Кустарні гончарні вироби збувалися не тільки на місцевих базарах та ярмарках, а й вивозилися за межі губернії, але переважно в південні райони [125, с.265]. Загалом, торги, базари, ярмарки завжди були важливим і помітним явищем сільського та міського життя. А гончарні ряди, на яких продавалися глиняні вироби, були їх обов'язковою прикметою. Саме там гончарі дізнавалися про вподобання та потреби населення, обмінювалися досвідом роботи, запозичували нові форми виробів та прийоми декорування [117, с.5].

У Слобідській Україні зафіксовано кілька форм збуту гончарних виробів. Передусім, гончарі самі (на місцевих базарах, ярмарках чи просто вдома) продавали виготовлені власноруч вироби. Шейко Ніна, дочка гончаря Максима Бережного з м.Охтирка, згадує: *«І оце на базар возиком возили, перекладали чи сіном, чи чим. Мати продавала всігда ж. То люди знали, особинно із сел, то дуже купу-*

вали посуду. І заказували, оце як перед Паскою, так тазки заказували, кому менший, кому більший. Весною на цвітки заказували» [155, арк.48] (**мал.155; 156**). Ця форма збуту здебільшого була поширеною з часу виникнення промислу доти, доки не зростала конкуренція між майстрами, які жили й працювали в межах одного осередку. Чим менше було гончарів у селі, тим вигідніше їм було продавати вироби на місці. Досить часто сам гончар чи хтось із членів його родини возив продавати посуд у навколишні села та повіти. «А в нас це був первий же доход, як вони жили, отака сім'я у батька. Ну, оце ж сім хлопців і я восьма, і їх (батьків – Л.М.) двоє це десять... Так возили по селах ті горшки і продавали. Хтось зерна виміняє за цей, за кушій чи макітру, ну, хто шо хоче брать, а хто, ну, грошей мало давали, більше міняли. Ото тим ми й жили. Тим і вижила наша сім'я велика. Ми бідні були. У нас то тьотка була за паном, батькова систра. Ну, вона до нас ни родичалась, бо ми ж бідні були. Ми раді були, шо хоч її чоловік дав нам містинку. Хоч дали містину, та ото зліпили хату. Поїхали, тут крейда, мергель називається, ото набили. Хлопці ж уже чималі. Набили, як кирпич, і забудували таку хатьоночку низеньку, як зимлянку. І ото й вижили, оцими горшками тіки й обходились», – розповіла Марія Колесник, дочка гончаря Петра Удовенка з с.Бутківка [152, арк.16] (**мал.157**). Глиняні вироби навантажували на «возі» (Межиріч, Боромля), «кучі» (Піски), «хури» (Валки), «гърби» (Нова Водолага), «сапѣтки» (Євсуг), попередньо перекладаючи їх соломною чи сіном – «мишіли», «імишіли» (Валки, Ізюм, Боромля, Межиріч, Нова Водолага, Піскунівка), щільно вкладаючи один в один, щоб під час транспортування не хиталися на возі й не терлися один об один. Між більшим посудом вкладали менший – покришки, іграшки тощо. Зверху вироби накривали соломною, старим ганчір'ям,

Мал.111. Макітерка.

Глина, гончарний круг, ліплення, ритування, полива. 19х20 см.

Нова Водолага, Харківщина.

Середина XX століття.

Валківський краєзнавчий музей. Фото Людмили Меткої. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№3720

Мал.112. Макітерка.

Глина, гончарний круг, ритування, теракота; 20х20 см. **Євсуг,**

Луганщина. Перша половина

XX століття. Національний музей-

заповідник українського гончарства

в Опішному, Центр досліджень

українського гончарства, інв.№кн-

9600/к-8928. Фото Людмили Меткої.

Національний музей-заповідник

українського гончарства в Опішному,

Національний архів українського

гончарства, інв.№10690

Мал.113. Кузьма Литвиненко. Банки. Зліва-направо. Глина, гончарний круг, риткування, полива. 30х18,5; глина, гончарний круг, риткування, теракота, 22х15 см.
Євсуг, Луганщина. 1920-1930-і роки. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Центр досліджень українського гончарства, кн-9585/к-8912; кн-9765/к-9092. Фото Людмили Меткої. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№10691. Публікується вперше

ряднами, ретельно перев'язували мотузками й вирушали в дорогу. Намагалися їхати не по одному, а з будь-ким із членів родини, адже під час торгів необхідно було наглядати за возом, худобою. Та й у дорозі, особливо під час транспортування товару на далекі відстані, так було безпечніше. Найчастіше гончарі їхали на ярмарок, беручи із собою своїх дітей-підлітків, адже тим простіше було відлучитися на певний час від господарства. Коли сім'я була великою, посуд возили на базар дружини гончарів чи дорослі діти [34, арк.32]. Частими були випадки, коли кілька гончарів кожен зі своїм возом та товаром їхали на ярмарок разом. Для торгівлі вибирали час, коли проводилися великі ярмарки чи перед святами. Адже на великі ярмарки (тривалістю 2-3 тижні) приїздило багато купців не тільки з ближніх, а й навіть із віддалених губерній Росії та інших держав, які купували товари більше оптом; на середніх (5-7 днів) та малих (1-3 дні) ярмарках торгували переважно вроздріб [5, с. 136].

Загалом, впродовж досліджуваного періоду ярмарки відігравали значну роль в економіці Слобідської України [183, с. 79]. Уявлення про кількість ярмарків у кожному повіті губернії в 90-х роках XIX століття можна скласти, розглянувши таблицю (**Табл.5**).

Отже, у 1890 році у Харківській губернії діяло 836 великих та малих ярмарків у 276 поселеннях із загальною кількістю 1782 ярмаркових дні [209, с.182-187]. Окрім цього, у Харкові діяло 5 великих ярмарків: Хрещенський (6 січня–1 лютого), Проводський (навесні, протягом двох тижнів після Паски), Троїцький (1–17 червня), Успенський (16 серпня–1 вересня), Покровський (1–26 жовтня) [209, с. 182]. Примітно, що історик Д.І.Багалій, описуючи торгівлю у Слобідській Україні наприкінці XVIII століття, згадує ці ж самі ярмарки [5, с. 137], тому можемо зробити висновок, що час їх проведення був фіксованим. Таким чином, можливість збути свою продукцію мав кожен гончар.

За свідченням історика В.В.Морачевського, який у 1903 році писав про гончарний промисел України, глиняний посуд продавався в той час по-

Мал.114. Банки. Глина, гончарний круг, ангоби, полива, теракота; 26х12; 26,5х15; 25,5х15,5 см. **Харківщина. Середина XX століття.** Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Центр досліджень українського гончарства, кн-10317/к-9567; кн-10351/к-9571; кн-10342/к-9562. Фото Людмили Меткої. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№3909

штучно, «сотнями» та цілими «горна́ми» [91, с. 185]. Поштучно вироби продавалися на базарах та ярмарках, а сотнями чи горнами – під час оптового продажу.

Роздрібні ціни на глиняний посуд постійно коливалися, що залежало від багатьох факторів: від якості та розмірів виробів, потреб та купівельної спроможності покупця, конкуренції між самими гончарями, від урожаю хлібів у навколишніх селах, цін на глину, дерево тощо. Згідно з дослідженням О.Твердохлібова, в Охтирці наприкінці XIX століття деякі види глиняного посуду продавалися за такими цінами: найменший горщик – «горця́» – коштував 1 коп., а найбільший – «золі́нник» – 10 коп. Такий горщик, як «підвороте́нь», коштував від 5 до 7 коп., «підворотня́» – від 4 до 5 коп., «укладáч» – 2 коп.; «мі́ска» – від 2 до 7 коп., «та́рілка» – 4 коп., «кúхлик» – від 5 до 6 коп., «пóкришка» – 1 коп.; «ку́вшін» – від 15 до 20 коп.,

Таблиця 5

Кількість ярмарків, ярмаркових поселень та ярмаркових днів у Харківській губернії 1890 року

Повіт	Кількість поселень, у яких відбувалися ярмарки	Кількість ярмарків на рік	Кількість ярмаркових днів
Богодухівський	27	81	165
Валківський	13	42	80
Вовчанський	29	121	145
Змітвський	23	61	167
Ізюмський	29	70	154
Куп'янський	39	122	298
Лебединський	23	63	150
Охтирський	17	60	99
Старобільський	43	110	178
Сумський	18	59	140
Харківський	14	42	75

Мал.115. Іван Чабан. Банка. Глина, гончарний круг, ритування, полива; 36,5х28 см. **Валки, Харківщина. Середина XX століття.** Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Центр досліджень українського гончарства, нд-7227. Фото Людмили Меткої. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№2815

Мал.116. Олексій Бутко. Банка. Глина, гончарний круг, полива; висота 26 см. **Ізюм, Харківщина. 1947.** Харківський історичний музей. Фото Юрія Лашука. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. – Фонд Юрія Лашука. – Б-06/6

«кофейник» – 10 коп., «кубушка» – від 15 до 30 коп., «рінка» – від 10 до 20 коп., «бочонок» – від 15 до 20 коп., «дво-, три-відерна макітра» – від 75 коп. до 1 руб. «Курішка» в Охтирці – від 4 до 5 коп., «чайники» та «рукомийники» – по 10 коп. за штуку [191, с.35]. У Котельві в 1881 році ціни на полив'яний посуд були такими: «кубушки» («підворотнєва» та «поскуно́ва») коштували по 15 коп. за штуку, «гбришки» шести розмірів – від 2 до 15 коп., «ба́нка золі́нничо́ва» – 20 коп., «ба́нка підворотнє́ва» – 12 коп., «ба́нка поскуно́ва» – 8 коп., «ку́холь» – 3 коп., «квітники́» трьох розмірів – від 4 до 10 коп., «макі́три» шести розмірів – від 4 до 30 коп., «носа́тка» – 10 коп., «боцо́нки» – від 8 до 15 коп., «рукомийники́» – по 10 коп. за штуку, «глі́чки» двох розмірів – від 8 до 10 коп., «ча́рка» – 2 коп., «слі́вочник» – 3 коп., «жа́ровні» трьох розмірів – від 5 до 12 коп., «єднорáла» (посудина для відправлення природних потреб) – 10 коп., «підсві́чники» – від 4 до 5 коп., «ку́ришки» та «кага́нці» – по 3 коп. за штуку., «підста́вки для кві́тників» – 3 коп., «фо́рми для пе́чива» трьох розмірів – від 5 до 30 коп., «масля́нички» – по 3 коп. за штуку. В Боромлі були інші ціни на окремий посуд: «золі́льник» тут можна було купити за 5 коп., «підвороте́нь» коштував 3 коп., «укла́дач» – 2 коп., «по́кришка» – 2 коп. [191, с.7-49]. Боромлянський посуд був дещо дешевшим від охтирського та котелевського. На ціни гончарних виробів впливала віддаленість осередку від глинища, а також те чи гончарі самі добували глину, чи купували її, оскільки, як зазначалося вище, боромлянські майстри копали глину поряд із селом, охтирські брали її переважно за 5-7 км від міста, а Котелевські купували привізну.

Заодно із грошовим розрахунком за посуд в Україні існувала й інша форма збуту – безгрошовий обмін [116, с.125]. «У Шуликівці був дід, і так під гору каморка стояла, він займався гончарним ділом. Корову у гарбичку запрягав і возив ото міняв. Ото глечик пшениці – він тобі глечик

оддає. Або яблука в його садку. Яблука міняв», – записано від Івана Квітки, жителя с.Литвинівка [158, арк.23]. А Надія Єриновська, онука гончаря Івана Чабана з м.Валки, пригадує: «Міняли, помню міняли за муку... Помню, помню в хрущовські времена, помню давали полумисок, і оце віднести мені новий полумисок, а мені должны насыпать повний полумисок муки» [165, арк.36].

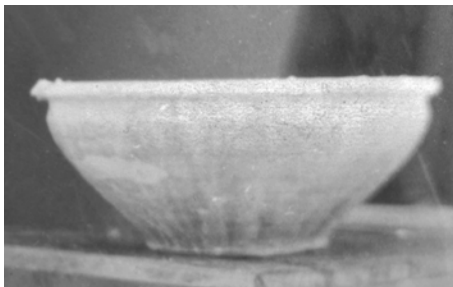
Переважна більшість гончарів не займалися землеробством, тому їм вигідніше було одразу обмінювати свої вироби на збіжжя, овочі, фрукти, рибу. Спосіб обміну посуду на харчові продукти був поширений і на Слобожанщині, особливо в середині XIX століття. Така форма обміну називалася «на відсип». Відсипали стільки, скільки вміщувалося один чи два рази в посудину. Проте вже в 1880-х роках, як зафіксували дослідники гончарства окремих повітів Харківської губернії О.Твердохлібов та Л.Соколовський, безгрошовий збут гончарної продукції почав занепадати. Основною причиною дослідники вважали підвищення цін на всі сільськогосподарські продукти, у зв'язку з частими неврожайми, адже врожай завжди був важливим регулятором та двигуном торгівлі [196, с.1]. Якщо до цього часу в Охтирському повіті давали за посудину стільки хліба, скільки вона вміщувала, то в період їх дослідження тільки 1/4 частину [194, с.36]. До 1880-х років посуд у селах Грохуватка та Гаврилівка Куп'янського повіту цинився на одну мірку з хлібом, а на час обстеження умови обміну були не такими вигідними для гончарів – за один горщик відсипали хліба стільки, скільки у нього ввійде, ще й давали також ж самого горщика на додачу [135, с.56]. На початку XX століття обмін глиняних виробів на харчові продукти відновився,

Мал.117. Ринка.
Глина, гончарний круг, ліплення, ритування, полива. 18х17 см.
Луганщина. 1920–1930-і роки.
Старобільський краєзнавчий музей. Фото Людмили Меткої.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№3880

Мал.118. Риночка.
Глина, гончарний круг, ліплення, полива. 8х16 см.
Брусівка, Луганщина. Кінець XIX – початок XX століття.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Центр досліджень українського гончарства, кн-9599/к-8927. Фото Людмили Меткої.
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№3888.
Публікується вперше

Мал.119. Йосип Ткаченко. Миска. Висота 9,5 см. **Євсуг, Луганщина. Середина XX століття.** Фото Юрія Лашука (?). Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному. Національний архів українського гончарства. – Фонд Юрія Лашука. – К-6/31

Мал.120. Миска. Глина, гончарний круг, полива; 8х21 см. **Євсуг, Луганщина. Перша половина XX століття.** Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Центр досліджень українського гончарства, кн-10330/к-9550. Фото Людмили Меткої. Приватний архів Людмили Меткої

хоча й не широко, ще принаймні до 1940-х років, що було зафіксовано в більшості обстежуваних сіл. Так, за даними 1912 року, місцем збуту гончарних виробів гончарями Охтирського повіту Харківської губернії служили переважно Суми, Лебедин та їхні повіти, рідше Харків, а також села, які знаходилися на шляху транспортування виробів до кінцевих населених пунктів. У матеріалах «Отчета Ахтырской уездной земской управы о состоянии уезда за 1912 год» зафіксовано, що збут посуду в Харківській губернії проводився шляхом продажу та обміну на зерно [103, арк.74-75]. Це явище було пов'язане з нестабільним станом економіки в країні: революційними подіями, громадянською війною, періодами голодомору та неврожаю. У цей час гроші як предмет розрахунку втратили свою цінність, тому люди надавали перевагу натуральному обміну. Павло Горбатенко, син гончаря Олександра Горбатенка із с.Лиман розповів: *«Де є базар там і везли. Міняли, возили в степи, де лісу немає, так туди. Літом – возиком, а зимою – на саночках і міняли. Глечик чи два рази одсипати кукурузу чи пшеницю, чи раз, як догворяться»* [169, арк.54]. А межиріцький гончар Віктор Худолій повідомив: *«Як возили продавати дома, не на заводі, то й возками возили й коровами. Їх соломою переїмцують ото. Ото корову з матір'ю запряжем і поїхали мінять горшки. Шо в кого: і квасолу міняли, і на зерно міняли, скільки влізе оце один раз. Велике в основном брали за гроші, а маленьке насипом»* [149, арк.52].

Особисто гончарі збували свої вироби в межах повіту, по навколишніх селах та містах. На більш далекі відстані часто їздили з посудом *горшковόзи*» (односельчани, яких гончарі за певну плату наймали для продажу виробів), *«скупники»*, *«ганчірники»*, які брали у гончарів дрібні глиняні речі, переважно іграшки, й обмінювали їх на ганчірки, яйця тощо. У такому разі вироби продавали *«оптом»*. Ще один межиріцький гончар Іван Скляренко пригадував: *«Горшки брали оптом. Вони знають,*

шо в кого буває. Їх баришниками називали. Ну, може, коли з сотні бере, 500 штук, ну, коли як. І після війни було, і до війни таке було. Бува ж коня нема. Я набробив, а чим повезти? А найнять лошадей дорого, лучає продать оптом» [144, арк.68].

Під час оптової торгівлі ціни на посуд повністю залежали від вимог скупників, а основною одиницею лічби при цьому виступала сотня. Гончарська сотня – це своєрідна система рахунку посуду, яка складалася зі 100 окремих предметів і в такому випадку називалася «рядовою», «простію» [28, с. 17]. Рядова сотня у деяких гончарних осередках Слобожанщини в 1880-х роках мала такий склад:

Котельва [191, с.7]

Золільник	20 шт.
Укладач	20 шт.
Підворотень	20 шт.
Плоскун	20 шт.
Махітка	20 шт.
Всього	100 шт.

Боромля [191, с.34]

Золільник	30 шт.
Підворотень	30 шт.
Укладач	30 шт.
Покришка	10 шт.
Всього	100 шт.

Валки [191, с.50]

Золільник	30 шт.
Підворотень	20 шт.
Плоскун	20 шт.
Укладач	20 шт.
Миска	10 шт.
Покришка	10 шт.
Всього	110 шт.

Гончарська сотня, яка вміщувала не рівно 100, а іноді й більше виробів, називалася «*сотня з укладом*». Вона з'явилася, коли з посиленням конкуренції між гончарями ускладнився збут продукції, адже незначна, а з часом дедалі більша надбавка в кілька штук до сотні посуду під час продажу оптом приваблювала покупців. На жаль, у літературі не зафіксовано, скільки штук посуду вміщувала в себе подібна сотня. Про те, що такий спосіб рахунку посуду існував у досліджуваному регіоні, знайдено відомості під час керамологічних експедицій у переважній більшості осередків. Ті, хто розповідав про його побутування у Слобідській Україні, а це кілька майстрів похилого віку, які працювали у середині XX століття, згадували, що так рахували посуд при оптовому продажу скупникам їхні діди та батьки наприкінці XIX – на початку XX століття. Адже саме тоді означений спосіб продажу був найбільш поширений на території регіону.

Наведені вище дані свідчать, що склад гончарських сотень у різних гончарних осередках Слобідської України був різний, і це залежало від місце-

Мал.121. Миска. Глина, гончарний круг, димлення, 8,7х23 см. **Котельва, Полтавщина. 1920–1930-і роки.** Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Центр досліджень українського гончарства, нд-7595. Фото Тараса Пошивайла. Приватний архів Людмили Меткої. Публікується вперше

Мал.122. Пасківники. Глина, гончарний круг, полива, теракота; 16х14,5; 26х20,5; 25х18 см. **Нова Водолага, Харківщина. Середина XX століття.** Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Центр досліджень українського гончарства, нд-7203; нд-7202; кн-10338/к-9558. Фото Людмили Меткої. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№3812

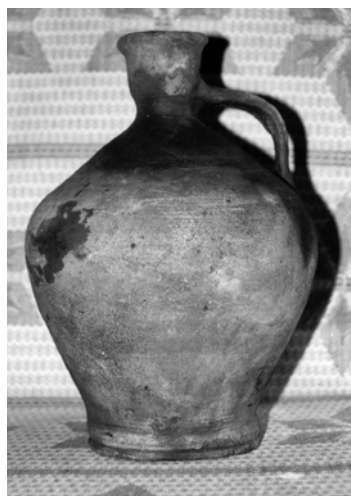
вих традицій та особливостей продажу, а також від побутових потреб населення. Різними були й ціни за сотню посуду, що залежало від якості виробів, від конкуренції між майстрами, від періоду року, коли продавався посуд. Наприклад, ціна сотні простого посуду в Охтирці влітку становила 5, а іноді й більше руб., взимку – від 2 руб. 50 коп. до 3 руб. [191, с.7]

Роздрібна торгівля давала гончарям чи не вдвічі більший прибуток, однак, у зв'язку з конкуренцією між собою, а також конкуренцією з фабричним посудом, який усе частіше з'являвся на ринках збуту, за словами гончарів, «*дома продавати, тільки время гаяти*» [191, с.36]. Отже, на межі XIX–XX століть – часу найвищого розвитку гончарства у Слобідській Україні – продаж посуду скупникам став поширеною формою збуту. Як зазначає один із відомих дослідників гончарства України, керамолог Олесь Попивайло: «*Цьому сприяли розвиток гончарного виробництва, збільшення чисельності ремісників, загострення конкуренції між майстрами, значне ускладнення збуту*» [116, с.125]. Тенденція до зростання обсягів скупництва спостерігалася не тільки в гончарстві і не тільки на території Слобідської України. Воно було поширене в усіх

галузях кустарного виробництва, так що кустарі, яких нараховувалося на Україні близько 300 000 чол., до 1920-х років на 99% знаходилися під владою скупників [110, с.61–62]. Скупники, які виділилися із середовища селян, часто самих гончарів, займалися тим, що перепродували придбані оптом – як на замовлення, так і випадково – у гончарів виробі. Замовляючи посуд гончареві, скупник краще знав, де і як вигідніше його продати, тому йому легше було орієнтуватися в цінах на продукцію. Скупники, маючи склади у своїх селах, могли виставляти вироби на продаж у базарні дні

Мал.123. Любов Криворучко – дочка гончаря Івана Криворучка з пасківниками батька на власному подвір'ї. Ізюм, Харківщина. 2002. Фото Людмили Меткої. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№3785. Публікується вперше

Мал.124. Григорій Наріжний. Кубушка. Глина, гончарний круг, ліплення, теракота. 23,5х16 см.
Брусівка, Луганщина. Друга чверть XX століття. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Центр досліджень українського гончарства, кн-9587/к-8914. Фото Людмили Меткої. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№4055. Публікується вперше

Мал.125. Кубушки. Зліва-направо. **Андрій Ганзій.** Глина, гончарний круг, ритування ліплення, полива. 28х17; глина, гончарний круг, ритування ліплення, полива. 40х24; глина, гончарний круг, ритування ліплення, полива. 26х17 см.
Євсуг, Луганщина. Друга чверть XX століття. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Центр досліджень українського гончарства, кн-8915/к-9588; кн-9796/к-9093; кн-9771/к-9098. Фото Людмили Меткої. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№4033

Мал.126. Кувшини. Глина, гончарний круг, риткування, ліплення, полива. 32х17; 29х19 см. **Харківщина. Кінець XIX – початок XX століття.** Приватна збірка гончаря Бориса Цибульника. Фото Людмили Меткої. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№3758. *Публікується вперше*

Мал.127. Сидір Марюхна. Кувшини. Глина, гончарний круг, риткування, полива; висота 19 см; 20 см. **Нова Водолага, Харківщина. Середина XX століття.** Харківський історичний музей. Фото Юрія Лашука. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. – Фонд Юрія Лашука. – Б-08

або розвозили їх по ярмарках [135, с.55]. Зазвичай, скупники, замовляючи посуд, давали завдатку гончарям. Наприклад, в Охтирці зафіксовано, що розмір завдатку коливався від 10 до 15 руб., а іноді становив і половину домовленої суми [с. 15]. Посуд збували скупникам переважно ті гончарі, які не мали змоги самі возити його на продаж через відсутність транспортних засобів, або ті, хто не мав можливості надовго відлучатися від господарства. У багатьох гончарних осередках (Євсуг, Котельва, Межиріч, Нова Водолага) було зафіксовано факти продажу посуду горнами оптом одразу після випалювання. Кустарі так чи інакше потрапляли в залежність від скупників, які диктували гончарям вигідні для себе умови реалізації продукції. За свідченням історика В.В.Морачевського, на початку XX століття *«скупники-баришники забезпечували паливом, нині кредитують грошима, у вигляді завдатку, а потім забирають у них вироби за доволіно встановленими, надто низькими цінами, отримуючи таким чином бариші»* [91, с.85]. Ось тільки кілька прикладів. Так, у Котельві в середині XIX століття скупники платили безпосереднім виробникам посуду від 1 руб. 20 коп. до 2 руб. 50 коп., а самі продавали її на ярмарках по 5 руб. за сотню [55, с.127-134]. У цей же час у Куп'янському повіті сотню простого посуду скупники, придбавши її за 3 руб., продавали за 5 руб., а сотню полив'яного, купуючи від 8 до 8,5 руб., – за 12–14 руб. [135, с.55]. Найвигідніше було продавати вироби перед великими ярмарками та перед святами: Різдом чи Великоднем. Взимку, коли гончарі переважно копали глину, ціни на посуд були найнижчими, чим і користувалися скупники [191, с.12]. Залежність гончарів від скупників у різних місцевостях була неоднаковою. У найбільшу потрапляли ті гончарі,

які були або повністю безземельними, або, маючи землю, не займалися хліборобством, тобто коли гончарювання ставало єдиним джерелом прибутків родини гончаря. Найголовнішим чинником впливу на кустарів, яким користувалися скупники, було надання кредитів [8, с.173].

Виробник, отримавши кредит, змушений був виконувати будь-які умови, які ставив йому скупник, а невчасне його повернення ставило майстра в повну залежність від вимог скупника.

Варто згадати й про таку форму збуту гончарних виробів, як продаж чумакам. Хоча слід зазначити, що вона була поширена у другій половині XVIII – першій половині XIX століття. Наприкінці XVIII століття тільки у Харківському повіті було зареєстровано 255 чумаків, які володіли 1294-а парами волів [37, с.59]. Незважаючи на те, що чумацтво в другій половині XIX століття, особливо в 60-х–90-х роках, з розвитком рентабельнішого залізничного транспорту як промисел почало занепадати, все ж для багатьох гончарів продаж гончарних виробів чумакам і наприкінці XIX, і ще на початку XX століття був чи не єдиним джерелом збуту. Наприклад, у Валківському повіті, зокрема в Новій Водолазі, чумакування було досить розвиненим промислом. Там станом на 1852 рік у користуванні місцевих чумаків було близько 100 пар волів. Чумакування вважалося вигідним заняттям. Якщо середній річний прибуток гончаря на той час становив 7 руб., то чумака зі свого промислу мав 6 руб. прибутку на рік [191, арк.28-29]. Гончарі Котельви під час збуту виробів також охоче користувалися послугами чумаків. У останній чверті XIX століття вони знаходилися у великій залежності від чумаків, які виступали основними скупниками їхнього товару. Згідно з дослідженнями О.Твердохлібова, станом на 1881 рік у Котельві було зафіксовано 69 гончарів, чумаками себе тут назвали більше 40 чоловік. На той час вони торгували в Ростові та Таганрозі простим посудом.

Мал.128. Павло Діброва. Кувшинчик. Глина, гончарний круг, ліплення, риткування, теракота. 13х14,5 см. **Діброва, Донецщина. Середина XX століття.** Приватна збірка гончаря. Фото Людмили Меткої. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№5285.
Публікується вперше

Мал.129. Кувшин. Глина, гончарний круг, полива. 28х22 см. **Брусівка, Луганщина. Перша половина XIX – початок XX століття.** Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Центр досліджень українського гончарства, кн-9579/к-8906. Фото Людмили Меткої. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№3896.
Публікується вперше

Працювати на замовлення було набагато вигідніше, аніж чекати випадкового покупця. Від замовлення чумаків залежав і асортимент виробів, строки виготовлення та випалювання посуду. Гончарі готували вироби, згідно з певними «рядами» (договорами). Найголовніша рада готувалася до Великодня, коли чумаки везли вироби в Таганрог і Ростов. Друга рада – в Таганрог до свята Іллі (20 липня за старим стилем) та в Ростов на Спаса (6 серпня за старим стилем). Були ще й зимові ряди, коли посуд коштував дешевше, проте гончарі, відчуваючи постійну потребу в грошах, продовжували працювати й узимку. На відміну від простої котелевської сотні, чумацька мала інший склад та інші ціни за штуку виробів (Табл. 6) [191, с.35].

Окрім цього, до складу чумацької сотні входили миски та покритишки, розміри яких відповідали розмірам горщиків. Як бачимо з цієї таблиці та даних, наведених на сторінці 134, котелевська чумацька сотня відрізнялася від простої загальною кількістю виробів у ній. Чумаки зазвичай купували у місцевих гончарів посуд від 1 руб. 70 коп. до 4 руб. 50 коп. за сотню, даючи завдаток у розмірі половини або всієї договірної суми, а продавали її на Дону від 7 до 15 руб. за сотню, маючи з цього певний прибуток. Під час керамологічної експедиції до Котельви в 2004 році вдалося поспілкуватися з Михайлом Кіндратенком – онуком одного із місцевих гончарів-чумаків Івана Кіндратенка. Він розповів, що їхній рід покинув і заняття гончарством, і чумакування в 1910-х роках, коли помер старійшина роду, а його сини, також гончарі, пішли на «імперіалістичну війну» [61, с.5].

У Куп'янському повіті чумакування було зафіксоване лише до кінця 50-х років XIX століття. У 1854 році місцевий гончар Федір Лихацький з чотирма підводами посуду побував у Севастополі. Цього ж року він торгував у Таганрозі та Ростові, збувши там посуд, підрядився перевезти в Миколаїв овес

Мал.130. Друшляки. Глина, гончарний круг, проколювання, полива, теракота; 9х22; 10,5х21 11х21,5 см. **Харківщина. Середина XX століття.** Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Центр досліджень українського гончарства, кн-10348/к-9568; кн-10336/к-9556; кн-10345/к-9563. Фото Людмили Меткої

Таблиця 6

Склад "чумацької" котелевської сотні

Назва посуду	Кількість у сотні	Ціна за 1 штуку
Золільник	20 шт.	7 коп.
Підворотень	20 шт.	4 коп.
Плоскун	20 шт.	2 коп.
Стовбун	20 шт.	1,5 коп.
Горща підворотневе	20 шт.	1 коп.
Махітка	20 шт.	0,5 коп.

Мал.131. Поросятниця. Глина, гончарний круг, ліплення, полива. 16,5х29х40 см. **Харківщина.** Харківський історичний музей. Фото Юрія Лашука. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. – Фонд Юрія Лашука. – Р-5.14

Мал.132. Поросятниця. Глина, гончарний круг, ліплення, полива. 17х52х29 см. **Харківщина. Кінець XIX – початок XX століття.** Зміївський краєзнавчий музей. Фото Людмили Меткої. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№3795. *Публікується вперше*

Мал.133. Гусятниця. Глина, гончарний круг, ліплення, ритування, полива. 12х19х36 см. **Харківщина.** Харківський історичний музей. Фото Юрія Лашука. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. – Фонд Юрія Лашука. – Р-5.18

Мал.134. Гусятниця. Глина, гончарний круг, полива. 37х21 см. **Валки, Харківщина. Кінець XIX – початок XX століття.** Валківська дитяча школа мистецтв. Фото Людмили Меткої. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№3743. *Публікується вперше*

Мал.136. Глечик. Глина, гончарний круг, теракота. 18,5х11 см. **Євсуг, Луганщина. Перша половина XX століття.** Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Центр досліджень українського гончарства, нд-7099. Фото Людмили Меткої. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№4032. *Публікується вперше*

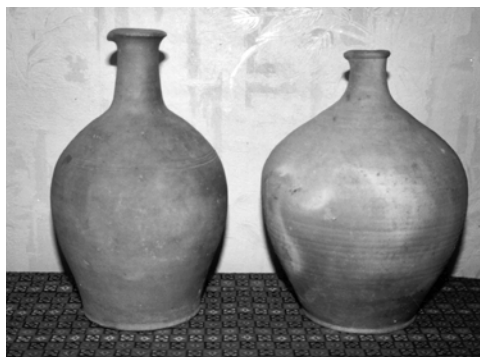
Мал.135. Чайник. Глина, гончарний круг, ліплення, риткування, полива. 42х42см. **Охтирка, Сумщина. Початок XX століття.** Охтирський краєзнавчий музей. Фото Людмили Меткої. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№4077. *Публікується вперше*

Мал.137. Глечики. Глина, гончарний круг, теракота. 28х14,5; 25х13,5 см. **Литвинівка, Луганщина. Кінець XIX – початок XX століття.** Музей литвинівського будинку культури. Фото Людмили Меткої. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№3945. *Публікується вперше*

Мал.138. Гончарні вироби з Полтавщини. **Горщик** – глина, гончарний круг, ліплення, ангоби, теракота. 17,7х20,6 см. **Малі Будища. Початок XX століття.** **Глечик** – глина, гончарний круг, ліплення, ангоби, теракота. 31,4х20,6 см. **Опішне. Кінець XIX – початок XX століття.** **Тиква** – глина, гончарний круг, ліплення, ангоби, теракота. 17х20 см. **Опішне. Початок XX століття.** Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Центр досліджень українського гончарства, нд-1769; нд-5314; кн-7428/к-6860. Фото Тараса Пошивайла. Приватний архів Людмили Меткої. *Публікується вперше*

Мал.139. Кубушки. (зліва направо). **Федір Удовенко.** Глина, гончарний круг, теракота. 32х17 см. **Микола Мірошниченко.** Глина, гончарний круг, теракота. 30х20 см. **Бутківка, Луганщина. 1920-ті–1930-ті роки.** Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Центр досліджень українського гончарства, кн-10323/к-9545; кн-10332/к-9552. Фото Людмили Меткої. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№3796

Мал.141. Олександр Трубачов. **Банка-медянка.** Глина, гончарний круг, ангоб, теракота; 37х31 см. **Бутківка. Луганщина. 1940-ві роки.** Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Центр досліджень українського гончарства, нд-7116. Фото Людмили Меткої. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№10692

Мал.140. Федір Пошивайло. Макітра. Глина, гончарний круг, ліплення, полива; 32,3х44,8 см. **Опішне, Полтавщина. 20-ті–40-ві роки XX століття.** Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Центр досліджень українського гончарства, нд-8192. Фото Тараса Пошивайла. Приватний архів Людмили Меткої. *Публікується вперше*

Мал.142. Банка-медянка. Глина, гончарний круг, теракота; 35х28 см. **Бутківка, Луганщина. Кінець XIX – початок XX століття.** Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Центр досліджень українського гончарства, нд-7112. Фото Людмили Меткої. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№3799

Мал.143. Напувалки для свійської птиці. Автор напувалки, розміщеної справа Українцев Павло. Глина, гончарний круг, теракота; 29,5х19; 27,5х18 см. Бутківка, Луганщина. Середина XX століття. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Центр досліджень українського гончарства, нд-7130; кн-10323/к-9543. Фото Людмили Меткої. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№33949

[135, с.55]. М.Сумцов, який у 1884 році вивчав питання розвитку українського чумацтва, встановив, що в Охтирському повіті Харківської губернії цей промисел, окрім Котельви, був розвинений також у Боромлі. Дослідник зауважував, що останніми, хто чумакував у селі ще в середині XIX століття, були два старих чумаки – Федір Лозовий та Петро Січкара, який *«дотягнув до будівництва Південно-російської залізної дороги в 1860-х роках»* [185, с.494-495]. Вони возили товар у Москву, Нижній Новгород, Перекоп, Севастополь, Маріуполь, Ростов-на-Дону. Окрім цього, М.Сумцов запевняв, що в плані моральності український чумакторговець не мав нічого спільного з торговцем *«деруновского и разуваевского»* нового типу – скупником [185, с.494-495]. Адже чумаки у більшості випадків були односельчанами гончарів, тому й ставилися до їхніх потреб більш уважно, аніж скупники, яких називали в народі *«здиричками»*. Конкретніших відомостей знайти не вдалося, під час керамологічних експедицій жоден із опитуваних у Боромлі не згадав про таку форму збуту гончарних виробів, як продаж чумакам.

Ареал збуту гончарних виробів гончарями Слобідської України був широким. Окрім Харківської губернії, він поширювався на Полтавську, Катеринославську, Воронежську губернії, на Область Війська Донського тощо [82, с.20-22]. Вивчаючи питання основних місць збуту гончарних виробів кустарями різних осередків досліджуваного регіону, вдалося встановити, що гончарі колишніх Сумського, Охтирського, Лебединського повітів продавали їх переважно у повітах та губерніях, які знаходилися на північ від них. Майстри Старобільського повіту надавали перевагу торгівлі в Росії та у Донщині. В найвигіднішому становищі перебували гончарі Ізюмського, Валківського, Куп'янського повітів, для збуту продукції яких були відкриті простори Півдня України та Криму.

Мал.144. Банка. Глина, гончарний круг, теракота. 36х33 см. Литвинівка, Луганщина. Початок XX століття. Литвинівська загальноосвітня школа. Фото Людмили Меткої. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№10679

Мал.145. Дочка гончаря Григорія Сергієнка Лідія Сергієнко на власному подвір'ї з виробами батька. Литвинівка, Луганщина. 2001.

Фото Людмили Меткої. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№10672

Мал.146. Григорій Сергієнко. Банка. Глина, гончарний круг, ангоби, теракота; 37х28 см. Литвинівка, Луганщина.

Перша чверть XX століття.

Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Центр досліджень українського гончарства, кн-9767/к-9091. Фото Людмили Меткої. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№10694

Мал.147. Дочка гончаря Мусія Жукова Оксана Молоток. Ївсуг, Луганщина. 2002.

Фото Людмили Меткої. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№10685. Публікується вперше

Підводячи підсумки, варто зазначити, що технологічний процес виготовлення глиняних виробів у Слобідській Україні, який загалом суттєво не відрізнявся від подібного процесу в інших регіонах України, все ж мав деякі особливості. Важливою ознакою технології слобожанського гончарства є те, що воно поєднує в собі традиції виготовлення глиняних виробів тих регіонів України, з яких на Слобожанщину свого часу прибували переселенці. У процесі співіснування та пристосування до нових умов життя та праці, гончарі з різних регіонів переймали один від одного прийоми декорування та гончарювання, що давало їм можливість удосконалювати техніку. Поступово відмінності, набираючи спільних рис, трансформувалися в єдине ціле так, що нині іноді неможливо визначити походження того чи іншого процесу в технології місцевого гончарства. Нині ці відмінності значною мірою проявляються в побутуванні у Слобідській Україні в досліджуваний період деяких форм глиняних виробів, видів орнаментів, та способів їх нанесення, а також регіональних та локальних назвах як виробів, так і техноло-

Мал.148. Дочка гончаря Олександра Ткаченка Уляна Ковпак. Євсуг, Луганщина. 2002. Фото Людмили Меткої. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№10681. *Публікується вперше*

гічних етапів гончарювання. Варто зазначити, що найбільш помітною особливістю у формах слобожанського посуду, особливо горщиків, глечиків, макітер, кубушок, є їх помітна видовженість у порівнянні, наприклад, з опуклими формами подібних виробів сусідньої Гетьманщини. Досить поширеним є банкподібний посуд різних форм та розмірів, менш різноманітними за формою є слобожанські миски та ринки.

Огляд гончарних виробів з музейних керамологічних колекцій Слобідської України свідчить про те, що слобожанські майстри в XIX–XX століттях для декорування виробів застосовували геометричний та рослинний орнаменти, а також оздоблювали посуд за допомогою техніки фляндрівки. Примітно те, що посуд другої половини XIX століття більш орнаментований, ніж вироби першої половини XX століття. До майже повного зникнення орнаментів на кустарних гончарних виробках цього періоду призводила гонитва майстрів за кількістю продукції. Окрім цього, конкуренція з виробами фабрично-заводської промисловості наприкінці XIX – у першій половині XX століття – до свідомого відхилення від традиційних народних розписів у бік копіювання фабричних орнаментів. Загалом, під час експедиційних пошуків траплялося мало посуду, прикрашеного малюнками. Якщо розпис і був, то дуже скромний: кілька концентричних кіл, хвилясті, зигзагоподібні лінії, різноманітні ляпки, виконані червоним, жовтим та білим ангобом, а також ритовані лінії.

До кінця XIX століття асортимент глиняних виробів, які виготовляли слобожанські

Мал.149. Син гончаря Луки Жукова Григорій Жуков. Євсуг, Луганщина. 2002. Фото Людмили Меткої. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№10686

Мал.150. Дружина гончаря Івана Івченка Марія Івченко на власному подвір'ї. Тишківка, Луганщина. 2002.

Фото Людмили Меткої. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№3990. *Публікується вперше*

Мал.152. Корсун Віктор (племінник гончаря Корсуна Андрія) з дружиною Надією. Євсуг, Луганщина. 2001. Фото Людмили Меткої. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№4045. *Публікується вперше*

Мал.151. Онуча гончаря Семена Білостоцького Глафіра Білостоцька. Піски, Харківщина. 2002. Фото Людмили Меткої. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№3830. *Публікується вперше*

Мал.153. Ткаченко Іван син гончаря Ткаченка Йосипа. Євсуг, Луганщина. 2001. Фото Людмили Меткої. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№4044. *Публікується вперше*

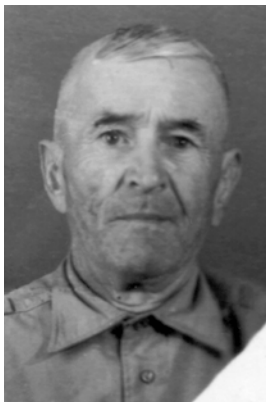
Мал.154. Семикоз Павло. Євсуг, Луганщина. 1967.
Фото Людмили Меткої. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№4061. Публікується вперше

гончарі, був досить широкий. Проте вже в першій половині XX століття, особливо з 1920-х, років він значно звузився, адже в побут населення стрімко входив фабричний посуд. Окрім цього, звуження асортименту було викликане й змінами побутових умов життя населення Слобідської України в 1920-ті–1950-і роки.

Основними формами збуту виробів слобідськими гончарями були: продаж на місці, на місцевих базарах і ярмарках, у селах та повітах своєї та інших губерніях, безгрошовий обмін, переважно на продукти харчування, оптовий продаж скупникам або чумакам. У різні історичні періоди набувала поширення та чи інша форма збуту.

Мал.155. Дочка гончаря Максима Бережного Ніна Шейко. Охтирка, Сумщина. 2004. Фото Людмили Меткої. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№10342

Мал.156. Гончар Максим Бережний. Охтирка, Сумщина. Початок 1970-их років. Автор фото невідомий. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№10660

Мал.157. Дочка гончаря Петра Удовенка Марія Колесник. Бутківка, Луганщина. 2002. Фото Людмили Меткої. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№3889. Публікується вперше

ДОМАШНІЙ ПОБУТ СЛОБОЖАНСЬКИХ ГОНЧАРІВ

Умови життя та домашнього виробництва

Картина розвитку гончарства в Слобідській Україні буде неповною, якщо не розглянути питання, що характеризують побут, умови життя і праці кустарів, які є важливими компонентами традиційної культури всього українського народу.

Слобожанські гончарі в другій половині XIX – першій половині XX століття жили переважно у сільській місцевості, тому їхнє життя було тісно пов'язане з життєдіяльністю усієї селянської спільноти і підпорядковувалося загальним принципам організації родинно-побутової культури. Проте, заняття гончарством вносило певні корективи у спосіб та умови життя гончарів, а також впливало на економічний стан їхніх сімей.

Садиба слобожанського гончаря майже нічим не відрізнялася від традиційних садиб селян у тій чи іншій місцевості (**мал.158; 159; 160; 161**). Про те, що тут мешкав гончар, свідчили лише купи накопаної глини на подвір'ї та горна для випалювання посуду. Глина зберігалася в спеціально відведеному місці на подвір'ї під відкритим небом, а в окремих осередках її обгороджували дошками чи плетеним з лози тином (Охтирка, Горохуватка, Гаврилівка, Євсуг) (**мал.162**). Це залежало від місцевих звичаїв та розмірів дворів гончарських сімей, які намагалися використовувати якнайраціональніше. Чим більше було дворище, тим вільніше можна було використовувати його площу.

Печі для випалювання посуду не тільки слобожанські гончарі, а й майстри інших осередків Лівобережної України прагнули будувати якомога далі від хат, що диктувалося вимогами протипожежної безпеки [116, с. 156].

Мал.158. Садиба гончаря Василя Наріжного. Брусівка, Луганщина. 2001.
Фото Людмили Меткої. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№7689

Мал.159. Садиба гончаря Петра Богомазова. Євсуг, Луганщина. 2001.
Фото Людмили Меткої. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№10596

Мал.160. Господарські будівлі. Брусівка, Луганщина. 2002. Фото Людмили Меткої. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№10504. *Публікується вперше*

Мал.161. Хата з початку XX століття. Брусівка, Луганщина. 2001. Фото Людмили Меткої. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№3894. *Публікується вперше*

У кожного заможного майстра було власне горно, яке іноді дехто здавав у оренду іншим гончарям-односельцям (Євсуг, Нова Водолага, Піскунівка); бідніші будували спільні «убиці» печі для випалювання, користуючись ними по черзі (Євсуг, Нова Водолага, Брусівка, Піскунівка). Окрім горна та господарських будівель слобожанські гончарі, принаймні в останню чверть XIX століття, не мали для роботи окремих приміщень. Проте деякі з них, найімовірніше, більш економічно спроможні, ще й у другій половині XIX століття будували спеціальні майстерні, де гончарювали, висушували й зберігали готовий посуд. Часто така майстерня прибудовувалася до горна. Маючи небагато етнографічних описів інтер'єрів робочого приміщення слобожанського гончаря, вважаю за необхідне навести один із них, що датується 1880 роком. Ось як виглядала розміщена окремо від житла гончарня Федора Лихацького – одного із кустарів Горохуватки: «В особливій будівлі, окремо і на деякій відстані від житла гончаря із сім'єю, на схилі пагорба, розміщується горн з пригребцею, сіни і простора робоча кімната. Вхідні двері зі сходу ведуть у пригребцею, прямо – горн, направо – невеличкі сіни (з одним вікном. – Л.М.), звідси двері в робочу кімнату з трьома вікнами, розміщеними на північ. Уздовж стіни з вікнами, в робочій кімнаті непорушна лава, до якої прикріплено два круга. Під для перепалювання свинцю розміщена зліва біля стіни суміжної з горном. Біля стіни справа, біля вікна, знаходяться жорна для перетирання глету, піску та речовин, які використовуються для фарбування посуду. У цю ж кімнату виходить і отвір горна, через який у нього вкладається посуд для випалювання. Сіни служать також і для висушування посуду, і для тимчасового складання випаленого. Окремо від цієї будівлі стоїть «катрбжжа» (сарайчик. – Л.М.) для зберігання готових виробів» [135, с.40]. Описана будівля була наполовину вкопана в землю, що, за словами самого власника, запобігало підвищеній вологості приміщення. Ціоправда, Федір Лихацький був на той

Мал.162. Глина на подвір'ї гончаря Івана Скляренка. Межиріч, Сумщина. 2004.

Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. DVD-фонд. Відрядження Світлани Литвиненко та Людмили Меткої на Сумщину, інв.№86. Публікується вперше

час найзаможнішим гончарем в осередку, адже подібну гончарню міг собі дозволити не кожен. Переважна більшість кустарів-гончарів займалися своїм ремеслом, харчувалися й спали в одному і тому ж приміщенні [82, с.21]. Так жили і працювали найбідніші із слобожанських гончарів. Наприклад, у 1881 році в Охтирці гончарі-бідняки, яких було 10 сімей з 29 зареєстрованих дослідником О.Твердохлібовим, мали одну кімнату в хаті, частину якої й використовували під майстерню. Зберігся такий опис хати пересічного охтирського гончаря: *«Хата бідного мала довжину близько 5 м, ширину – 3,5 м, висоту – 2,5 м. Вікна – одинарні влітку й взимку, мали висоту близько 0,7 м, ширину – трохи більше 0,3 м; висота дверей – 1,7 м, ширина – близько 1 м. У цій хатинці вміщаються лавки, піл з постілью, полиці для висушування горщиків, круг, мисник, «костер» глини, прилавок, де хазяйка, коли випадає вільний час, пряде чи шие. У цьому приміщенні важко повернутися»* [191, с.3]. У Межирічі на межі XIX–XX століть працював відомий на всю губернію гончар Федот Падалка. Він був шанованою серед місцевих кустарів людиною, але невибагливою, тому жив бідно. *Житло його стояло в кінці села, біля кладовища: «Будівля поганенька, невелика хатинка, де живе сім'я й де сохне посуд, вкрита залізом, комора та сарай – черепицею. Подвір'я невелике і загалом бідне»* [188, с.37]. Серед 69 сімей гончарів у Котельві в 1881 році тільки 9 мали більше однієї кімнати [191, с.25]. Хати селян Євсугу, згідно з дослідженням М.Косьянкової 1898 року, у переважній більшості також мали по одній кімнаті [62, с.258-260]. Порівняно гарними та просторими були помешкання сільського населення села Литвинівка Старобільського повіту [60, с.474-478]. Окрім цього, селянські сім'ї і в Євсузі, і в Литвинівці володіли достатньою кількістю землі. На відміну від бідняків, хати гончарів-середняків у Слобідській Україні мали 2-3 кімнати, в одній із яких влаштовувалася майстерня. Окрему кімнату для роботи, навіть наприкінці XIX століття, мала переважна більшість боромлянських гончарів [191, с.44-47].

Помешкання гончарів від звичайної сільської хати відрізнялося наявністю в інтер'єрі гончарного круга, полиць для висушування виробів, жорен для перемелювання піску і поливи та купи глини. Звичайним супутником домашнього гончарного виробництва була постійна вологість, яка особливо дошкуляла гончарській родині взимку. Адже в цей період року всі основні роботи, пов'язані з гончарством, відбувалися в помешканні [116, с. 162].

Умови життя гончарів були надзвичайно тяжкими. Бруд від зберігання та обробки глини, постійна вологість, задуха, вкриті паром стіни та стеля, що викликало значне зниження температури, особливо в морозні дні, спека від груби й одночасно холод від вікон взимку були визначальними ознаками побуту пересічного слобожанського гончаря XIX – початку XX століть. *«Сушили і в хаті, і на пічі. Влагно... Я як заміж вийшла, а у зіму. Хатка маненька. Одну зіму перезімували. А на другу, через сіни сарай здоровий, зробили нам хатку там. Двоє вікон і от робив. На лежанці сушили, то все за зіму погніло у мене. Одялю витрусюю, а воно поділилось, рядюгу витрусюю з кроваті, а воно поділилось»*, – згадувала Ганна Заїченко, дружина гончаря із с. Піскунівка Зіновія Заїченка [157, арк. 14].

Загалом, гончарна справа як у кустарному, так і в невеликому заводському промислі, де були відсутні механічні двигуни та якісне обладнання, відносилася до числа несприятливих для робітників у плані гігієни. Волога глина – джерело бруду та підвищеної вологості в приміщеннях, довготривала обробка сировини руками та ногами, власне гончарювання, постійна робота біля розпечених горнів не тільки втомлювали майстра, а й згубно впливали на його здоров'я. Особливо це стосувалося робіт, пов'язаних зі свинцем. Недивно, що середня тривалість життя гончаря у другій половині XIX століття не перевищувала 37-38 років [127, с. 316]. Постійна вологість суттєво впливала не тільки на санітарний стан помешкання, а й на тривалість служби самої будівлі, яка руйнувалася значно швидше за звичайну сільську хату. За словами гончарів, вона стояла не більш 20-25 років [99, с. 55-56]. У 1881 році О. Твердохлібов, обстежуючи стан гончарного промислу Охтирського повіту, писав про те, що з якої б породи дерева не будували хати охтирські гончарі, більше 12-15 років без ремонту вони не служили. Взимку в розпал роботи повітря було настільки задушливе і просякнуте сирістю, що незвиклій до таких умов людині було важко довгий час знаходитися в приміщенні, де сім'я гончаря перебувала постійно. Гончарі жалілися, що спати їм *«хіба на долівці можна як-небудь, а на лавці – ніякою мірою не примінишся»* [191, с. 2]. Окрім вологості, взимку їм дошкуляв і холод, оскільки через дорожнечу палива його доводилося економити. Дослідник кустарних промислів Куп'янського повіту Лев Соколовський зауважував, що перетворення хати на майстерню для формування та висушування виробів справляло сумне враження. *«В єдиній хаті, де в один і той же час виміщують глину, готують їжу, формують на крузі вироби і перуть бі-*

лизну, доглядають дітей, сушать на полицях посуд і виймають з печі хліб – постійний безлад. В хаті – вогкість і мокрота. Жодна річ не має свого місця. Лави, піч, стіл, підлога – все зайняте сирим посудом. І серед цього безладу живе, дихає сирістю (і свинцевими випарами, якщо перепалюється свинець для поливи. – Л.М.), спить де і як прийдеться, сім'я гончаря з малими дітьми» [135, с.40]. Тимчасовий відпочинок і відносний порядок наставав у хаті тільки в ті дні, коли готовий посуд потрапляв у горно для випалювання.

За таких житлових умов відсоток смертності в сім'ях гончарів, за словами дослідників, особливо у другій половині XIX – на початку XX століття, перевищував звичайну норму, адже лихоманка та простуда були їх частими гостями [191, с.20]. На жаль, не вдалося виявити якихось документально зафіксованих фактів наскільки показники смертності в сім'ях слобожанських гончарів перевищували загальні показники смертності серед інших верств населення регіону. Дослідження професійної шкідливості гончарного виробництва, які проводилися в 1920-х роках Полтавською санітарною організацією на Полтавщині (до речі, за підтримки Харківського санітарного бактеріологічного інституту [13, с.5-7]), на території Слобожанщини не проводилися. Окремі, хоча й досить докладні, проте деякою мірою суб'єктивні висновки з цього питання знаходимо у працях О.Твердохлібова та Л.Соколовського. Згідно з цими дослідженнями, слобожанські гончарі мали численні хронічні захворювання – скаржилися на головні болі, затікання ніг, оніміння пучок пальців на руках, більшість із них мали блідий колір обличчя, зігнуту спину та запалі груди. Від сидячої роботи вони страждали на болі у попереку, затікання нижніх кінцівок, геморой, від постійної роботи з глиною та свинцем, задушливий кашель, мали нездоровий стан шкіри рук [191, с.20]. На подібні відхилення у здоров'ї гончарів вказував і лікар-невропатолог М.І.Мордхелевич, який проводив обстеження стану здоров'я гончарів Опішного на Полтавщині [92, с.91-96]. Земський діяч В.Хижняков у 1891 році в спеціальній доповіді Чернігівському губернському земському зібранню також наголошував, звертаючи увагу на тяжкі умови життя гончарів, що існує навіть професійна хвороба – так звані «гончарські сухоти» [204, с.1-59]. На противагу цим висновкам дослідник гончарного промислу Полтавської губернії І.А.Зарецький, який спеціально цікавився впливом побутових умов та специфіки ремесла на здоров'я гончарів і проводив опитування серед гончарів наприкінці XIX століття, зауважував, що місцеві майстри не мали «якихось особливих хвороб», проте все ж акцентував увагу на тому, що ті з них, хто постійно працював з поливою, мали більш хворобливий зовнішній вигляд: відзначалися більшою худорлявістю та жовтизною обличчя [28, с.121]. Керамологічні дослідження, проведені мною в 2001–2004 роках, також не містять інформації про те, що слобожанські гончарі, принаймні масово, страждали від якихось недуг, пов'язаних виключно із заняттям гончарством.

Такі розбіжності у висновках дослідників деякою мірою свідчать про суб'єктивне їх ставлення до означеної проблеми. Вірогідним може бути й те припущення, що гончарі через те, що ставилися з недовірою до опитувань, які проводили дослідники (часто приймаючи їх за податківців), могли приховувати істину і, як кажуть, *«прибіднялися»*, бо боялися збільшення податків на заняття промислом. Гончарі жили так, як і переважна більшість жителів тієї чи іншої сільської місцевості. Серед них були і багатші, і менш заможні, і зовсім бідні. Відрізнялися, як уже було зазначено вище, побутові умови їх життя. Окрім цього, їх праця була пов'язана з постійною вологістю – одяг майстра, особливо його нижня частина, після кількогодинньої роботи наскрізь просякав вологою, адже часто доводилося витирати руки прямо об штани. Ще однією проблемою було й те, що гончарі працювали босими, оскільки таким чином легше було крутити круг, та й від постійного тертя ногами об нижнє колесо круга взуття швидко псувалося. Тому постійне перемерзання ніг призводило до частих застуд: *«Для здоров'я дуже вредно у зимне врємля. У помєщенїї, канєшно, тьопло, ну, я ж сїдаю в одних кальсо-нах, і вони уже місяць чи їй два ни скидались. Вони мокрі, налиплю там гли-ни отїї. Босий і босяком вискакуєш надвір...»*, – згадував гончар із с. Діброва Павло Діброва [138, арк.24].

Варто зазначити, що все ж у висновках дослідників щодо стану здоров'я гончарів є й спільне – найбільше шкодила здоров'ю гончарів переробка свинцю [64, с.58]. Адже перепалюючи свинець та глазуючи посуд, гончарі постійно вдихали випари та пил окису свинцю, тому багато хто з них та членів їхніх сімей потерпали від хвороб легенів. Вони говорили: *«Ми, гончарі, працюємо багато, працюємо важко, живем мало їй усі хворі»* [99, с.55]. Яскравим прикладом негативного впливу поливи на стан здоров'я гончаря можуть стати матеріали дослідження гончарного промислу сіл Гаврилівка та Горохуватка Куп'янського повіту. На час обстеження гончарства в 1880 році серед 10 зареєстрованих місцевих гончарів двоє – Федір Лихацький (1816 р.н.) та Леонтій Цокур (1847 р.н.) – виготовляли полив'яний посуд. За кілька років до обстеження працював зі свинцевою поливою ще один гончар Гаврилівки – Олексій Білоторовий (1826 р.н.), що помітно вплинуло на стан його здоров'я. Майстер страждав від наслідків отруєння поливою, відчуваючи постійну слабкість. *«Весь його зовнішній вигляд вказував на хворобливий стан організму: жовте, зів'яле обличчя, нечітка мова, згаслий погляд, нескоординовані рухи, а також загальна слабкودухість та дратівливість»* [135, с.56]. Такі ж ознаки, але меншою мірою, проявлялися й у Леонтія Цокура. І тільки Федір Лихацький, який працював з 1842 року, залишався свіжим та бадьорим. *«Раніше, – розповідав гончар, – у мене не було окремої гончарні. Працював у хаті. Від цього пропадали і телята, і вівці. Тільки овець пропало штук 30. Чи зайде кішка в хату, коли палять свинець, чи свиня, чи ягня – усе псувалось і пропадало. Коли ж влаштував гончарню окремо від хати, то не впускаю нікого, коли па-*

литься свинець. Я й жінка одягаємо губку, яка прикриває ніс і губи. Через неї і дихаємо. Це врятувало нас від дії свинцю. А учителю своєму, Змійвському (гончар із м.Ізюм. – Л.М.), згадуючи, завжди дякую за добрий урок» [135, с.56-57]. Кілька записів, які свідчать про шкідливість роботи з поливою, зроблено мною й під час керамологічних експедицій 2001-2004-х років: «...Свинець шкідливий. Чоловік заложив варення, воно побуло тиждень 2-4 і потягло, і отравлення дало», – повідомив гончар Павло Діброва [138, арк.23]. Валківський гончар Дмитро Наріжний, розповідав: «Та ми то брали його на базарі у Харькові, у євреїв. Харків брав на пробу цей свинець і казали, що вредний» [142, арк.32].

Гончар із с.Межиріч Склиаренко Іван також підтвердив шкідливість дії свинцю, зокрема, на домашню худобу: «Казали, що вредно, після війни тут аналізи брали на базарах. Ну, той, що перепалився, то віками не визнаєш, а він же бере горщик той, що палився. ...Ну я ж скільки років, сидимо ж ...ну, а вже телятко маленьке пропаде зразу, ото пішло... Як у хаті теля лежить і поливаю горшки – пропаде теля» [144, арк.66-67] (**мал.163**).

На жаль, достеменно не відомо, чи земські діячі Слобідської України намагалися якось зарадити справі, чи приймали вони конкретні заходи щодо покращення стану гончарів-кустарів у цьому питанні. В одному із «Статистических листов» професор Харківського університету І.П.Сокальський радив гончарям переймати досвід Ф.Лихацького, але поради залишилися порадами. Як писав М.Ф.Сумцов: «від маловідомого «Статистического листка» до «общего сведения» виявилася дистанція великого розміру і ми ніде не знайшли вказівок, щоб добрі поради доброзичливих дослідників гончарного промислу дійшли до призначення» [188, с.36-37]. У другій чверті XX століття, коли за радянських часів у країні широко розгорнулася бо-

Мал. 163. Людмила Метка бере інтерв'ю в гончаря Івана Склиаренка. Межиріч, Сумщина. 2004. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. DVD-фонд. Відрядження Світлани Литвиненко та Людмили Меткої на Сумщину, інв.№86. Публікується вперше

ротуба з кустарщиною як формою малого приватного бізнесу та з часу утворення гончарних артілей, місцева влада також не намагалася допомогти кустарям хоча б порадою, а просто забороняла використання окислів свинцю для глазуровання посуду, не пропонуючи натомість нічого взамін. Зафіксовано випадки, коли «*фінагенти*» приходили чи до гончарів додому, чи в артіль, де вони працювали, і псували глазурований, готовий до випалювання посуд. «Обливали ми свинцем, – пригадує гончар Павло Діброва, – а останнє время запертили. У комбінат приїжджали і всю литу посуду, особливо макітри, цвітпошники посвердлили. Признали, що мідіцина обнаружила отравленіє» [138, арк.21]. Згодом гончарі, усвідомлюючи шкідливість поливи для здоров'я, виносили роботу, пов'язану з гончарством, за межі житлового приміщення.

У 1920-х–1930-х роках економічні та побутові умови життя гончарів усієї Лівобережної України дещо покращилися. Матеріали керамологічних експедицій до гончарних осередків Слобідської України підтверджують, що покращилися умови життя гончарів кустарів і в цьому регіоні. Так, переважна більшість опитуваних, а це літні люди 1920-х–1930-х років народження, стверджують, що їхні батьки-гончарі вже в другій чверті XX століття мали просторі хати з кількома кімнатами, а гончарювали в окремих майстернях, більшість утримували власні горни. «З 30-х років то в їх була мастерська. А тоді й спали з глиною. Й сирість була і хати цвіли, й мокрі були», – повідомила дружина нововодолазького гончаря Валкового Павла, Галина [156, арк.56]. І хоча їх праця й не стала легшою з точки зору фізичних затрат, все ж після «брудної» роботи у гончарні майстер мав змогу відпочити у чистому, сухому, теплому приміщенні. Окрім цього, переважна більшість гончарів у першій половині XX століття, усвідомивши шкідливість впливу поливи на стан здоров'я сім'ї, перепалювала свинець або на подвір'ї на імпровізованих грубках (Ізюм, Барвінкове, Литвинівка, Євсуг, Бутківка, Нова Водолага, Піскунівка): «..Викидали плиту, устроювали туди катьол такий і биш той свинець на куски, і ото мішали його – він розплавлявся...», – записано від дочки литвинівського гончаря Кузьми Литвиненка, Катерини Михайліченко [31, арк.41] (**мал.164**), або безпосередньо під час випалювання посуду у пригребиді горна (Межиріч), як згадував місцевий гончар Віктор

Мал.164. Дочка гончаря Кузьми Литвиненка Катерина Михайліченко з банкою, виготовленою батьком. Євсуг, Луганщина. 2001. Фото Людмили Меткої. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№4937

Худолій [149, арк.22]. Пізніше гончарі, хоча й не без втручання місцевих органів влади, зовсім відмовилися від використання свинцевої поливи.

Кустарні промисли, у тому числі й гончарство, не були в Слобідській Україні виключно чоловічим заняттям: жінки та діти також брали в них участь, хоча, зазвичай, займалися допоміжними роботами. Таким чином, майстерня гончаря-кустаря являла собою імпровізовану сімейну асоціацію [8, арк.25]. *«Продавати у Таганрог їздили. ...я з батьком возила. Батько торгує, я сидю на возі...»*, – розповідала Агапія Смашна, дочка піскунівського гончаря [177, арк.25].

У процесі виготовлення посуду брали участь і старі чоловіки, але тільки ті з них, які в минулому самі гончарювали. Жінки замішували глину, готували суміші для поливи, розставляли посуд на п'ятра для просушування, слідували за його висиханням. Хлопці 10-12 років брали участь у добуванні глини, привчалися робити посуд, робили цеглу, заодно із жінками готували поливу та фарби [191, с.27]. Дівчата займалися виготовленням іграшок: коників, качечок, баринь та невеликого посуду, а також розмальовували вироби [99, с.55]. Проте на Слобожанщині, як і на всій території Лівобережжя, робота за гончарним кругом, принаймні у XIX та на початку XX століття у Слобідській Україні, була виключно справою чоловіків [116, с.189]. Згодом ситуація змінилася – окремі жінки також почали гончарювати за кругом. Це було пов'язане не стільки з непереборним бажанням потіснити у цій справі чоловіків і цим самим скинути собі ще один *«тягар на плечі»*, скільки з тим, що велика кількість чоловіків-гончарів у першій половині XX століття загинули під час революції, воєн, репресій. Тому деякі жінки, стаючи автоматично головами родин і виконуючи всю чоловічу роботу в домі, починали й гончарювати. Подібні свідчення зафіксовані від дружини піскунівського гончаря Зіновія Заїченка, Ганни, у Піскунівці на Донеччині. *«У Масляківці (сусідній хутір – Л.М.) так у одних дівчина навчилась ганчарувать. Діброва, наче, Катя. А в Масляківку виїшла заміж – так і там робила. Штани гончарські надівала...»* [157, арк.13].

У ході дослідження встановлено, що слобожанські гончарі гончарювали переважно в літній період року, адже саме тоді було набагато легше висувувати вироби (за сприятливої погоди влітку посуд висихав за два дні, а взимку для цього іноді не вистачало й тижня) [191, с.6]. Проте в усіх гончарних осередках зафіксовано, що певна кількість гончарів продовжували працювати і взимку. Одні лише виготовляли вироби, але не випалювали їх, а зберігали до весни на горищах, у сараях тощо. Інші гончарювали і випалювали вироби й у зимовий період року. Це були здебільшого ті гончарі, сім'ї яких *«жили за горишки»*. Гончар із с.Межиріч Петро Лисянський пригадував: *«Робили раньше круглий год зимою і літом. Не прекращали і зимою, потому що життя таке було, що нада було жити з чогось* [141, арк.57] **(мал.165)**.

Мал.165. Людмила Метка бере інтерв'ю в гончаря Петра Лисянського. Межиріч, Сумщина. 2004. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. DVD-фонд. Відрядження Світлани Литвиненко та Людмили Меткої на Сумщину, інв.№86. Публікується вперше

Густота населення у великих гончарних центрах була великою, землі для обробітки селяни мали небагато, і гончарство для таких сімей було основним джерелом прибутків, тому вони змушені були працювати цілий рік, а не посезонно. Взимку гончарі виконували й супутні до заняття гончарною справою роботи: заготовляли матеріали, перепалювали свинець, робили фарби, перевозили та готували до роботи глину, ремонтували горни, круги та поновлювали інструменти. Щоправда, вважалося, що в літній період року продуктивність роботи гончаря, завдяки попиту на його продукцію, була вищою, тоді як взимку він міг працювати неспішаючи, міг ретельніше та старанніше виготовляти вироби, готуючись до нового випалювального сезону [191, с.35].

Завершуючи огляд побутових обставин життя гончарів, спробуємо за наявними джерелами визначити загальні риси характеру і соціальну психологію слобожанських майстрів гончарної справи. Перш за все, їм були притаманні загально регіональні риси характеру. Як зазначав Дмитро Багалій, *«слобожане були прихильні до церкви, у відносинах до начальства слухняні, коли з ними поводитися ласкаво, а як строго – то хоч і підкорялися, однак з обуренням. Розбишачтва бували, але рідко з душогубством. У крадіжках та злодіяствах були помічені найчастіше не корінні жителі, а заходжі люди. Пили небагато, а лише для того, щоб підтримати компанію та бесіду. ...У натурі слобожанина була м'якість мирного селянина»* [5, с.170] (**мал.166; 167**).

У «Топографическом описании Харьковскаго наместничества» 1888 року знаходимо дані про те, що гуляння та частування в слобожанських селах, а отже, і в гончарних осередках відбувалися найчастіше під час храмових свят або хрестин новонароджених. Вони тривали не більше одного дня. Хоча самих святкових днів у році було багато [195, с.1-80]. Враховуючи той факт, що гончарі жили не на окремій території, а були складовою частиною певної селянської спільноти, можна стверджувати, що їм були властиві ті ж загальні риси характеру та ознаки традиційно-побутової культури, що

Мал.166. Гончар Андрій Корсун (ліворуч). Євсуг, Луганщина. 1980-ті роки.

Автор фото невідомий. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№10606

Мал.167. Гончар Костянтин Федорович Корочун. Євсуг, Луганщина. 1940-ві роки.

Автор фото невідомий. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№10610

й даній спільноті. Адже, як писав О.Твердохлібов, *«Домашня обстановка, одяг, звички – ніщо не відрізняє сучасного гончаря від іншого робочого сірого люду»* [191, с.39].

У другій половині XIX – на початку XX століття слобожанські гончарі, як і переважна більшість інших селян, були малограмотними. Їхні діти росли неосвіченими, бо вдома постійно знаходилася для них робота. Наприклад, маємо дані за 1881 рік про те, що коли охтирські гончарі і віддавали дітей до школи, то тільки з розрахунком на пільги, пов'язані з відбуванням військової повинності [191, с.14]. В іншому гончарному осередку – селі Боромля – у 1881 році зроблено такий запис, що характеризує тип місцевих гончарів: *«Сучасний боромлянський гончар – бідненький, у більшості принижений мужичок, мало або й зовсім безграмотний. Ні ростом він не взяв, ні зовнішністю не виглядає»* [191, с.49]. М.Сумцов, який в 1902 році провів кілька етнографічних розвідок у Охтирському повіті, писав: *«Із зовнішнього боку боромляни ні зростом, ні красою не відзначаються (сірооки, некрасиві), особливо погано виглядає молоде жіноче населення»* [188, с.17-38]. Проте, описуючи портрет одного із гончарів Межиріччя Федота Падалки, він же зауважив: *«Йому приблизно 50 років, хворобливий... його досвід може пригодиться, він з іскрою і художнім смаком. З любов'ю відносить ся до справи. Він з охотою давав пояснення, і відрізнявся цим від*

Мал.168. Родина гончаря Івана Платоновича Трубочова: (зліва направо) – дочка Ганна, дружина Євгенія Філімонівна, онука із сином Євгенієм, Іван Платонович, невістка Марія з сином Олександром, дочка Марія. Бутківка, Луганщина. 1968. Автор фото невідомий. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№10597

інших, які говорять про своє ремесло мляво і похмуро» [188, с.17-38]. Подібних етнографічних описів збереглося небагато, тому вони мають надзвичайну цінність. З огляду на це, вважаю за необхідне їх опублікувати. Один із описів, зроблений дослідником О.Твердохлібом і датований 1880 роком, характеризує охтирських гончарів так: вони «...за зовнішністю та за костюмом то підходять до типу міщан, то виглядають справжніми мужиками. Від останніх вони відрізняються більшою жвавістю і розв'язністю» [191, с.16]. Л.Соколовський у 1880 році, досліджуючи гончарство Горохуватки, на противагу попередньому опису, характеризує місцевого гончаря Ф.Лихацького зовсім з іншого боку: «Не дивлячись на свої роки (на час обстеження тому виповнилося 64 роки), він бадьорий, товариський, веселий. Він – високого зросту, худорлявий, з довгими руками, рухливий, вправний. Осанка його переповнена гідністю, викликає повагу, привертає до нього. Почуття делікатності у відношенні до людей у нього сильно розвинене» [135, с.34]. Проте це було швидше винятковим явищем, адже Ф.Лихацький на той час був найзаможнішим та найвпливовішим гончарем Куп'янського повіту, що безперечно позначилося і на його зовнішності, і на рисах його характеру. Однак ці описи стосуються другої половини XIX століття. У першій половині XX століття, особливо у другій його чверті, покращився як загальний рівень життя гончарів, так і їх ставлення до освіти, праці, побутових умов життя. На час обстеження мною гончарного промислу Слобідської України як опитувані майстри, так і члени їхніх родин, сусіди, знайомі не наголошували на тому, що гончарі були темними, відсталими, неосвіченими. Навпаки, зауважували, що більшість мала хоча б початкову освіту, були набожними, привітними, дотепними: «Дід був тихий, не слотний. Настоящий хорошиий мужчина. Його тут усі любили...» [152, арк.31] (**мал. 168**).

Ремісники, взагалі, становили «особливий світ» серед інших селян. Їхнє життя було базоване на «живій копійці», що відрізняло їх з-поміж інших верств сільського населення [38, с.18]. Заняття гончарним промислом, без

Мал.169. Родина гончаря Федора Удовенка: (сидять зліва направо) дружина Меланія Степанівна, сини Сергій Григорович, Федір Григорович, невістка Євдокія, (стоять зліва направо) дочка Євдокія, онук Михайло, дочка Катерина, онука Віра. Бутківка, Луганщина. Початок 1950-х років. Автор фото невідомий. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№10561

Мал.170. Гончар Петро Удовенко. Бутківка, Луганщина. 1910. Автор фото невідомий. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№10600

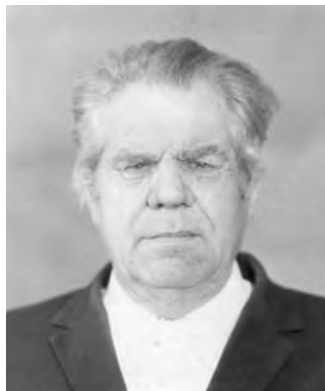
сумніву, розширювало кругозір гончарів, знайомлячи їх з різними місцевостями та людьми. Слобожанські майстри, особливо ті, котрі самі возили свої вироби на продаж, відзначалися неабияким умінням вести торгівлю. Адрже чим сміливішим, жвавішим та гнучкішим у цій справі був гончар, тим швидше й вигідніше він міг продати свій товар. Окрім цього, часті поїздки в інші села, повіти чи навіть губернії, спілкування з перекупниками, чумаками дозволяли майстру краще орієнтуватися в смаках та потребах покупців. Про вміння слобожанських гончарів вправно збувати свій товар свідчать такі рядки: *«Живучи в промислово-торговій слободі (Котельва – Л.М.), вони більше від мешканців поселень, розміщених у глушині, звикли до сторонніх людей, наловчилися вести комерцію із замовниками та покупцями...»* [191, с.39].

Отже, заняття гончарством все ж накладало відбиток як на зовнішній вигляд, так і на внутрішні якості характеру майстра, що вирізняло його з-поміж іншого населення того чи іншого гончарного осередку. Результати керамологічних експедицій та літературні джерела дають підстави стверджувати, що загалом гончарі Слобідської України користувалися повагою серед земляків. Одиначні випадки неприйняття їх у середовищі односельців стосувалися скоріше не відношення до гончарства та до гончаря як носія ремесла в цілому, а певних особистих стосунків між гончарями-кустарями та іншими верствами населення (**мал.169-194**).

Мал. 171. Гончар Василь Удовенко з дружиною Ольгою. Бутківка, Луганщина. 1930-ті роки.

Автор фото невідомий. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№10601

Мал.172. Гончар Олексій Удовенко. Бутківка, Луганщина. 1980-ті роки.

Автор фото невідомий. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№10598

Мал.173. Гончар Лука Жуков з дружиною Ганною. Ёвсуг, Луганщина. Середина XX століття.

Автор фото невідомий. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№10607

Мал.174. Гончар Гаврило Ткаченко із дружиною та онуком. Ёвсуг, Луганщина. 1972.

Автор фото невідомий. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№10603

Мал. 175. Гончар Іван Симоненко. Євсуг, Луганщина. Середина XX століття. Автор фото невідомий. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№10609

Мал. 176. Гончар Афанасій Бова. Євсуг, Луганщина. 1968. Автор фото невідомий. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№10608

Мал.177. Гончар Федір Гнідий. Валки, Харківщина. 1970-ті роки. Автор фото невідомий. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№4075

Мал.178. Гончар Станіслав Лубенець. Нова Водолага, Харківщина. 1970-ті роки. Автор фото невідомий. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№4073

Мал. 179. Гончар Володимир Лубенець. Нова Водолага, Харківщина. 1960-ті роки. Автор фото невідомий. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№4071

Мал.180. Гончар Тимофій Гармаш із дружиною. Котельва, Полтавщина. 1930-ті роки. Автор фото невідомий. Приватна збірка дочки гончаря Марії Гармаш. Копія – Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№5025

Мал.181. Гончар Прокіп Товстик (праворуч) з товаришем Віктором Наришніковим. Нова Водолага, Харківщина. 1975. Автор фото невідомий. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№4074

Мал.182. Гончар Олександр Заславський. Піскунівка, Донеччина. 1920-ті роки. Автор фото невідомий. Приватний архів сина гончаря – Петра Заславського. Фотокопія – Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№5305

Мал.183. Гончар Микола Заславський. Піскунівка, Донеччина. Середина XX століття. Приватний архів брата гончаря – Петра Заславського. Фотокопія – Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№5306

Мал.184. Гончар Зіновій Заїченко. Піскунівка, Донецщина. Початок 1990-х років. Донецький краєзнавчий музей. Фото Любов Лиганової. Фотокопія – Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№5226

Мал.185. Гончар Нікіт Литовченко. Піскунівка, Донецщина. Початок 1990-х років. Донецький краєзнавчий музей. Фото Любов Лиганової. Фотокопія – Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№5255

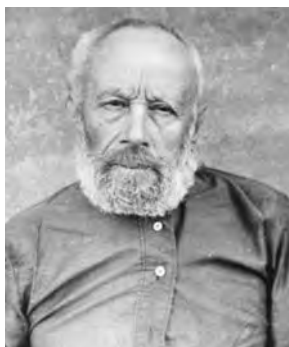
Мал.186. Гончар Андрій Ганзій. Євсуг, Луганщина. 1930-ті роки. Автор фото невідомий. Приватний архів дочки гончаря. Фотокопія – Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№4042

Мал.187. Гончар Мусій Жуков. Євсуг, Луганщина. 1930-ті роки. Автор фото невідомий. Приватний архів дочки гончаря Оксани Молоток. Фотокопія – Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№3911

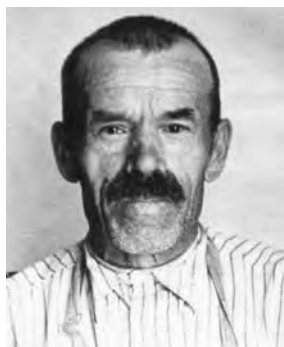
Мал.188. Гончар Євдоким Зміївський із дружиною. Ізюм, Харківщина. Перша половина 1970-х років. Фото Юрія Лашука. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. – Фонд Юрія Лашука. – К-6.17

Мал.189. Гончар Петро Чухлатий. Нова Водолага, Харківщина. 1957. Фото Юрія Лашука. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. – Фонд Юрія Лашука. – 347. 1

Мал.190. Гончар Дмитро Іванович Сіромаха. Нова Водолага, Харківщина. 1957. Фото Юрія Лашука. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. – Фонд Юрія Лашука. – 347. 2

Мал.191. Гончар Іван Пилипович Котенко. Нова Водолага, Харківщина. 1957. Фото Юрія Лашука. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. – Фонд Юрія Лашука. – 347. 3

Мал.192. Гончар Сидір Марюхна. Нова Водолага, Харківщина. 1957. Фото Юрія Лашука. Національний архів українського гончарства. – Фонд Юрія Лашука. – 347. 4

Мал.193. Колишня садиба гончаря Григорія Наріжного. Литвинівка, Луганщина. 2001. Фото Людмили Меткої. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№7837

Мал.194. Колишня садиба гончаря Самійла Семенченка. Межиріч, Сумщина. 2004. Фото Людмили Меткої. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, інв.№10683

Економічний стан гончарських господарств

Економічний стан гончарських господарств визначався двома головними факторами: продуктивністю селянського господарства та прибутковістю гончарного виробництва. Слобожанські гончарі, як і інші кустарі, що вийшли з селянської маси і жили на селі, здебільшого не полишали займатися хліборобством, яке у різних осередках було для них або основним, або допоміжним заняттям. Виключно гончарством займалася незначна кількість гончарів, більшість були хліборобами, а також тримали домашню худобу, доглядали за садом, городом тощо. За матеріалами перепису населення 1897 року, серед 1957475 чол., зайнятих у Харківській губернії сільським господарством, допоміжними промислами займалися 105181 особа обох статей, тобто 5,4%, гончарним та кахляним промислом – 1375, що становило 0,07% [105, с.256-269]. Як бачимо, промисли, у тому числі й гончарство, дійсно відігравали допоміжну роль у селянських господарствах Слобідської України. Прикладом можуть бути й такі дані: у 1880 році з 11 гончарів, зафіксованих у селах Грохуватка та Гаврилівка Куп'янського по-

віту, виключно гончарством займалися тільки четверо (36%) (вони ж були найбільш багатшими з-поміж інших гончарів). Решта утримувала господарство, обробляла землю, дехто мав пасіки [135, с.34-36]. В Ізюмському повіті гончарі також займалися хліборобством, і хоча гончарство завжди посідало помітне місце серед кустарних промислів Ізюмщини, самі гончарі вважали своє заняття допоміжним у господарстві [135, с.52]. А от у Охтирці та Котельві в 1881 році, як вважає О.Твердохлібов, гончарство було основним джерелом прибутків гончарських родин, оскільки місцеві гончарі у переважній більшості були малоземельними [191, с.11, 26]. Під час керамологічних експедицій зафіксовано, що значна кількість сімей гончарів різних осередків у 1920-і–1930-і роки також «за *горшки тільки й жили*» [34, с.59], адже більшість із них проживали у сільській місцевості й працювали в колективних господарствах, де «*робили за паличку*», тобто не отримували гроші готівкою. Це є особливістю даного історичного періоду – саме тоді велика частина не тільки гончарів, а й інших кустарів «*живу копійку*» отримувала виключно від заняття ремеслом. Це викликало стурбованість радянських органів влади, ставши згодом одним із поштовхів встановлення непомірних податків на заняття ремеслами, що в свою чергу виявилось однією із найважливіших причин їх занепаду.

Матеріальні статки слобожанського кустаря перебували у прямій залежності як від прибутків, які приносило заняття тим чи іншим ремеслом, так і від кількості та якості посівних площ. Для відтворення повної картини землеволодіння гончарів на усій території Слобідської України маємо обмаль даних, адже такі підрахунки було проведено на початку 1880-х років тільки у двох із 11 повітів Харківської губернії – Охтирському та Куп'янському. Тому, окрім цих матеріалів, скористаємося іншими документальними джерелами, які дадуть уявлення про економічний стан селянських господарств у тих повітах, де гончарство розвивалося найуспішніше. Ми вже робили подібне, характеризуючи основні риси характеру та соціальну психологію слобожанських гончарів, і вважаємо це єдиною можливістю у висвітленні даного питання. Більшість цих джерел датовані кінцем XIX – початком XX століття, що задовольняє наші вимоги, оскільки це період найвищого розвитку гончарства Слобідської України.

У середині XIX століття середній розмір наділу на душу населення у Харківській губернії був одним із найменших у центрально-землеробському районі і становив 3,8 десятин. Велика частина жителів Слобідської України (19,21%) перед земельною реформою 1861 року не мала наділів зовсім або мала їх від 1 до 2 дес. на душу і менше [206, с.26-29]. Наявність у губернії певного прошарку економічно слабких господарств без робочої худоби та сільськогосподарського інвентарю призвела до росту малоземелля в період проведення реформи. Середньостатистична селянська сім'я у Харківській губернії наприкінці XIX століття складалася з 8,7 чол., а середня кількість землі на одне господарство становила 19,6 дес., отже, на душу населення

приходилося в середньому дещо більше 2 дес. [127, с.30]. Наскільки селянська родина у Слобідській Україні була економічно забезпеченою, зможемо визначити, розглянувши таблицю, у якій наводяться дані щодо кількості землі та худоби на душу населення в 1884-1885 роках, середні розміри податків, які сплачувало одне селянське господарство у тих волостях та повітах Харківської губернії, де гончарство набуло найвищого розвитку, що помітно з таблиці **(Табл. 7)** [80, с.64].

Таблиця 7

Показники середньої кількості членів сімей, оподатковуваних осіб у них, кількості землі та худоби на одну особу, суми річних податків, сплачуваних однією сім'єю у Харківській губернії

Назва волості та повіту	К-ний склад сім'ї (чол.)	Оподатковувана к-ть осіб у сім'ї (чол.)	К-ть землі на одну особу (у дес.)	К-ть худоби на одну особу (чол.)	Сума податків на сім'ю (в руб.)
Валківський повіт	5,4	1,72	1,5	0,8	29
<i>Валківська волость</i>	5,25	0,97	0,9	0,4	21
<i>Нововодолазька волость</i>	5,41	1,54	1,4	0,7	28
Ізюмський повіт	6,24	2,12	1,6	1,8	29
<i>Ізюмська волость</i>	7,14	2,97	1,6	0,7	52
Лебединський повіт	5,07	1,66	1,4	1,3	34
<i>Межиріцька волость</i>	5,09	1,71	1,3	0,7	30
Старобільський повіт	6,67	2,54	2,6	1	37
<i>Євсузька волость</i>	7,89	3,11	3,2	1,2	54
<i>Литвинівська волость</i>	7,14	2,78	3,1	0,9	45
Охтирський повіт	5,32	2,16	1,5	0,9	48
<i>Боромлянська волость</i>	5,23	2,16	1,5	0,8	54
<i>Котелевська волость</i>	5,55	2,21	1,4	0,9	41
<i>Охтирська волость</i>	4,86	2,18	1,7	0,5	43

Проаналізувавши дані, наведені в таблиці, можна визначити, що на той час здебільшого були забезпечені землею та худобою селяни, а отже, й гончарі Старобільського повіту, проте вони мали й великі сім'ї, у зв'язку з чим змушені були сплачувати й більші податки. Найменше ж землі та худоби на душу населення мали гончарі Валківського повіту, відповідно вони сплачували й менше податків. Натомість в Охтирському повіті кустарі володіли невеликою кількістю землі та худоби, а податки сплачували порівняно високі. Завдячуючи працям О.Твердохлібова, ми маємо важливі відомості

про землеволодіння гончарів Охтирського повіту. Із зафіксованих у 1881 році матеріалів, у Охтирці 29 сімей гончарів (середня кількість членів сім'ї – 4,3 чол.) 16 (55%) не мали орної землі зовсім, 13 (44%) володіли в середньому по 1/3 дес. землі на душу населення. Коні були всього у 6 (27%) із обстежених 29 гончарських господарств, а корови тільки у двох (7%) сім'ях [191, с.8-11]. З аналізу зафіксованих даних постає висновок, що гончарство у ці роки в Охтирському повіті відігравало роль основного заняття. Середньостатична гончарська сім'я в Котельві, яка за даними 1881 року складалася з 5 чоловік, володіла близько 4 дес. землі. Але тут земельні наділи розподілялися нерівномірно – наділом на одну душу користувалися 30 господарів, на дві душі – 16, на три – 8, на чотири – 3, на п'ять – 2, на вісім – 1, тому в той час малоземельних з-поміж котелевських гончарів було значно більше. Коней мали лише 20 (30%) із 69 родин гончарів, корів – 28 (40%) сімей, овець у кількості від 1 до 10 голів утримували в 23 (33%) господарствах. Окрім цього, тільки незначна кількість місцевих гончарів обробляли землю власноруч, більшість, займаючись постійно ремеслом, здавали її в оренду. Невелика кількість худоби у сім'ях котелевських майстрів пояснюється як відсутністю зручних пасовищ, так і тим, що вони утримували худобу не стільки для обробітку землі, скільки для транспортування на продаж посуду [191, с.20-26]. Дещо оптимістичніше виглядала картина економічного стану сімей боромлянських гончарів. Тут у 1881 році О.Твердохлібов зафіксував, що вони володіли в середньому по 3 дес. землі на душу, коней мали у 35 (76%) із 46 гончарських господарств, хоча корів – тільки 8 (17%) сімей, а ще 17 (40%) – тримали овець [191, с.44-47]. За спостереженнями М.Сумцова 1885 року, боромлянські селяни утримували невелику кількість худоби через дорожнечу корму. Щодо забезпеченості землею, то тут багато її *«пропадало під ярами»*, тісними були й двори селян, брудними, вузькими у глибоких вибоїнах вулиці [188, с.17-19].

Старобільський повіт під час обстеження утримував першість серед усіх повітів губернії щодо кількості землі на душу населення. Наприкінці XIX століття селяни Литвинівської та Євсузької волостей мали в користуванні від 5,3 до 5,4 дес. землі на душу населення [102, с.39-40, 84-85]. Це пояснюється тим, що масове заселення території цього повіту відбувалося значно пізніше від інших повітів Харківської губернії, а отже, й густота населення там була меншою, відповідно земельні наділи – більшими. Навіть і нині привертають увагу багатокілометрові відстані між селами на півночі Луганської області, широкі вулиці, великі двори та городи, а також особливість розташування поселень уздовж головних вулиць.

Станом на 1913 рік 21,4% селянських господарств Харківської губернії, у тому числі й кустарів, мали у користуванні від 1 до 3 десятин орної землі, 20,3% сімей обробляли від 3 до 5 десятин землі, а 1,4% не мали її зовсім [128, с.5]. За підрахунками, проведеними в 1925 році майже 45% кустарів Харківської губернії мали не більше 1 дес. землі на одне господарство, ще

30% володіли від 1 до 2 дес. землі, 12% – від 2 до 3 дес., решта обробляли від 4 до 10 дес., 1,5% кустарів не мали землі зовсім. Таким чином, загальна кількість кустарів регіону, які не мали посівної землі, або мали її небагато (від 1 до 2 дес.), становила майже 76%. Робочої худоби (коней) не мали 92% кустарів, а корів не було у 67% господарствах [65, с.5]. Були з-поміж них і ті, хто мав, порівняно з іншими, великі земельні наділи, багато худоби, деякі з них наймали робітників-помічників, проте таких були одиниці.

Як бачимо, більше ніж за півстоліття (із середини XIX століття до 1920-х років) не сталося суттєвих змін. Переважна більшість селян, у тому числі й кустарів-гончарів, залишалися малоземельними. Отже, з огляду на наведені вище цифри зарахування кустарів до більш заможної верстви населення, що намагалися зробити за радянських часів представники державних органів влади, було безпідставним. У першій половині XX століття, зокрема з 1920-х років, ситуація змінилася. Під час керамологічних експедицій вдалося встановити, що хоча власні земельні наділи гончарських господарств регіону значною мірою не збільшилися, все ж у них з'явилася можливість працювати у колективних сільськогосподарських та промислових підприємствах, де вони отримували заробіток продовольчими товарами, або грошима. Наскільки це вплинуло на загальний розвиток гончарства в регіоні, охарактеризовано в другому розділі монографії. Гончарство ж Слобожанщини у цей період все більше набувало ознак допоміжного до хліборобства заняття, оскільки переважна більшість майстрів регіону працювали у колгоспах, промартілях, тому могли займатися ремеслом тільки у вільний від основної роботи час.

З'ясовуючи питання економічного стану селян, які займалися різноманітними ремеслами, у тому числі й гончарством, варто врахувати загальні обсяги їхніх витрат та прибутків за рік. За підрахунками В.Іванова, прибуток від заняття хліборобством у Харківській губернії наприкінці XIX століття становив 16 руб. 70 коп. на душу населення, а допоміжні заняття приносили селянській родині середній прибуток у сумі 30 коп. на душу [37, с.17-18]. Ці дані відображені в таблиці (**Табл.8**).

Порівняння розмірів прибутків від заняття промислами та хліборобством ще раз підтверджує, що промисли, у тому числі й гончарний, відігравали в економіці селянських господарств Харківської губернії допоміжну роль.

Тепер спробуємо визначити розміри прибутків сімей слобожанських кустарів від заняття гончарством та порівняти їх із розмірами витрат. Річні показники витрат сім'ї охтирського гончаря, яка складалася в середньому з 5 чол., на харчування, придбання одягу, освітлення та опалення приміщення, враховуючи сплату податків, за розрахунками О.Твердохлібова в 1881 році становили: у сім'ї гончаря-середняка – 506 руб., у сім'ї бідняка – близько 305 руб. Максимальний прибуток охтирських гончарів на цей час складав 480 руб., а мінімальний – 12 руб. [191, с.11-12]. Річні витрати

Таблиця 8

**Порівняльна таблиця прибутків від заняття землеробством
та промислами у Харківській губернії станом на 1892 рік**

Повіт	Прибуток від заняття землеробством (на одну особу)	Прибуток від допоміжних занять (на одну особу)
Валківський	14 руб. 58 коп.	38 коп.
Вовчанський	17 руб. 85 коп.	27 коп.
Зміївський	17 руб. 40 коп.	30 коп.
Ізюмський	17 руб. 19 коп.	35 коп.
Куп'янський	20 руб. 53 коп.	21 коп.
Лебединський	16 руб. 47 коп.	28 коп.
Охтирський	15 руб. 54 коп.	61 коп.
Старобільський	16 руб. 11 коп.	17 коп.
Сумський	16 руб. 27 коп.	41 коп.
Харківський	15 руб. 54 коп.	54 коп.
У середньому	16 руб. 70 коп.	30 коп.

середньостатистичної гончарської сім'ї чисельністю 6 чол. у селі Боромля в 1881 році, за підрахунками О.Твердохлібова, були наступними: на харчування – 98 руб. 38 коп., на одяг та взуття – 34 руб. 45 коп., а прибуток від заняття гончарством становив не більше 7 руб. на рік. Ті з гончарів, хто займався цеглярством, отримували близько 22 руб. прибутку на рік [191 с.47-48]. Середня сума всіх річних витрат гончарської сім'ї в Котельві, без урахування випадкових витрат та сплати податків, складала в 1881 році 194 руб. на рік, прибуток же від виробництва посуду становив лише 28 руб.[191, с.29]. За даними 1880 року, гончарі Куп'янського повіту, з урахуванням витрат на виготовлення посуду (купівля глини, фарби, свинцю, ремонт горна та гончарного круга, придбання інструментів) та на сплату податків, мали прибуток близько 100 руб. на рік [135, с.54]. На жаль, Л.Соколовський, який зробив ці підрахунки, не зафіксував суму побутових витрат місцевих гончарів, проте, порівнюючи їх прибутки з прибутками гончарів, наприклад, охтирського повіту, відмічаємо, що вони трималися на рівні нижче середнього. Порівняно високим був бюджет ізюмського гончаря. Він складався із заробітку від продажу глиняних виробів, продуктів сільськогосподарського виробництва та від використання городу та худоби й коливався між 300 та 1000 руб. на рік. С.Одинцова вважала прибутки місцевих гончарів невеликими. «Найзаможніший гончар, виключно гончарством заробить за сезон не більше, як 500 руб., а інший і значно менше»[99, с.56]. Проте ці підрахунки проводилися дослідницею значно пізніше від попередніх, вже в 1930-х роках, тому їх складно по-

рівнювати. Проаналізувавши наведені вище дані, з упевненістю можна стверджувати, що заняття гончарством у жодному із зазначених вище осередків Слобідської України не приносило достатніх для пристойного існування прибутків. Кустарі-хлібороби, які гончарювали у вільний від сільськогосподарських робіт час, жили з більшим достатком, аніж ті, хто всі засоби для життєдіяльності здобував лише гончарством [58, с. 178].

Економічна забезпеченість родин слобожанських гончарів від заняття ремеслом була нестабільною, що спонукало багатьох шукати додаткових заробітків у інших місцях. Тому значна кількість гончарів займалася відхожим промислом – наймалися на виконання цегельних та пічних робіт, і найчастіше – у Новоросійську та Таврійську губернії. Так, згідно з матеріалами дослідження В. Морачевського, на межі XIX–XX століть відхожими промислами займалися 120 тис. чоловік Харківської губернії, (для порівняння: з Полтавської – 49 тис. чоловік, з Чернігівської – 52 тис. чоловік) [91, с. 217]. За даними перепису населення Харківської губернії 1897 року, відхожими промислами, пов'язаними з гончарством (гончарне та фарфоро-фаянсове виробництво, виготовлення цегли та кахель), у Харківській губернії було зайнято 1453 чоловіка. Гончарними роботами поза межами своїх населених пунктів тоді найширше займалися гончарі Старобільського (336 чоловік) та Ізюмського (131 чоловік) повітів. Відхожими черепичними та цегельними роботами були найбільше зайняті майстри Сумського повіту (242 чоловіка) [107, с. 160]. Маємо докладну інформацію дослідника П. Єфименка про відхожий цегельний промисел у згаданому повіті в 1882 році. Найбільше цегельників, а саме 91 чоловік, зафіксовано тоді в селі Басівка. В селі Локня цеглярством займався 12 чоловік. Усі вони знаходили роботу у своєму та сусідніх повітах, а також у Таврійській губернії та на Донщині. Наймалися на роботу у лютому-березні, переважно через «рядчиків» (посередників між робітниками та винаймачами). Оплата праці, яка залежала від досвіду і вміння майстра та від місця роботи, відбувалася в три етапи. Спочатку рядчик давав цегельникам завдаток по 12,5 руб., потім, наприкінці червня, ще виплачував 12,5 руб., решту – після закінчення роботи. Кращі робітники працювали за договором, отримуючи платню за кожні 1000 шт. цегли, тому їх і називали «тисячниками». Їх заробіток коливався від 90 коп. за 1000 шт. цегли, якщо вони працювали в Лебединському, Охтирському та Сумському повітах, до 1 руб. 10 коп., якщо вони наймалися на роботу в інші повіти та губернії. Окрім цегельників-формувальників, для роботи потрібні були «глиновузи», «водовузи», «обжужушиси» (ті, які випалювали цеглу). Вони отримували платню окремо, кожен за виконану роботу. Цегельникам вигідніше було працювати в інших губерніях, бо там платили більше. Так, у Таврійській губернії тим, хто випалював цеглу, платили від 30 до 70 руб. за сезон (квітень-вересень), а в Сумському повіті вони отримували від 25 до 50 руб. За день вправні майстри могли зробити 1000-1200 шт. цегли, а за весь період роботи – від 132 до 158 тис. Загальна ж сума їхніх прибутків,

враховуючи витрати на дорогу додому, становила в середньому 55 руб. за сезон [21, с.73-75]. Працювати за наймом було вигідно та зручно. Не потрібно було піклуватися про доставку сировини та збут готової продукції. Окрім цього, за рахунок замовника здійснювалося і харчування майстрів. А враховуючи факт, що в той час гончарі мали незначні земельні наділи та великі сім'ї, відхожі промисли, взагалі, були вигідним заняттям.

Економічна спроможність гончаря залежала як від продуктивності його праці, так і від його наполегливості та майстерності. Однак варто зазначити, що на продуктивність праці гончаря впливали й інші фактори, наприклад, те, чи допомагав йому хтось у роботі, наскільки зручно була обладнана майстерня (як часто доводилося вставати з робочого місця, щоб піднести глину та відставити готові вироби), який посуд на даний момент він виготовляв (великі форми чи малі). Згідно з дослідженнями Л.Соколовського, гончар міг виготовити за робочий день у середньому 50 шт. посуду [135, с.19]. О.Твердохлібов стверджував, що вмілий майстер у Охтирці міг виготовити за робочий день (17 год.) 100-130 шт. посуду, за умови, що йому допомогатимуть 2-3 чоловіки, а менш вправний – 30-60 шт. [191, с.6] Отже, зробивши певні підрахунки, можна визначити, що один робітник з помічниками міг виготовити й випалити за місяць, у середньому, близько 1000 шт. посуду [191, с.35]. Таким чином, випалюючи посуд 10 разів на рік, при наявності горна на 600 виробів він міг виготовити й випалити до 6000 шт. посуду. Але така продуктивність праці була можлива тільки тоді, коли гончар не відволікався ні на які інші роботи, що було неможливо, адже доводилося витрачати час і силу на заняття домашнім господарством, приготування глини до роботи, поїздки під час продажу виробів. Окрім цього, було ще й багато святкових днів, коли гончарі намагалися не працювати. Враховуючи дані про місткість горнів та кількість випалювань посуду в 1881–1882 роках у різних гончарних осередках, опубліковані в дослідженнях О.Твердохлібова та Л.Соколовського, мені вдалося зробити певні підрахунки. Так, наприклад, 29 гончарів Охтирки виготовили в 1881 році більше 70000 шт. посуду (від 400 до 8000 кожен, зробивши від 2 до 10 випалювань). У середньому, маючи горни переважно місткістю 400 шт., вони продукували кожен по 2500 шт. посуду. Котелевські гончарі, яких на той час було зафіксовано 69 чоловік, разом виготовили 123600 шт. посуду (від 400 до 7500 шт. кожен, а в середньому по 2000 виробів на рік). Вони також мали горни в середньому на 400 виробів, але випалювали їх частіше. Кілька з них (варто зазначити, що це були ті, хто мав найманих робітників) випалювали вироби від 10 до 18 разів на рік. Порівняно з котелевськими та охтирськими гончарями, боромлянські майстри, яких у цьому ж році було зафіксовано 46 чол., разом виготовили близько 20000 шт. посуду та 5000 шт. цегли за рік. У середньому вони продукували всього по 500 шт. посуду (від 120 до 3500 шт.). Місцеві гончарі мали порівняно невеликі, переважно на 250 шт. виробів, горни й випалювали їх у середньому по 3 рази на рік

[191, с.8-10, 20-25, 44-47]. Гончарі Куп'янського повіту в кількості 11 чол., згідно з дослідженнями Л.Соколовського, виготовили за 1880 рік 9200 шт. полив'яного та 36100 шт. простого посуду. Полив'яний на той час продукували тільки троє з них. Майстри сіл Горохуватка та Гаврилівка мали горни місткістю від 4 до 7 сотень, отже, роблячи в середньому 7-8 випалювань на рік, виготовляли більше ніж по 4000 шт. посуду за цей же період [135, с.52-55]. Зробивши підрахунки, можна визначити, що найбільше виготовленого посуду на одного гончаря приходилося на села Горохуватка та Гаврилівка, далі у списку стоять Охтирка та Котельва, а в кінці – Боромля. На жаль, подібні підрахунки в інших повітах Харківської губернії не проводилися, тому скласти загальне уявлення з цього питання по всьому регіону дуже складно. Проте є можливість порівняти вищевказані дані з уже опублікованими раніше даними з інших осередків Лівобережної України. Наприклад, у селах Опішне, Попівка, Міські Млини – осередках Зінківського повіту Полтавської губернії, гончарний промисел яких дослідив у 1894 році етнограф І.А.Зарецький, це ремесло, за словами дослідника, відіграло роль основного заняття. Хоча й варто зазначити, що в цих селах середні показники кількості виготовленого гончарями посуду на рік істотно не відрізнялися від вищезазначених показників по Охтирському та Куп'янському повітах Харківської губернії. Так, в Опішньому гончарі, яких у 1894 нараховувалось 130 чоловік, випалюючи в середньому по 4 горна посуду на рік (горно вміщувало близько 4-х сотень), виготовляли від 300 до 4000 (у середньому близько 1500 шт.) посуду на рік [28, табл. 1-6]. По інших повітах Полтавської губернії показники середньої кількості продукovanого посуду не мали суттєвих відмінностей. Отже, гончарі Слобідської України працювали не менше від майстрів сусідньої Гетьманщини. Різниця була лише в кількості самих гончарів, що впливало як на зовнішній вигляд виробів (їх намагалися робити якомога красивішими й привабливішими), так і на якість (уважніше ставлення до вибору та приготування сировини, дотримання ustalених традиційних норм виготовлення). Адже, чим більше гончарів проживало в одному осередку, тим більшою була конкуренція між ними, що й змушувало виготовляти продукцію якомога майстерніше. Під час керамологічних досліджень, проведених мною в 2001–2004 роках, було зафіксовано, що показники продуктивності праці окремих слобожанських гончарів у першій половині XX століття, зокрема в 1930-х–1950-х роках, змінилися, хоча й ненабагато. Заодно з цим більшість опитуваних зазначають, що в цей період мало хто з майстрів займався гончарством постійно, що знову ж таки було пов'язано з тим, що переважна їх більшість працювала на державних підприємствах та в колгоспах, гончарських артілях. Як уже зазначалося в другому розділі, загальна кількість гончарів у регіоні, починаючи з 1910-х років, постійно зменшувалася. На жаль, поодинокі відомості про кількість виготовленого гончарями Слобідської України посуду в ці роки не дозволили зробити узагальнюючі висновки. Ті, хто не полишав

займатися гончарством, навіть працюючи на державних підприємствах, певний час намагалися «триматися на плаву» й не знижувати темпів. Наприклад, межиріцький майстер Петро Лисянський (1928 р.н.) повідомляв, що ще й у 1940-х–1950-х роках випалював по 5-10 горнів (його горно в ті роки вміщувало близько 6 сотень посуду) на рік [34, арк.56]. Однак переважна більшість гончарів регіону працювали все менше. Варто зважити й на те, що у першій половині XX століття загальна кількість гончарів у досліджуваному регіоні значно скоротилася, тому й значно зменшилася загальна кількість посуду, який вони виготовляли.

Яким же був прибуток гончаря, наприклад, за рік роботи? В Куп'янському повіті в 1880 році, за матеріалами дослідження Л.Соколовського, який зробив розрахунок прибутків на основі опитування місцевих гончарів, тисячу полив'яного посуду вони могли виготовити в середньому за 40 робочих днів, а тисячу простого – за 30. Місцеві майстри в середньому ж виготовляли 25 одиниць полив'яного і 30 одиниць простого посуду за день. Л.Соколовський, зробивши припущення, що середній розмір цінності робочого дня гончаря складав 50 коп., і зробивши певні підрахунки, визначив, що, виготовивши 1000 шт. полив'яного посуду, гончар заробляв на цьому 20 руб., а виготовлення 1000 шт. простого давало прибуток в 15 руб. Враховуючи поточні витрати в сумі 9 руб. для простого та 40 руб. для полив'яного посуду і те, що 1000 шт. простого посуду гончар міг продати в середньому за 30 руб., а 1000 шт. полив'яного – за 80 руб., можна вирахувати чистий прибуток місцевого гончаря. Отже, в 1880 році він становив 6 руб. із 1000 шт. простого посуду та 20 руб. – з 1000 шт. полив'яного. Взагалі, за свідченнями майстрів Куп'янського повіту, гончарство тут було не таким прибутковим заняттям, як, скажімо, ковальство, але було більш прибутковим, ніж бондарство, і давало стільки ж користі, скільки й обробка шкіри [135, с.52-54].

Охтирські гончарі, за даними О.Твердохлібова, у 1881 році виготовили близько 21000 шт. полив'яного та 46000 шт. простого посуду на рік і, враховуючи усі затрати на виробництво, отримали в середньому по 50 руб. прибутку на кожного. Що стосується питання середнього річного заробітку гончарів Котельви, яких на 1881 рік було зареєстровано 69 чоловік, то він становив близько 57 руб. на кожного, хто виготовляв простий посуд, і по 102 руб. на кожного з тих, хто займався виготовленням полив'яного. Посуд гончарів із Боромлі, порівняно з іншими осередками Охтирського повіту, цинився набагато нижче, що обумовлювалось якостями місцевої глини. І, як згадувалося раніше, боромлянські майстри більше спеціалізувалися на виготовленні цегли та будівництві печей. За даними 1881 року, вони разом виготовили 27000 шт. посуду, а, враховуючи значні затрати на виробництво і, передусім, дороге паливо, заробили в середньому всього по 7 руб. Ті ж із них, які, окрім гончарювання, займалися цегельними та пічними роботами мали більший прибуток – близько 22 руб. на рік кожен [191, с.11-30]. Гончарі Валок, за даними обстеження Харківського Губерн-

ського Статистичного комітету 1886 року, мали річний прибуток від 42 до 70 руб. на кожную сім'ю. Нововодолазькі кустарі, вироби яких здавна високо цінувалися не тільки на місцевих ринках, а й поза межами Харківської губернії, заробляли кожен від 200 до 300 руб. на рік. Майстрам Сумського повіту заняття гончарством приносило прибуток 70-100 руб. на рік, і лише незначна їх частина отримувала до 300 руб. Річний заробіток пересічного гончаря Ізюмського повіту становив 30-50 руб. [125, с.253-262].

Як бачимо, заробітки гончарів, які виготовляли простий та полив'яний посуд, відрізнялися, адже процес виготовлення останнього вимагав більше як матеріальних затрат, так і фізичних зусиль. У зв'язку з цим, і коштував полив'яний посуд на ринках дорожче. На ціну виробів впливала й віддаленість місця їх виготовлення від кінцевого пункту збуту. Отже, чим далі гончар продавав свої вироби, тим більшу плату він міг за них отримати. Відрізнялися й прибутки майстрів, які працювали в різних осередках гончарства. Їхні заробітки знаходилися в прямій залежності від якості та поширеності виробів серед населення. У певні періоди року праця гончарів була більш напруженою, що обумовлювалося зростанням попиту на окремі види посуду, наприклад, напередодні свят Масляної, Різдва, Великодня, Петрівського посту тощо. Перед Різдом купували більше горщиків, бо кутю та узвар (ритуальні різдвяні страви) прийнято було готувати в новому посуді. Навесні, з початком нового сезону випасання худоби, зростав попит на глечики для молока. Перед Великоднем гарно продавалися форми для випікання пасхального хліба – паски. Гончар з Нової Водолаги Василь Товстик пригадував: *«У нас всієда сизон, перед Паскою»* [147, арк.60]. Це підтвердила і Галина Ольховська, дочка ще одного нововодолазького гончаря Килипка Андрія: *«Продавали в Харькові, возили, ну, паски оці тазочки в основном до Паски вироблялись, перше, що після зими, що починали робити, на Паску робили тазочки. І рівенькі, і рифльонні – різні. Поливались і в середині, і зверху»* [153, арк.62]. Навесні, коли наставав час пересаджувати квіти, широко виготовляли квітники, що також пригадала Галина Ольховська: *«Оце весною нада цвітошники робити»* [153, арк.69]. Тому гончарі, знаючи наперед, який посуд краще продаватиметься у той чи інший час у певній місцевості, намагалися напередодні виготовити якомога більше виробів, сподіваючись отримати більші прибутки.

Перша чверть XX століття не відзначилася суттєвими змінами в економічному становищі слобожанських гончарів-кустарів. У цей час розвиток гончарства на фоні загальних історичних подій у державі проходив нестабільно. Частина кустарів продовжувала працювати, не відчуючи на собі ніяких змін, деякі з них пристосовувалися до змін у суспільстві, дехто залишив роботу, вишукуючи інші шляхи заробітку.

У другій чверті XX століття умови життя та загальне економічне становище гончарів покращилося: збільшилися земельні наділи, з'явилися колективні гончарні заклади, нові робочі місця на державних підприємствах,

зросли обсяги промисловості тощо. Заодно із цим спостерігалось загальне скорочення кустарного гончарного виробництва (причини цього явища проаналізовано в другому розділі).

На жаль, документальні свідчення тих років, вихваляючи переваги радянського устрою життя, характеризують ці явища однобічно, тому, розглядаючи це питання, ми скористалися власними спостереженнями. Під час експедицій було записано свідчення очевидців про те, що в період від 1920-х років до середини XX століття більшість гончарських родин мали землю й займалися хліборобством, переважна більшість родин гончарів утримували домашніх тварин та птицю, значна їх кількість працювали в колгоспах, гончарських артілях. Частина гончарів виїжджала в міста, наймаючись на роботу на численні промислові підприємства, кількість яких постійно збільшувалася. З огляду на такі обставини, гончарство з другої чверті XX століття все помітніше набувало ознак допоміжного заняття, аж доки соціально-політичні та культурно-економічні умови першої половини XX століття не спричинили перехід його в розряд рідкісних занять.

Підсумовуючи вищесказане, можна зробити висновки, що життя слобожанських гончарів-кустарів, особливо у другій половині XIX – на початку XX століття, мало дуже багато складностей: безземелля та малоземелля, важкі побутові та санітарні умови, конкуренція тощо.

У ході дослідження вдалося встановити, що для гончарного промислу Слобідської України була характерною сезонність у занятті ремеслом – у робочому циклі гончарів виділялися періоди особливо напруженої праці, обумовлені зростанням попиту на певні види посуду напередодні великих ярмарків та свят. Прикметним є й те, що в досліджуваному регіоні гончарство відігравало роль допоміжного до землеробства заняття, лише для майстрів деяких осередків на межі XIX–XX століть воно виступало єдиним джерелом прибутків.

Слід також зазначити, що кустарні промисли, у тому числі й гончарство, в Слобідській Україні ніколи не отримували належної уваги з боку державних органів влади, основні зусилля яких були спрямовані на розвиток промисловості. Зусиль окремих дослідників кустарних промислів, які говорили про складнощі житлово-побутових умов гончарів, було вкрай недостатньо для покращення стану справ. І хоча в 1920-х роках умови життя та праці слобожанських гончарів децю покращилися, втім це не вплинуло на процес занепаду гончарства в регіоні в цілому.

ВИСНОВКИ

У ході роботи над монографією вдалося зібрати і проаналізувати широкий масив фактичного матеріалу, залучити до наукового обігу джерела статистичного, економічного, етнографічного характеру та порівняти їх із новими даними, отриманими під час керамологічних експедицій у найрозвиненіші осередки гончарства регіону. Це дало можливість здійснити комплексне історико-етнографічне дослідження гончарства Слобідської України другої половини XIX – першої половини XX століття, виявити фактори, які сприяли його виникненню, визначити період найвищого розвитку гончарства в регіоні та встановити причини його поступового згасання та занепаду, з'ясувати особливості технологічного процесу, проаналізувати асортиментний склад продукції, визначити форми та ареали її збуту, реконструювати економічні та соціально-побутові умови життя слобожанських гончарів, виявити спільні та відмінні риси гончарства в різних осередках.

Вивченню комплексу питань, пов'язаних із тематикою роботи, присвячено небагато праць в українській етнології й керамології, більшість із яких розпорошені по окремих періодичних виданнях. Зважаючи на подібний стан історіографії, для досягнення мети та розв'язання поставлених завдань чільну увагу було зосереджено на опрацюванні й узагальненні інформації, почерпнутої з архівних та музейних джерел, які також були суттєво доповнено матеріалами, отриманими під час керамологічних експедицій автора у гончарні осередки досліджуваного регіону. Опрацювання опублікованої літератури та джерельної бази дозволило виділити три основні періоди становлення досліджуваної проблеми та поступового накопичення знань про слобожанське гончарство: перший – 1850-ті–1910-ті роки, другий – 1920-ті–1980-ті роки, третій – від 1990-х до наших днів. Історіографія першого періоду прикметна накопиченням значної кількості фактичних матеріалів, які й було покладено в основу комплексного вивчення слобожанського гончарства. Радянський період представлено узагальнюючими працями істориків, мистецтвознавців і етнографів, які містять переважно статистичні дані про поширеність гончарства в районі, його провідні осередки та характеристику художніх достоїнств глиняних виробів. Тільки зі здобуттям Україною незалежності було започатковано систематичне вивчення гончарства Слобідської України зусиллями науковців Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному та краєзнавців Луганська, Сум і Харкова, що знайшло відображення у відповідних публікаціях у періодичних виданнях і збірниках наукових праць. На початку нинішнього століття провідним науковим центром з вивчення українського гончарства, у тому числі й досліджуваного району, став Інститут керамології – відділення Інституту народознавства НАН України.

Таким чином, накопичений від середини XIX до початку XX століття масив інформації про гончарство Слобідської України є цілком достатнім для його комплексного вивчення як суттєвого компонента народної культури цього історико-етнографічного району.

Дослідженням виявлено три основні етапи історичної еволюції слобожанського гончарства впродовж другої половини XIX – першої половини XX століття: прискороного розвитку (1860-ті–1910 роки), стагнації (1910-ті–1920-ті роки), занепаду (1930-ті–1940-ві роки). Від 1950-х років і до нинішнього часу триває незворотний процес повного припинення функціонування осередків традиційного гончарства Слобідської України. Всі ці зміни відбувалися під визначальним впливом негативних факторів економічного та політичного характеру. Місцеве гончарство швидкими темпами розвивалося по висхідній до кінця 1900-х років. Межа XIX–XX століть стала кульмінацією його поступального розвитку, оскільки саме на той час у районі було зафіксовано найбільшу кількість гончарних осередків із найвищим кількісним складом як гончарів, так і членів їхніх сімей, зайнятих у промислі; для цього часу характерні також найширший асортимент і найвищі художні якості глиняних виробів.

У ході дослідження з'ясовано, що занепад гончарства в Слобідській Україні був викликаний рядом об'єктивних і суб'єктивних причин: розвитком керамічної промисловості, відтоком робочих рук з кустарного промислу в інші галузі народного господарства, запровадженням у країні насильницьких методів кооперації в кустарному виробництві й колективізації в сільському господарстві, встановленням для кустарів непомірних податків, соціальними катаклізмами (голодомори, репресії, війни). Відмирання осередків гончарства було тісно пов'язане і з докорінними змінами в побуті населення, зокрема з нівелюванням традиційної культури, зростанням попиту на фаянсові та металеві вироби, газифікацією населених пунктів тощо.

Технологічний процес виготовлення глиняних виробів у Слобідській Україні загалом суттєво не відрізнявся від технології гончарства в інших районах України. Його основними виробничими ланками були: видобування глини, підготовка формувальної маси, виготовлення глиняних виробів, сушіння, декорування, випалювання. При цьому також з'ясовано деякі регіональні особливості, які виявлялися у виготовленні гончарями деяких форм глиняних виробів, прикметних лише для слобожанського гончарства; застосуванні самобутніх орнаментів, місцевих назв виробів. Формотворчою особливістю посуду, передовсім горщиків, глечиків, макітер і кубушок, є їх помітна видовженість порівняно з опуклими формами однотипних виробів сусідньої Гетьманщини. Значного поширення набув банкоподібний посуд різних розмірів. Меншою різноманітністю, аніж в інших історико-етнографічних районах, відзначаються форми глиняних мисок і ринок. Опрацювання музейних колекцій кераміки Слобідської України

засвідчує, що місцеві майстри в досліджуваний період декорували вироби геометричними й рослинними орнаментами, іноді оздоблювали посуд за допомогою техніки фляндрівки. Посуд другої половини XIX століття має більш розмаїте декорування, аніж вироби першої половини XX століття, для яких характерне поступове спрощення орнаментальних мотивів аж до повного їх зникнення, запровадження в кустарному виробництві декору, скопійованого з промислових зразків.

Встановлено, що зростання асортименту глиняних виробів слобожанських гончарів відбувалося до початку XX століття. Натомість уже від 1910-х років він почав неухильно звужуватися під натиском промислових виробів, внаслідок змін у побутових умовах життя населення та спричиненого цим падінням попиту на традиційні форми посуду. Надзвичайно негативний вплив не тільки на асортиментний склад, а й на художні достоїнства виробів народного гончарства з 1887 року справляла продукція фарфоро-фаянсової фабрики Матвія Кузнецова в селі Буди Харківської губернії.

З'ясовано особливості побутового та ритуального застосування різних типів та видів глиняних виробів, а заодно їх роль і місце в традиційно-побутовій культурі історико-етнографічного району. Встановлено, що до 1920-х років глиняні вироби задовольняли основні потреби населення в місткостях для приготування страв, споживання їжі, виконання домашніх господарських робіт, а також у будівельних матеріалах для спорудження печей і грубок.

Основними формами збуту глиняних виробів у Слобідській Україні були: продаж гончарями або членами їхніх родин удома, на базарах і ярмарках у містах і селах своєї та сусідніх губерній; безгрошовий обмін на збіжжя та інші продукти харчування («на відсип»); оптовий збут скупникам та чумакам.

Побутові умови життя та праці гончарів Слобідської України відрізнялися від умов життя інших верств населення й зумовлювалися специфікою професійного заняття: наявністю на подвір'ї та в помешканні чималих об'ємів глини та інших матеріалів, що використовувалися в технологічному процесі, значної кількості виробів (сформованих, висушених чи випалених). Такі виробничі потреби створювали несприятливі для здоров'я членів гончарських родин умови проживання. Якщо переважна більшість майстрів до кінця 1910-х років не мала окремих приміщень для гончарювання, то в 1920-х роках економічні та побутові умови їх життя дещо поліпшилися.

Відтоді гончарі все частіше переносили роботи, пов'язані з технологічним процесом за межі житлових будівель, у окремо облаштовані майстерні.

Економічний стан гончарських господарств у Слобідській Україні визначався двома головними факторами: продуктивністю власного селянського господарства та прибутковістю гончарного виробництва. Він

змінювався залежно від того, основну чи допоміжну роль виконувало гончарство в життєдіяльності кустарів: родини, у яких ремесло було допоміжним до землеробства заняттям, отримували менший прибуток від останнього. Достаток майстрів безпосередньо залежав і від набутих ними професійних знань і практичного вміння, спеціалізації на виготовленні певних виробів, якості місцевих глин. На рівень прибутковості гончарної справи суттєво впливала сезонність попиту на глиняні вироби, урожайність зернових культур, стан доріг та деякі інші незалежні від кустарів фактори. У другій чверті XX століття економічне становище гончарів суттєво змінилося, що було пов'язано з розвитком промислової кооперації, переходом на колективні форми господарювання в сільському господарстві. Слобожанське гончарство все помітніше набувало ознак виключно допоміжного домашнього заняття, а від 1950-х років неухильно вироджувалося й нині постає реліктовим явищем новітньої економіки й культури досліджуваного району.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Адміністративно-територіальний поділ Полтавщини /1648 – 1941 рр. /Довідник з історії Адміністративно-територіального поділу. – Полтава: Департамент поліграфії ПП «ЕНТ» м.Кременчук, 2002. – 205 с.
2. Багалей Д. И. Заселение Харьковского края и общий ход его культурного развития до открытия университета (речь сказанная на акте в Императорском харьковском университете 17 января 1889 года). – Харьков: издание книжного магазина Д.Н.Полухотова, 1898. – 43 с.
3. Багалей Д.И. Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства. – М.: типография университета, 1887. – 571 с.
4. Багалей Д.И., Миллер Д.П. История города Харькова за 250 лет его существования (1655 – 1905 гг.). – Харьков: издательство Харьковского городского общественного управления, 1905 г. – Т.1. (XVII – XVIII вв.). – 568 с.
5. Багалій Д.І. Історія Слобідської України. – Харків: Дельта, 1993. – 256 с.
6. Базий А. Сл. Новая Водолага // Харьковский Сборник. – 1893. – Вып.7. – С.124-146.
7. Бугаивский Н.И. Орлиная воля. Обитоцка повесть. – Донецк: «Донбасс», 1990. – 359 с.
8. В.В. Очерки кустарной промышленности в России. – СПб.: типография В.Киршбаума, 1886. – 2, III, 233 с.
9. Василевский П.И., Шлифштейн Е.И. Очерки кустарной промышленности в СССР /Под ред. А.А.Рыбникова и С.П.Середы. – М.-СПб.: Государственное издательство, 1930. – VII, 293 с.
10. Вільшанська О.Л. Повсякденне життя населення України під час першої світової війни // Український історичний журнал. – 2004. – Липень-серпень. – №4 (457). – С.56-70.
11. Гнедич А., Аксенов С. Обзор фабрично-заводской промышленности Харьковской губернии (количественное и качественное развитие производств). – Перечень промышленных заведений Харьковской губернии. – Харьков: типография Адольфа Дарре, 1899. – Вып.І. – 48, 198 с.; табл.
12. Голицын Ф.С. Кустарное дело в России. – СПб.: типография В.Киршбаума, 1904. – Т.1. – Ч.1. – 256 с.
13. Гончарне виробництво, його шкідливості та шляхи оздоровлення. – Полтава: полтавська окр-інспектура охорони здоров'я. – 1929. – 116 с.
14. Дніпропетровськ. Віхи історії /Упорядники А.Г. Болебрух, С.А. Квітка. – Дніпропетровськ: Грані, 2001. – 256 с.
15. Добавление к каталогу этнографического отдела археологической выставки в Харькове. Предметы доставленные музеем Полтавского губернского земства. – Полтава: типо-литография Л.Фришберга, 1902. – 19 с.
16. Довідник з історії України / За ред. І.Підкови та Р.Шуста. – К.: Генеза, 1995. – Т.2. – 440 с.
17. Доклады об агрономических мероприятиях Славяносербского земства // Державний архів Луганської області. – Ф.973987. – Оп. – 1. – Од. зб.631. – Арк. 2-9.
18. Дорошенко Д. Нарис з історії України: В 2-х томах. – К.: Глобус, 1991. – С.218.
19. Дорошенко Д.І. Історія України. – К.: Освіта, 1993. – 238 с.
20. Енциклопедія українознавства: В 2-х т. / За ред. професора д-ра Володимира Кубійовича і професора, д-ра Зенона Кузелі. – Мюнхен-Нью-Йорк: Молоде життя, 1949. – Т.1. – Кн.2. – 368 с.
21. Ефименко П. Кустарные, отхожие и некоторые сельские промыслы в Сумском уезде // Труды комиссии по исследованию кустарных промыслов Харьковской губернии. – Харьков: типография Губернского правления, 1882. – Вып.1. – С.1-111.

22. Ефименко П.П. Первобытное общество. – К.: издательство АН УССР, 1953. – С.210-212.
23. Єршова Т., Федевич Л. Ремесло і побут Сумських гончарів // Українське гончарство: Національно-культурологічний щорічник. За минулі літа. – Київ-Опішне: Молодь-Українське Народознавство, 1993. – Кн.1. – С.316-320.
24. Журнали 46 очередного Старобельского земского Собрания, 1910 г., с докладами, отчетами управы и приложенными к ним. – Старобельск: типография Л.Н.Башлай, 1911 г. // Луганський обласний краєзнавчий музей. – КП-40303, ЛГК-4383. – Арк.20-24; копія – НАУГ. – Ф.1. – Оп.3. – Од.зб.107. – 5 арк.
25. 3 листа Самійла Семенченка до наукового співробітника відділу декоративно-прикладного мистецтва Сумського обласного художнього музею Тетяни Єршової від 28.01.1990 року. – Фонд Сумського обласного художнього музею.
26. Загоревский В.П. Изюмская черта. – Воронеж: издание Воронежского университета, 1980. – 46 с.
27. Законы о кустарях и их артелях (сборник постановлений, инструкций, циркуляров и пр.) /Под. ред. проф. А.М. Винавера. – М.: Право и жизнь, 1925. – 65 с.
28. Зарецкий И.А. Гончарный промысел в Полтавской губернии. – Полтава: типо-литография Л.Фришберга, 1894. – 3 нн., II, 126, XXXIII, VI, II с.
29. Зарудный С. Кустарная промышленность и ее нужды // Промышленность и торговля. – 1923. – № 64. – 7 июля. – С.1.
30. Звіт Литвиненко Світлани та Меткої Людмили про керамологічну експедицію до Донецької області 2003 року // НМЗУГ в Опішному. НАУГ. – Ф.1. – Оп.7. – Од.зб. 92. – 27 арк.
31. Звіт Литвиненко Світлани та Меткої Людмили про керамологічну експедицію до Луганської області 2001 року // НМЗУГ в Опішному. НАУГ. – Ф.1. – Оп.7. – Од. зб. 66. – 56 арк.
32. Звіт Литвиненко Світлани та Меткої Людмили про керамологічну експедицію до Луганської області 2001 року // НМЗУГ в Опішному. НАУГ. – Ф.1. – Оп.7. – Од. зб. 67. – 45 арк.
33. Звіт Литвиненко Світлани та Меткої Людмили про керамологічну експедицію до Харківської області 2002 року // НМЗУГ в Опішному. НАУГ. – Ф.1. – Оп.7. – Од. зб. 76. – 98 арк.
34. Звіт Литвиненко Світлани, Меткої Людмили, Гейка Анатолія, Щербаня Анатолія про керамологічну експедицію до Сумської області 2004 року // НМЗУГ в Опішному. НАУГ. – Ф.1. – Оп.7. – Од. зб. 85. – 71 арк.
35. Звіт Литвиненко Світлани та Меткої Людмили про керамологічну експедицію до м.Котельва Полтавської області 2004 року // НМЗУГ в Опішному. НАУГ. – Ф.1. – Оп.7. – Од. зб. 96. – 32 арк.
36. Земляки. Альманах Сумського земляцтва. – Суми: Собор, 2004. – 271 с.
37. Иванов В.В. Неизданные труды по исследованию кустарной жизни (Кадастр Харьковской губернии). – Харьков: типография Губернского правления, 1892. – 67 с.
38. Иванов В.В. Современная деревня в Харьковской губернии. Взгляд крестьян на свою жизнь // Харьковский сборник. – 1893. – Вып.7. – С.3-15.
39. Иванов П. Народные рассказы о ведьмах и упырях (материалы для характеристики мирозерцания крестьянского населения Купянского уезда) // Сборник Харьковского историко-филологического общества, 1891. – Т. III. – С.156-228.
40. Иванова А.В. Сл. Кабанье // Харьковский сборник. – 1893. – Вып.7. – С.113-131.
41. Иннокова А.Н. Сл.Богдановка // Харьковский сборник. – 1894. – Вып.8. – С.164-172.
42. Итоги полувековых толков о помощи кустарю // Сборник сведений и статей по кустарной промышленности. – СПб.: типография Северного телеграфного агентства, 1891. – С.3-78.

43. Історія міст і сіл УРСР. Донецька область. – К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1972. – 812 с.
44. Історія міст і сіл УРСР. Луганська область. – К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1968. – 940 с.
45. Історія міст і сіл УРСР. Полтавська область. – К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1967. – 1028 с.
46. Історія міст і сіл УРСР. Сумська область. – К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1973. – 695 с.
47. Історія міст і сіл УРСР. Харківська область. – К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1967. – 1003 с.
48. Історія селянства Української РСР у 2-х т. – К.: Наукова думка, 1967. – Т.1. – 551 с.
49. Історія Української РСР / За ред. професора К.К.Дубини, проф. І.С.Дзюбка і проф. Ф.Є.Лося. Навчальний посібник. – К.: видання Київського університету, 1965. – 75 с.
50. Історія Української РСР. Короткий нарис. – К.: Наукова думка, 1981. – С.528 с.
51. К международному дню кооперации // Кооперативна думка (стінна газета). – 1928. – №12. – липень.
52. Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославская и Херсонская губернии XVIII – первая половина XIX вв. (1719 – 1858)). – М.: Наука, 1976. – 308 с.
53. Калашниковы Г.А. и А.М. С.Никольское // Харьковский Сборник. – 1894. – Вып.8. – С.172-342.
54. Калпун Н. Гончарство Луганщини // Луганщина: Етнокультурний вимір. – Луганськ: Альма Матер, 2001. – С.113-118.
55. Коека М. Гончарство містечка Котельви Полтавської області // Українське гончарство: Національно-культурологічний щорічник. За 1995 рік. – Київ-Опішне: Молодь-Українське Народознавство, 1996. – Кн.3. – С.127-134.
56. Количество фабричных предприятий в Харьковском фабричном округе с числом рабочих от 5 до 10000 в 1900 году // Центральний державний історичний архів України в місті Києві. – Ф.575. – Оп.1. – Од. зб.51. – Арк.6.
57. Колкотин А. Кустарный вопрос в России. Опыт объективного исследования. – СПб.: типография Императорского Человеколюбивого Общества, 1905. – 164 с.
58. Королев Ф.Н. Кустарное гончарство в Полтавской, Харьковской и Черниговской губерниях // Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. – СПб.: типография В.Киршбаума, 1892. – Т.1. – С.404-421.
59. Корсак А. О формах промышленности вообще и о значении домашнего производства (кустарный и домашний промысел) в Западной Европе и России. – М.: типография Грачева и комп., 1861. – 310 с.
60. Костиков М. Сл. Литвиновка // Харьковский Сборник. – 1895. – Вып.9. – С.474-478.
61. Костюк В. Ми теж колись гончарували // Народна трибуна. – Котельва, 2001. – 27 жовтня. – С.5.
62. Косьянова М. Сл.Євсуг // Харьковский Сборник. – 1893. – Вып.7. – С.189-214.
63. Курдиновский П. Село Лазьки и его святой Храм (Зеньковского уезда) // Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – Полтава: типография Н.О.Пигуренко, 1872. №1. – С.7-26.
64. Кустарная промышленность, ее нужды и меры для их удовлетворения. – СПб.: типография В.Киршбаума, 1909. – 72, 2 с.
65. Кустарно-промысловая кооперация в системе народного хозяйства СССР: Сборник материалов к XVI съезду РКП(б) – М.: издание Всероссийского Союза промкооперации, 1925. – 179 с.
66. Кустарные промыслы в Харьковской губернии // Харьковский сборник. – 1888. – Вып.2. – С.263.
67. Кустарные промыслы Харьковской губернии по данным исследования 1912 г. – Харьков: печатня С.П.Яковлева, 1913. – 37 с.; табл.
68. Лаврів П.І. Історія Південно-Східної України. – Львів: Слово, 1992. – 152 с.
69. Лашук Ю.П. Українська народна кераміка: Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора мистецтвознавства: – 07.00.05 – Львів, 1969 – 625 с.

70. Лисін Б. С. Глини і глиняна промисловість на Україні: Цегла, черепиця, звончак для шляхів, труби, фарфор, фаянс, цемент, скло. – К.: Праця, 1918. – 160 с.
71. Литвини // Українська Радянська Енциклопедія. – К.: Головна редакція УРЕ, 1981. – С.148.
72. Лоза Ю. Українська етнічна межа і сучасний кордон та територіальні претензії // Пам'ятки України. – 1996. – № 3-4. – С.49-57.
73. Лозко Г.С. Етнологія України. Філософсько-теоретичний та етнорелігійний аспект. – К.: АртЕк, 2001. – 304 с.
74. Луганская Т.И. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы. – К.: Наукова думка, 1989. – 112 с.
75. Манжура И.И. Сказки, пословицы и т.п. записанные в Екатеринославской и Харьковской губ. – Харьков: типография К.Счасни, 1890. – 194 с.
76. Марусов П. Сл. Кабанье // Харьковский сборник. – 1893. – Вып.7. – С.431-460.
77. Маслов М.П. З історії розвитку народної творчості на Слобожанщині. Гончарство // Муравський шлях – 2000: Матеріали фольклорно-етнографічної експедиції. – Харків: Регіон-інформ, 2000. – С.64-75.
78. Матейко К.І. Народна кераміка західних областей Української РСР. – К.: видавництво АН УРСР, 1959. – 107 с., табл.
79. Материалы по землевладению и земледелию Харьковской губернии. – Харьков: типография Гордона, 1884. – Вып.2. – VII, 137.
80. Материалы по землевладению и земледелию Харьковской губернии. – Харьков: типография Гордона, 1885. – Вып.3. – VI, 149.
81. Мельничук Л.М. Гончарство Поділля в другій половині XIX – XX століттях: історико-етнографічне дослідження. – К.: УНІСЕРВ, 2004. – 350 с.
82. Местные промыслы населения Харьковской губернии. – Харьков: типография Печатное дело, 1905. – 97 с.
83. Метка Л.О. Гончарні інструменти в історичному розвитку // Етнічна історія народів Європи. – К.: Унісерв, 2002. – Вип.12. – С.73-77.
84. Метка Л.О. Гончарство Луганщини (за матеріалами етнографічної експедиції) // Український керамологічний журнал. – 2001. – №2. – С.21-28.
85. Метка Л.О. Гончарство сіл Піскунівка та Діброва Донецької області // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – К.: Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2004. – Вип. – 75. – С.90-92.
86. Метка Л.О. Гончарство Харківщини кінця XIX – першої половини XX століття (за матеріалами етнографічних експедицій 2002 року) // Проблеми історії та археології України. Збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції до 100-річчя XII Археологічного з'їзду в м.Харків 25-26 жовтня 2002 року. – Харків.: Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2003. – С.122-126.
87. Метка Л.О. Гончарство Харківщини середини XX ст. (за матеріалами керамологічних експедицій) // Український керамологічний журнал. – 2004. – №1. – С.102-111.
88. Метка Л.О. Провідні гончарні осередки Луганщини першої половини XX століття // Український керамологічний журнал. – 2002. – №4. – С.23-26.
89. Мещерский А., Модзалевский К. Свод материалов по кустарной промышленности в России. – СПб.: типография В.Киршбаума. – 1874. – 124 с.

90. Мищик Ю. Що нам пропонується «відзначати»? // Українська культура. – 2002. – №7. – С.3-4.
91. Морачевский В.В. Промыслы и занятия населения России // Россия. Полное географическое описание нашего Отечества: Малороссия. – СПб.: издательство А.Ф.Девриена, 1903. – Т.7. – С.127-218.
92. Мордхелевич Н.И. Состояние здоровья гончаров Опошны // Гончарне виробництво, його шкідливості та шляхи оздоровлення. – Полтава: полтавська окрінспектура охорони здоров'я. – 1929. – С.91-96.
93. Національний архів українського гончарства. Аудіовізуальний фонд. – К.33.
94. Нікольський М.В. Соціальний склад репресованих в Україні у 1937 р. // Український історичний журнал. – 2005. – Березень-квітень. – №2 (461). – С. 137-154.
95. Нова Водолага // Збірник архівних документів і матеріалів. – Харків: РВП Оригінал, 2000. – 88 с.
96. [Номис М.] Українські приказки, прислів'я і таке інше (Збірники О.В.Марковича і других): Спорудив М.Номис. – СПб.: в друкарнях Тиблена і комп. І Куліша, 1864. – 304, XVII с.
97. Обзор развития промышленности Харьковской губернии в 1875 г. // ЦДІАУ в місті Києві. – Ф.2090. – Оп.1. – Од.зб.1. – Арк.8.
98. Обряд ремесленного положения гончарного цеха г.Лебедина Ахтырского уезда // ЦДІАУ в місті Києві. – Ф.1760. – Оп.1. – Од.зб.184. – Арк.4.
99. Одинцова С. Гончарство Ізюмщини // Ізюмщина: Краєзнавча збірка. – Ізюм: видання Ізюмського краєзнавчого музею, 2000. – С.52-56.
100. Олейников П.Т. Гончары в Смоленской, Харьковской и Пензенской губерниях // Отчеты и исследования по кустарным промыслам в России. – СПб.: типография В.Киршбаума, 1898. – Т.5. – С.214-257.
101. Онацкий А.Н. Фабрично-заводская промышленность Харьковской губернии и положение рабочих. – Харьков: типография фирмы Адольфа Дарре, 1912. – 141 с.
102. Описание экономического положения крестьянского населения Старобельского уезда и причин его задолженности. – Харьков: типо-литография Зильберга, 1897. – С.39-40, 84-85.
103. Отчет Ахтырской земской управы о состоянии уезда за 1912 год и материалы к нему // області державний архів Сумської області. – Ф.759. – Оп.2. – Од.зб.1871. – Арк.72-75.
104. Памятная книга Харьковской губернии на 1866 год. – Харьков: типография Университета, 1866. – VIII, 42, 64 с.
105. Панічева Н., Шкурпела С. Минуле і сучасне гончарства Межиріччя на Сумщині // Українське гончарство: Національно-культурологічний щорічник. За 1994 рік. – Опішне: Українське народознавство, 1995. – Кн.2. – С.129-138.
106. Пасек В. Историко-статистическое описание Харьковской губернии 1836 года // Материалы для статистики Российской империи. – СПб., 1839. – Отд.2. – 241 с.
107. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – СПб.: типография Л.Пороховщиковой, 1904. – 300 с.
108. Петров Н.И. К истории колонизации Слободской Украины // Киевская старина. – 1888. – №4. – С.23-51.
109. Покидченко Л.А. Узагальнення відомостей з адміністративно-територіального поділу Сумської області від перших державних утворень до початку XIX ст. // Третя сумська обласна наукова історико-краєзнавча конференція (7 – 8 грудня 1999 року). – Суми: редакційно-видавничий відділ Сумського державного педагогічного університету ім. А.С.Макаренка, 1999. – С.68-71.

110. Полішученко. Кустарна промкооперація // Українська кооперація (громадсько-економічний та кооперативний щомісячник об'єднаний орган усіх галузів кооперації на Україні). – Харків: Вукорадн, 1923. – № 3. – С.61-63.
111. Попередні підсумки перепису населення 1926 року по Старобільському округу (Старобільське Округове Статистичне Бюро). – Старобільськ: видання Центрального статистичного управління, 1927. – 34 с.
112. Попова М. Сл.Євсуг // Харьковский сборник. – 1893. – Вып.7. – С.215-232.
113. Потапенко С.В. Глины и глинистые породы Украинской ССР. – Киев: издание Академии архитектуры Украинской ССР, 1952. – 267 с.
114. Пошивайло Ігор. Феноменологія гончарства: Семіотико-етнологічні аспекти. – Опішне: Українське народознавство, 2000. – 432 с.: іл.
115. Пошивайло О.М. Гончарні осередки України: від зеніту до заходу // Український керамологічний журнал. – 2002. – № 4. – С. 3-8.
116. Пошивайло О.М. Етнографія українського гончарства: Лівобережна Україна. – К.: Молодь, 1993. – 408 с.; іл.
117. Пошивайло О.М. Музейний ландшафт гончарської України // Український керамологічний журнал. – 2003. – № 2-4. – С. 5-34.
118. Предметы кустарной промышленности на сельскохозяйственной выставке в Харькове // Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. – СПб.: типография В.Киришбаума, 1881. – Вып.VII. – Отд.IV. – С.12-20.
119. Промислова кооперація України в 1927-1928 рр. – Харків: видавництво Вукопромкредитсоюзу, 1929. – LXXV, 102 с.; табл.
120. Радакова Е.П. Отчет о поездке по Старобельскому уезду // Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII Археологического съезда. – Харьков: типо-литография Печатное дело, 1902. – Т.1. – С.103-108.
121. Редько Ю.К. Сучасні українські прізвища. – К.: Наукова думка, 1966. – 216 с.
122. Рибальченко Л.Л. XII Археологічний з'їзд і проблема створення музею місцевої історії та культури у Харкові. Проблеми історії та археології України. – Харків: Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2003. – С.174-177.
123. Риженко Я. Кустарно-ремісничя промисловість // Полтавщина: Збірник. – Полтава: 1-ша рад друкарня Полтава-поліграф, 1927. – Т.2. – С.257-306.
124. Рудницький С.Л. Чому ми хочемо самостійної України? – Львів: Світ, 1994. – 416 с.
125. Савицкий Н. Кустарные промыслы в Харьковской губернии // Харьковский сборник. – 1888. – Вып.2. – С.249-266.
126. Сведения о кустарных промыслах в Харьковской губернии // Труды комиссии по исследованию кустарных промыслов России. – СПб.: типография В.Киришбаума, 1880. – Вып.V. – С.56-63.
127. Селезнев В.И. Производство и украшение глиняных изделий в настоящем и прошлом (керамика). – СПб.: издательство К.Л.Риккер, 1894. – IV, 338 с.
128. Сельское хозяйство, фабричная промышленность и занятия населения Харьковской губернии. – Харьков: типография А.А.Либин, 1918. – 154 с.
129. Сергійчук В.І. Етнічні межі і державний кордон України. – К.: Українська видавнича спілка, 2000. – 432 с.
130. Сібілов М.В. Старовинності Ізюмщини. – Ізюм: видання Ізюмського краєзнавчого музею. – 1926. – Вип.2. – С.38-42.

131. Сл.Межирич // Журнал Министерства внутренних дел. – СПб.: типография Министерства внутренних дел, 1854. – С.8-16.
132. Слобідська Україна. Історико-краєзнавчий довідник / Б.В.Зайцев, С.М.Куделко, В.К.Міхеев, С.І.Посохов. – К.: Будівельник, 1994. – 80 с.
133. Слюсарський А. Г. Слобідська Україна. Історичний нарис XVII – XVIII ст. – Харків: Книжково-газетне видавництво, 1954. – 280 с.
134. Соколов А.М. Гончарные кустарные учебные заведения (отчет 1900-1901) // Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. – СПб.: типография В.Киршбаума, 1903. – Т.VII. – С.51-168.
135. Соколовский Л. Гончары в Купянском уезде в 1880 году // Труды комиссии по исследованию кустарных промыслов Харьковской губернии. – Харьков: типография Губернского правления, 1883. – Вып.II. – С.33-57.
136. Спесивцев Ю.С. Краткое описание истории суджанского гончарства // Гончары России. Игрушка. Материалы научно-практической конференции и состав участников выставки (г.Тверь, октябрь 2000 – январь 2001). – М.: издание Государственного Российского Дома народного творчества, 2001. – 61 с.
137. Спогади гончарівни Ткаченко Ганни Олександрівни (1912 р.н.). Бутківка. Луганщина. 2002 // Звіт Литвиненко Світлани та Меткої Людмили про керамологічну експедицію до Луганської області 2001 року. – НМЗУГ в Опішному. НАУГ. – Ф.1. – Оп.7. – Од. зб. 67. – 45 арк.
138. Спогади гончаря Діброви Павла Григоровича (1921 р.н.). Діброва. Донеччина. 2003 // Звіт Литвиненко Світлани та Меткої Людмили про керамологічну експедицію до Донецької області 2003 року. – НМЗУГ в Опішному. НАУГ. – Ф.1. – Оп.7. – Од.зб. 92. – 27 арк.
139. Спогади гончаря Заславського Петра Олександровича (1917 р.н.). Піскунівка. Донеччина. 2003 // Звіт Литвиненко Світлани та Меткої Людмили про керамологічну експедицію до Донецької області 2003 року. – НМЗУГ в Опішному. НАУГ. – Ф.1. – Оп.7. – Од.зб. 92. – 27 арк.
140. Спогади гончаря Колесника Миколи Миколайовича (1931 р.н.). Барвінкове. Харківщина. 2002 // Звіт Литвиненко Світлани та Меткої Людмили про керамологічну експедицію до Харківської області 2002 року. – НМЗУГ в Опішному. НАУГ. – Ф.1. – Оп.7. – Од. зб. 76. – 98 арк.
141. Спогади гончаря Лисянського Петра Йосиповича (1928 р.н.). Межиріч. Сумщина. 2004 // Звіт Литвиненко Світлани, Меткої Людмили, Гейка Анатолія, Щербаня Анатолія про керамологічну експедицію до Сумської області 2004 року. – НМЗУГ в Опішному. НАУГ. – Ф.1. – Оп.7. – Од. зб. 85. – 71 арк.
142. Спогади гончаря Наріжного Дмитра Івановича (1926 р.н.). Валки. Харківщина. 2002 // Звіт Литвиненко Світлани та Меткої Людмили про керамологічну експедицію до Харківської області 2002 року. – НМЗУГ в Опішному. НАУГ. – Ф.1. – Оп.7. – Од. зб. 76. – 98 арк.
143. Спогади гончаря Пісковського Олександра Івановича (1932 р.н.). Барвінкове. Харківщина. 2002 // Звіт Литвиненко Світлани та Меткої Людмили про керамологічну експедицію до Харківської області 2002 року. – НМЗУГ в Опішному. НАУГ. – Ф.1. – Оп.7. – Од. зб. 76. – 98 арк.
144. Спогади гончаря Скляренка Івана Семеновича (1918 р.н.). Межиріч. Сумщина. 2004 // Звіт Литвиненко Світлани, Меткої Людмили, Гейка Анатолія, Щербаня Анатолія про керамологічну експедицію до Сумської області 2004 року. – НМЗУГ в Опішному. НАУГ. – Ф.1. – Оп.7. – Од. зб. 85. – 71 арк.

145. Спогади гончаря Скрипника Микити Свиридовича (1938 р. н.). Євсуг. Луганщина. 2001 // Звіт Литвиненко Світлани та Меткої Людмили про керамологічну експедицію до Луганської області 2001 року. – НМЗУГ в Опішному. НАУГ. – Ф.1. – Оп.7. – Од. зб. 66. – 56 арк.
146. Спогади гончаря Ткаченка Івана Йосиповича (1941 р. н.). Євсуг. Луганщина. 2001 // Звіт Литвиненко Світлани та Меткої Людмили про керамологічну експедицію до Луганської області 2001 року. – НМЗУГ в Опішному. НАУГ. – Ф.1. – Оп.7. – Од. зб. 66. – 56 арк.
147. Спогади гончаря Товстика Василя Йосиповича (1928 р.н.). Нова Водолага. Харківщина. 2002 // Звіт Литвиненко Світлани та Меткої Людмили про керамологічну експедицію до Харківської області 2002 року. – НМЗУГ в Опішному. НАУГ. – Ф.1. – Оп.7. – Од. зб. 76. – 98 арк.
148. Спогади гончаря Удовенка Василя Григоровича (1926 р.н.). Бутківка. Луганщина. 2002 // Звіт Литвиненко Світлани та Меткої Людмили про керамологічну експедицію до Луганської області 2001 року. – НМЗУГ в Опішному. НАУГ. – Ф.1. – Оп.7. – Од. зб. 67. – 45 арк.
149. Спогади гончаря Худолія Віктора Дмитровича (1932 р.н.). Межиріч. Сумщина. 2004 // Звіт Литвиненко Світлани, Меткої Людмили, Гейка Анатолія, Щербаня Анатолія про керамологічну експедицію до Сумської області 2004 року. – НМЗУГ в Опішному. НАУГ. – Ф.1. – Оп.7. – Од. зб. 85. – 71 арк.
150. Спогади гончаря Цибульника Бориса Миколайовича (1952 р.н.). Валки. Харківщина. 2002 // Звіт Литвиненко Світлани та Меткої Людмили про керамологічну експедицію до Харківської області 2002 року. – НМЗУГ в Опішному. НАУГ. – Ф.1. – Оп.7. – Од. зб. 76. – 98 арк.
151. Спогади доньки гончаря Анцифорової Ганни Дмитрівни (1948 р.н.). Межиріч. Сумщина. 2004 // Звіт Литвиненко Світлани, Меткої Людмили, Гейка Анатолія, Щербаня Анатолія про керамологічну експедицію до Сумської області 2004 року. – НМЗУГ в Опішному. НАУГ. – Ф.1. – Оп.7. – Од. зб. 85. – 71 арк.
152. Спогади доньки гончаря, Петра Удовенка, Колесник Марії (1929 р.н.). Бутківка. Луганщина. 2001 // Звіт Литвиненко Світлани та Меткої Людмили про керамологічну експедицію до Луганської області 2001 року. – НМЗУГ в Опішному. НАУГ. – Ф.1. – Оп.7. – Од. зб. 67. – 45 арк.
153. Спогади доньки гончаря, Андрія Килипка, Ольховської Галини (1932, р.н.). Нова Водолага. Харківщина. 2002 // Звіт Литвиненко Світлани та Меткої Людмили про керамологічну експедицію до Харківської області 2002 року. – НМЗУГ в Опішному. НАУГ. – Ф.1. – Оп.7. – Од. зб. 76. – 98 арк.
154. Спогади доньки гончаря, Савелія Валкового, Цимбал Марії (1929 р.н.). Нова Водолага. Харківщина. 2002 // Звіт Литвиненко Світлани та Меткої Людмили про керамологічну експедицію до Харківської області 2002 року. – НМЗУГ в Опішному. НАУГ. – Ф.1. – Оп.7. – Од. зб. 76. – 98 арк.
155. Спогади доньки гончаря, Максима Бережного, Шейко Ніни (1935 р.н.). Охтирка. Сумщина. 2004 // Звіт Литвиненко Світлани, Меткої Людмили, Гейка Анатолія, Щербаня Анатолія про керамологічну експедицію до Сумської області 2004 року. – НМЗУГ в Опішному. НАУГ. – Ф.1. – Оп.7. – Од. зб. 85. – 71 арк.
156. Спогади дружини гончаря, Павла Валкового, Валкової Галини Степанівни (1923 р.н.). Нова Водолага. Харківщина. 2002 // Звіт Литвиненко Світлани та Меткої Людмили про керамологічну експедицію до Харківської області 2002 року. – НМЗУГ в Опішному. НАУГ. – Ф.1. – Оп.7. – Од. зб. 76. – 98 арк.

157. Спогади дружини гончаря, Зіновія Заїченка, Заїченко Ганни Іванівни (1920 р.н.). Піскунівка. Донецчина. 2004 // Звіт Литвиненко Світлани та Меткої Людмили про керамологічну експедицію до Донецької області 2003 року. – НМЗУГ в Опішному. НАУГ. – Ф.1. – Оп.7. – Од.зб. 92. – 27 арк.
158. Спогади Квітки Івана Яковича (1936 р. н.). Литвинівка. Луганщина. 2001 // Звіт Литвиненко Світлани та Меткої Людмили про керамологічну експедицію до Луганської області 2001 року. – НМЗУГ в Опішному. НАУГ. – Ф.1. – Оп.7. – Од. зб. 66. – 56 арк.
159. Спогади Коваленко Марії Іванівни (1927 р.н.). Піски. Харківщина. 2002 // Звіт Литвиненко Світлани та Меткої Людмили про керамологічну експедицію до Харківської області 2002 року. – НМЗУГ в Опішному. НАУГ. – Ф.1. – Оп.7. – Од. зб. 76. – 98 арк.
160. Спогади Корочуна Геннадія Хомича (1917 р.н.). Євсуг. Луганщина. 2001 // Звіт Литвиненко Світлани та Меткої Людмили про керамологічну експедицію до Луганської області 2001 року. – Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. – Ф.1. – Оп.7. – Од. зб. 67. – 45 арк.
161. Спогади Корсуна Віктора Федоровича (1944 р.н.). Євсуг. Луганщина. 2001 // Звіт Литвиненко Світлани та Меткої Людмили про керамологічну експедицію до Луганської області 2001 року. – НМЗУГ в Опішному. НАУГ. – Ф.1. – Оп.7. – Од. зб. 66. – 56 арк.
162. Спогади Лікаренко Лідії Миколаївни (1936 р.н.). Боромля. Сумщина. 2004 // Звіт Литвиненко Світлани, Меткої Людмили, Гейка Анатолія, Щербаня Анатолія про керамологічну експедицію до Сумської області 2004 року. – НМЗУГ в Опішному. НАУГ. – Ф.1. – Оп.7. – Од. зб. 85. – 71 арк.
163. Спогади онука гончаря Мілокостова Юрія Івановича (1938 р.н.). Євсуг. Луганщина. 2001 // Звіт Литвиненко Світлани та Меткої Людмили про керамологічну експедицію до Луганської області 2001 року. – НМЗУГ в Опішному. НАУГ. – Ф.1. – Оп.7. – Од. зб. 66. – 56 арк.
164. Спогади онука гончаря Ткаченка Івана Йосиповича (1941 р.н.). Євсуг. Луганщина. 2001 // Звіт Литвиненко Світлани та Меткої Людмили про керамологічну експедицію до Луганської області 2001 року. – НМЗУГ в Опішному. НАУГ. – Ф.1. – Оп.7. – Од. зб. 66. – 56 арк.
165. Спогади онуки гончаря, Чабана Івана, Єриновської Надії Іванівни (1953 р. н.). Валки. Харківщина та від Хоменко Надії Степанівни (1917 р. н.). Топольське. Харківщина. 2002 // Звіт Литвиненко Світлани та Меткої Людмили про керамологічну експедицію до Харківської області 2002 року. – НМЗУГ в Опішному. НАУГ. – Ф.1. – Оп.7. – Од. зб. 76. – 98 арк.
166. Спогади Питька Володимира Олексійовича (1952 р.н.). Нова Водолага. Харківщина. 2002 // Звіт Литвиненко Світлани та Меткої Людмили про керамологічну експедицію до Харківської області 2002 року. – НМЗУГ в Опішному. НАУГ. – Ф.1. – Оп.7. – Од. зб. 76. – 98 арк.
167. Спогади племінника гончаря, Федора Гнідого, Гнідого Леоніда Сергійовича (1931 р.н.). Валки. Харківщина. 2002 // Звіт Литвиненко Світлани та Меткої Людмили про керамологічну експедицію до Харківської області 2002 року. – НМЗУГ в Опішному. НАУГ. – Ф.1. – Оп.7. – Од. зб. 76. – 98 арк.
168. Спогади сина гончаря, Митрофана Васильченка, Васильченка Петра (1926 р.н.). Піскунівка. Донецчина. 2003 // Звіт Литвиненко Світлани та Меткої Людмили про керамологічну експедицію до Донецької області 2003 року. – НМЗУГ в Опішному. НАУГ. – Ф.1. – Оп.7. – Од.зб. 92. – 27 арк.
169. Спогади сина гончаря, Олександра Горбатенка, Горбатенка Павла (1936 р.н.). Лиман. Харківщина. 2002 // Звіт Литвиненко Світлани та Меткої Людмили про керамологічну експедицію до Харківської області 2002 року. – НМЗУГ в Опішному. НАУГ. – Ф.1. – Оп.7. – Од. зб. 76. – 98 арк.

170. Спогади сина гончаря, Миколи Івченка, Івченка Миколи Миколайовича (1943 р.н.). Ізюм. Харківщина. 2002 // Звіт Литвиненко Світлани та Меткої Людмили про керамологічну експедицію до Харківської області 2002 року. – НМЗУГ в Опішному. НАУГ. – Ф.1. – Оп.7. – Од. зб. 76. – 98 арк.
171. Спогади сина гончаря, Івана Калюжного, Калюжного Олексія (1925 р.н.). Ізюм. Харківщина. 2002 // Звіт Литвиненко Світлани та Меткої Людмили про керамологічну експедицію до Харківської області 2002 року. – НМЗУГ в Опішному. НАУГ. – Ф.1. – Оп.7. – Од. зб. 76. – 98 арк.
172. Спогади сина гончаря, Станіслава Лубенця, Лубенця Віктора (1952 р.н.). Нова Водолага. Харківщина. 2002 // Звіт Литвиненко Світлани та Меткої Людмили про керамологічну експедицію до Харківської області 2002 року. – НМЗУГ в Опішному. НАУГ. – Ф.1. – Оп.7. – Од. зб. 76. – 98 арк.
173. Спогади сина гончаря, Костянтина Матвієнка, Матвієнка Миколи (1929 р.н.) 2004. Ізюм. Харківщина. 2002 // Звіт Литвиненко Світлани та Меткої Людмили про керамологічну експедицію до Харківської області 2002 року. – НМЗУГ в Опішному. НАУГ. – Ф.1. – Оп.7. – Од. зб. 76. – 98 арк.
174. Спогади сина гончаря, Григорія Радченка, Радченка Миколи (1942 р.н.). Топольське. Харківщина. 2002 // Звіт Литвиненко Світлани та Меткої Людмили про керамологічну експедицію до Харківської області 2002 року. – НМЗУГ в Опішному. НАУГ. – Ф.1. – Оп.7. – Од. зб. 76. – 98 арк.
175. Спогади сина гончаря, Федора Удовенка, Удовенка Івана (1920 р. н.). Бутківка. Луганщина. 2001 // Звіт Литвиненко Світлани та Меткої Людмили про керамологічну експедицію до Луганської області 2001 року. – НМЗУГ в Опішному. НАУГ. – Ф.1. – Оп.7. – Од. зб. 67. – 45 арк.
176. Спогади Скиби Марії Кузьмівни (1925 р.н.). Межиріч. Сумщина. 2004 // Звіт Литвиненко Світлани, Меткої Людмили, Гейка Анатолія, Щербаня Анатолія про керамологічну експедицію до Сумської області 2004 року. – НМЗУГ в Опішному. НАУГ. – Ф.1. – Оп.7. – Од. зб. 85. – 71 арк.
177. Спогади доньки гончаря Макара Білого, Смашної Агапії Макарівни (1917 р.н.). Пискунівка. Донецьчина. 2003 // Звіт Литвиненко Світлани та Меткої Людмили про керамологічну експедицію до Донецької області 2003 року. – НМЗУГ в Опішному. НАУГ. – Ф.1. – Оп.7. – Од. зб. 92. – 27 арк.
178. Становский Я.Ф. Исторические судьбы Малороссии и культурные успехи // Россия. Полное географическое описание нашего Отечества: Малороссия. – СПб.: изд. А.Ф.Девриена, 1903. – Т.7. – С.73-83.
179. Статистические сведения по всем областям народного хозяйства в 1941 г. // Державний архів Харківської області. – Ф. – 3. – Оп. – 126. – Арк. 28-29, 75-76, 80, 88, 91-99, 101-108, 112-127, 131, 136.
180. Статистический справочник по Харьковской губернии. – Харьков: типография А.А.Либина, 1911. – 103 с.
181. Стецюк К.І. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50-х – 70-х роках XVII ст. – К.: видавництво АН УРСР, 1976. – 362 с.
182. Стороженко М.К. Сл. Ново-Астрахань // Харьковский сборник. – 1894. – Вып.8. – С.27-48.
183. Сумцов М.Ф. Слобожане. Историко-этнографична розвідка. – Харків-Полтава: Союз, 1918. – 226 с.
184. Сумцов Н. Этнографический очерк Харьковской губернии. – Харьков: Союз, 1918. – 24 с.
185. Сумцов Н.Ф. К истории слободско-украинского чумачества // Киевская старина. – 1884. – №3. – С.493-498.
186. Сумцов Н.Ф. Колдуны, ведьмы и упыри // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – 1891. – Т.III. – С.229-278.
187. Сумцов Н.Ф. Малорусские фамильные прозвания // Киевская старина. – 1886. – №12. – С.215-228.
188. Сумцов Н.Ф. Очерки народного быта. Из этнографической экскурсии 1901 года по Ахтырскому уезду Харьковской губернии. – Харьков: типо-литогрфия Печатное дело. – 1902. – 57 с.

189. Таранушенко С. Мистецтво Слобожанщини XVII – XVIII ст. – Харків: видання Музею українського мистецтва, 1928. – XXXVI с.
190. Татарский А.А. Сл. Свято-Дмитриевка // Харьковский сборник. – 1894. – Вып.8. – С.1-26.
191. Твердохлебов А. Гончарный промысел в Ахтырском уезде в 1881 году // Труды комиссии по исследованию кустарных промыслов Харьковской губернии. – Харьков: типография Губернского правления, 1885. – Вып. III. – С.1-52.
192. Твердохлебов А. Сл. Котельва // Харьковский сборник. – 1888. – Вып.2. – С.113-126.
193. Титар В., Титар О. Мистецтво Слобожанщини // Харьковский исторический альманах. – 2002. – № 2. – С. 39-42.
194. Тищенко О.Р. Гончарне мистецтво Луганщини // Народна творчість та етнографія. – 1958. – № 3. – С.110-119.
195. Топографическое описание Харьковского наместничества // Харьковский сборник. – 1888. – Вып.2. – С.1-80.
196. Торговля и промышленность в Харьковской губернии в 1874 году // Харьковские губернские ведомости. – 1875. – №31. – 7 февраля. – С.1.
197. Труды Харьковского Губернского Статистического Комитета. – Харьков: типография Университета, 1872. – Вып. I. – 231 с.
198. Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII Археологического съезда // Сборник Харьковского Историко-филологического общества / Под ред Е.К.Редина. – Харьков: типо-литография «Печатное дело», 1902. – Т.13. – Ч.2. – С.112-241.
199. Українська східна діаспора. Мапа. – К.: Мапа ЛТД, 1993. – С.4.
200. Українське народознавство: Навчальний посібник / За ред. С.П.Павлюка, Г.Й.Горинь, Р.Ф. Кирчіва. – Львів: Фенікс, 1994. – 608 с.
201. Федченко И. Сл. Котельва // Харьковский сборник. – 1893. – Вып.7. – С.157-171.
202. Філарет (Гумілевський). Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – М., 1858. – Отд. III. – 602 с.
203. Харьковский календарь на 1877 год. / Под ред. П.С. Ефименко. – Харьков: издание Харьковского губгубернского статистического комитета, 1877. – 342 с.
204. Хижняков В. Доклад губернской земской управы об ассигновании суммы, в размере до 1000 руб., на меры к улучшению в губернии производств гончарного, ткацкого и сапожного Черниговскому губернскому земскому собранию XXVII очередной сессии. 1891 год // Земский сборник Черниговской Губернии. – 1892. – №1. – Приложение. – С. 1-59.
205. Хотимский А.В. Роль и значение кустарно-ремесленной промышленности в народном хозяйстве // Кустарно-промысловая кооперация в системе народного хозяйства СССР. – М.: издание Всероссийского Союза промкооперации, 1925. – 179 с.
206. Чижикова Л.Н. Русско-украинское пограничье: история и судьбы традиционно-бытовой культуры. – М.: Наука, 1988. – 256 с.
207. Шапиро Д. Кустарная промышленность и народное хозяйство СССР. – М.-Л.: Государственное издательство, 1928. – 183 с.
208. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малая России. – К.: Университетская типография, 1851. – Ч.1. – С.1-136; Ч.2. – С.137-697, XXII.
209. Ярмарки в Харьковской губернии // Харьковский календарь на 1899 год. – Харьков: типография Губернского правления, 1899. – С.182-187.

ДОДАТОК

Короткий список гончарів Слобідської України

ДОНЕЦЬКА ОБЛАСТЬ

Діброва, Краснолиманський район

Діброва Григорій (кінець XIX – перша чверть XX ст.);
Діброва Павло Григорович (1921 р.н.);
Діброва Петро Гаврилович (1908–1942);
Ковальов Іван (перша половина XX ст.);
Ковальов Омелян (перша половина XX ст.);
Стороженко Григорій (перша половина XX ст.);
Стороженко Петро (перша половина XX ст.).

Піскупівка, Слов'янський район

Білий Макар Григорович (перша половина XX ст.);
Білий Іван Іванович (перша половина XX ст.);
Брут Трохим Тарасович (перша половина XX ст.);
Васильченко Василь Миколайович (перша половина XX ст.);
Васильченко Григорій Васильович (перша половина XX ст.);
Васильченко Митрофан Юхимович (перша половина XX ст.);
Васильченко Петро Іванович (перша половина XX ст.);
Діброва Михайло Павлович (перша половина XX ст.);
Діброва Максим Іванович (перша половина XX ст.);
Діброва Павло Самійлович (перша половина XX ст.);
Діброва Степан Самійлович (перша половина XX ст.);
Заїченко Григорій Михайлович (1913–1948);
Заславський (Степан?) Олександрович (1918–1942);
Заславський Олександр (1885–1950);
Заславський Петро Олександрович (перша половина XX ст.);
Заславський Іван Захарович (перша половина XX ст.);
Колодій Петро Олександрович (середина XX ст.);
Колодій Дмитро Іванович (перша половина XX ст.);
Куниця Іван Григорович (перша половина XX ст.);
Мороз Сергій Іванович (1905–1970);
Мороз Микола Іванович (перша половина XX ст.);
Мороз Порфирій Борисович (перша половина XX ст.);
Мороз Яків Іванович (перша половина XX ст.);
Несмашний Грогорій (перша половина XX ст.);
Оначко Іван Якович (перша половина XX ст.);
Резніков Афанасій Сергійович (перша пол. XX ст.);
Резніков Варивон Сергійович (перша половина XX ст.);
Резніков Іван Сергійович (1895–1944);

Резніков Сергій (друга половина XIX ст.);
Стороженко Павло Андрійович (перша половина XX ст.);
Стороженко Степан Андрійович (перша половина XX ст.);
Стороженко Степан Якович (перша половина XX ст.);
Тарасенко Овсій Гордійович (перша половина XX ст.);
Тесенко Георгій Кіндратович (перша половина XX ст.);
Тесенко Захар Іванович (перша половина XX ст.);
Тесенко Сергій (перша половина XX ст.);
Топтун Гаврило (перша половина XX ст.);
Шульга Тимофій Васильович (перша половина XX ст.);
Ямпольєць Борис Маркович (перша половина XX ст.);
Ямпольєць Григорій Михайлович (перша половина XX ст.);
Ямпольєць Георгій Йосипович (перша половина XX ст.);
Яременко Ігор Іванович (середина XX ст.).

ЛУГАНСЬКА ОБЛАСТЬ

Брусівка, Біловодський район

Барабаш Пилип (середина XIX – початок XX ст.);
Брус Полікарп (середина XIX – початок XX ст.);
Гончаров Тимофій Йосипович (середина XIX – початок XX ст.);
Калініченко Іван (середина XIX – початок XX ст.);
Косогор Федот Никонович (середина XIX – поч. XX ст.);
Кривоколісько Іван (середина XIX – початок XX ст.);
Лисогор Іван Євдокимович (середина XIX – початок XX ст.);
Литовченко Степан Степанович (1860?–1940);
Любченко Демид (середина XIX – початок XX ст.);
Наріжний Василь Григорович (1897–1950);
Наріжний Григорій Федорович (1905–1984);
Неженський Терентій (середина XIX – початок XX ст.).

Литвинівка, Старобільський район

Сергієнко Григорій Романович (1862 – 1959).

Бутківка, Старобільський район

Гоженко Василь Юхимович (1910–1988);
Гоженко Григорій Гаврилович (перша половина XX ст.);
Гоженко Іван Васильович (1929 р.н.);
Гоженко Іван Федотович (1881–1970-ті роки);
Гоженко Тимофій (кінець XIX – початок XX ст.);
Івченко Іван Арсентійович (1918–1985);
Ільминський Андрій Петрович (перша половина XX ст.);
Ільминський Кирило Петрович (перша половина XX ст.);

Мірошна Фаїна (перша половина XX ст.);
Мірошниченко Матвій Степанович (друга половина XIX ст.);
Мірошниченко Микола Федорович (перша половина XX ст.);
Мірошниченко Федір Матвійович (середина XX ст.);
Стрельцов Микола Іванович (середина XX ст.);
Ткаченко Ганна Олександрівна (1912 р.н.);
Трубачов Олександр Платонович (1892–1970);
Трубачов Іван Платонович (середина XX ст.);
Трубачов Платон Володимирович (перша половина XX ст.);
Удовенко Василь Григорович (1926 р.н.);
Удовенко Василь Степанович (1891–1962);
Удовенко Олексій (1920-ті–1980-ті роки)
Удовенко Павло Федорович (перша половина XX ст.);
Удовенко Петро Борисович (1888–1948);
Удовенко Пилип Семенович (1928 р.н.);
Удовенко Семен Андрійович (1895–1975);
Удовенко Федір Григорович (перша половина XX ст.);
Українець Павло Семенович (1900–1980);
Українець Петро Кіндратович (1878–1988);
Шелест Роман Митрофанович (1895–1965).

Євсуг, Біловодський район

Білик Федір Петрович (1910–1990);
Бова Афанасій Гнатович (1910–1987);
Бова Гнат Никифорович (?-1947);
Богомазов Петро (кінець XIX – перша половина XX століття);
Бондар Мефодій Несторович (перша половина XX століття);
Величко Пилип Семенович (1889-1980);
Ветох Денис (1860-ті? – 1933);
Волга Арсеній (1860-ті? – 1932);
Волга Петро Єгорович (1901–1943?);
Гавриленко Павло Степанович (перша половина XX ст.);
Ганзій Андрій Костянтинович (1888 р.н.);
Ганзій Степан Андрійович (1910 р.н.);
Ганзій Іван Павлович (перша половина XX ст.);
Гніздило Кузьма Васильович (1875–1933);
Жуков Лука Семенович (1894–1987);
Жуков Захар (кінець XIX – початок XX ст.);
Жуков Мусій Данилович (кінець XIX – початок XX ст.);
Кіяк Володимир Никифорович (кінець XIX – початок XX ст.);
Коваль Федосій (1860–1930-ті роки);
Колєсник Влас Олексійович (1881–1963);
Корочун Хома Юхимович (1888–1974);

Корочун Костянтин Федорович (1897–1950);
Корочун Федір Григорович (1860 –1930);
Корочун Юхим Григорович (1864–1941);
Корсун Андріян Андрійович (1911–1996);
Корсун Андрій Никифорович (1893–1961);
Котов Борис Іванович (1909–1979);
Котов Ілля Борисович (1934–2001);
Кравець Іван Васильович (середина XIX – початок XX ст.);
Лимарь Гнат Кузьмич (перша половина XX ст.);
Лимарь Іван Кузьмич (перша половина XX ст.);
Лимарь Кузьма (кінець XIX – початок XX ст.);
Лимарь Трохим Кузьмич (? – 1933);
Лисогір Павло (1867–1947);
Литвиненко Кузьма Іванович (1891–1962);
Мацай Павло Семенович (1898–1960);
Марченко М. (1877–1933);
Новохацький Герасим Сидорович (1896–1942);
Онищенко Митрофан Трохимович (перша половина XX ст.);
Онищенко Трохим Трохимович (1907–?);
Петренко Арсентій (кінець XIX – початок XX ст.);
Половинка Іван Омелянович (1900–1942);
Ринковий Пилип (1837–1915);
Ринковий Федір Юхимович (1907–1966);
Семикоз Василь (кінець XIX – початок XX ст.);
Семикоз Дмитро Федорович (1901–1943).
Семикоз Федір Васильович (1860?–1933);
Симоненко Василь Якович (1890-1937?);
Симоненко Іван Якович (1895–1990);
Ткаченко Гаврило Трохимович (1889?–1969);
Ткаченко Йосип Тарасович (1906–1972);
Ткаченко Кирило (1886–?);
Ткаченко Олександр (кінець XIX – початок XX ст.);
Ткаченко Семен Петрович (1950–ті–1933);
Хоменко Віктор Романович (1941 р.н.);
Чередніченко Василь Іванович (перша половина XX ст.);
Чирва Петро (?).

Лиман, Старобільський район

Котляр Петро (кінець XIX – перша половина XX ст.)
Кузьменко Павло (1890? р.н.)

ПОЛТАВСЬКА ОБЛАСТЬ

Котельва

Андрущенко Іван (1821 р.н.);
Батрак Степан Кирилович (1840 р.н.);
Безпалько Микола Андрійович (1844 р.н.);
Безкоровайний Андрій Несторович (1833 р.н.);
Безкоровайний Гнат Несторович (1831 р.н.);
Бережний Федір Степанович (1841 р.н.);
Бондаренко Матвій Пилипович (1821 р.н.);
Борківець Ілля (1946 р.н.);
Борківець Єфим (1941 р.н.);
Борківець Павло (1945 р.н.);
Бузан Тимофій Тимофійович (1836 р.н.);
Вензик Іван Тимофійович (1863 р.н.);
Вензик Степан Романович (1846 р.н.);
Вовнянка Іван Іванович (1841 р.н.);
Гайдар Єфим Омелянович (1831 р.н.);
Гармаш Пилип Олексійович (1856 р.н.);
Голобородько Іван Михайлович (1856 р.н.);
Голобородько Яків Андрійович (1846 р.н.);
Головко Корній Павлович (1844 р.н.);
Головко Петро Павлович (1831 р.н.);
Голуб Гаврило (?);
Деримарка Андрій Пилипович (1847 р.н.);
Деримарка Павло Пилипович (1843 р.н.);
Деримарка Петро Григорович (1856 р.н.);
Деримарка Роман Григорович (1845 р.н.);
Деркач Дем'ян Іванович (1848 р.н.);
Дмитренко Іван Андрійович (1836 р.н.);
Дрижирук Данило Петрович (1833 р.н.);
Замурей Василь Прокопович (1842 р.н.);
Здоровець Андрій Климентійович (1841 р.н.);
Здоровець Василь (1856 р.н.);
Здоровець Василь Климентійович (1841 р.н.);
Зубашенко Павло Васильович (1853 р.н.);
Івченко Гаврило Васильович (1851 р.н.);
Кичка Іван Михайлович (1854 р.н.);
Ковбаса Василь Степанович (1836 р.н.);
Ковбаса Дмитро Якович (1821 р.н.);
Ковбаса Єфим Семенович (1841 р.н.);
Ковбаса Ілля Семенович (1845 р.н.);
Козлов Михайло Ілліч (1836 р.н.);

Колесник Сидір Васильович (1834 р.н.);
Кіндратенко Іван Григорович (1854 р.н.);
Курило Олексій (1963 р.н.);
Лазько Дмитро Омелянович (1856 р.н.);
Ланько Іван Григорович (1851 р.н.);
Ланько Тихін Гаврилович (1857 р.н.);
Лашко Андрій Михайлович (1851 р.н.);
Левчанський Яків (1839 р.н.);
Лищенко Іван Осипович (1841 р.н.);
Міняйло Олексій Микитович (1844 р.н.);
Науменко Потап Львович (1811 р.н.);
Науменко Хома Потапович (1851 р.н.);
Передерій Григорій Тимофійович (1836 р.н.);
Передерій Єфим Зіновійович (1846 р.н.);
Передерій Зіновій Денисович (1806 р.н.);
Полив'яний Абрам Петрович (1821 р.н.);
Попельнюх Єфим Тимофійович (1846 р.н.);
Попельнюх Мирон Тимофійович (1841 р.н.);
Репецький Яків Кіндратович (1841 р.н.)
Рижій Яків Федорович (1826 р.н.);
Салашний Григорій Якович (1844 р.н.);
Сметана Никифор Ілліч (1854 р.н.);
Стеблин Яків Федорович (1851 р.н.);
Стукало Дмитро (1863 р.н.);
Стукало Олексій (1866 р.н.);
Трипільець Микита Степанович (1846 р.н.);
Убийсобака Михайло Миколайович (1836 р.н.);
Хлусь Григорій (1846 р.н.);
Хлусь Конон Онисимович (1849 р.н.);
Цвентух Максим Денисович (1821 р.н.);
Цвентух Олексій Максимович (1861 р.н.);
Цибулька Іван Васильович (1848 р.н.);
Цибулька Остап Терентійович (1831 р.н.);
Цибулька Семен (1946 р.н.);
Чуєнко Петро Федорович (1850 р.н.);
Чуч Дмитро Денисович (1864 р.н.)
Шило Кирило Григорович (1856 р.н.);
Шульга Іван Федорович (1833 р.н.);
Шульга Семен Іванович (1854 р.н.);
Явтушенко Григорій Іванович (1863 р.н.);
Ялтух Григорій (1853 р.н.).

Деревки, Котелевський район

Борківець Афанасій (друга половина XIX ст.);
Драч Михайло (друга половина XIX ст.);
Дудник Пилип Афанасійович (друга половина XIX ст.);
Ткаченко Трохим Прокопович (друга половина XIX ст.);
Черкас Павло Григорович (друга половина XIX ст.).

Млинки, Котелевський район

Білецький Олексій (друга половина XIX ст.).

СУМСЬКА ОБЛАСТЬ

Боромля, Тростянецький район

Банька Григорій Васильович (1846 р.н.);
Банька Семен Михайлович (1824 р.н.);
Башлай Андрій Григорович (1856 р.н.);
Башлай Пантелеймон Павлович (1851 р.н.);
Брюховецький Демид Якимович (?);
Брюховецький Корній Онисимович (1849 р.н.);
Брюховецький Лук'ян Васильович (1846 р.н.);
Брюховецький Павло Прокопович (1874 р.н.);
Брюховецький Тихін Васильович (1853 р.н.);
Брюховецький Федір Онисимович (1846 р.н.);
Будник Григорій Степанович (1854 р.н.);
Будник Іван Степанович (1844 р.н.);
Будник Петро Степанович (?);
Будник Прокіп Семенович (1831 р.н.);
Будьоний Степан Терентійович (1862 р.н.);
Вовнянка Василь Петрович (1851 р.н.);
Вовнянка Федір Васильович (1836 р.н.);
Ворона Федір Степанович (1841 р.н.);
Довженко Сергій Павлович (?);
Запаска Єгор Власович (1836 р.н.);
Запаска Петро Власович (1856 р.н.);
Запаска Прокіп Іванович (?);
Калько Григорій Якович (1856 р.н.);
Калько Євграф Якович (1846 р.н.);
Калько Яків Степанович (1821 р.н.);
Ковтун Степан Романович (1826 р.н.);
Лавринченко Прокіп Степанович (1850 р.н.);
Лікаренко Микита Іванович (1851 р.н.);
Лікаренко Яків Іванович (1841 р.н.);
Лисянський Микола (перша половина XX ст.)
Петренко Павло Назарович (перша половина XX ст.)

Сікало Андрій Антонович (1831 р.н.);
Сікало Іван Григорович (1861 р.н.);
Сікало Яків Григорович (1846 р.н.);
Сіренко Яків Олексійович (1850 р.н.);
Сірий Гнат Олексійович (1863 р.н.);
Сліпченко Федір Михайлович (1850 р.н.);
Степанов Дмитро Зіновійович (1831 р.н.);
Тертишник Гаврило Якович (1843 р.н.);
Тертишник Максим Іванович (1857 р.н.);
Тертишник Максим Петрович (1857 р.н.);
Тертишник Петро Іванович (1831 р.н.);
Тертишник Яків Іванович (1845 р.н.);
Тертишник Григорій Іванович (1853 р.н.);
Ярьєковський Михайло Олексійович (1843 р.н.);
Ярьєковський Іван Олексійович (1852 р.н.).

Межиріч, Лебединський район

Бондар Кузьма Максимович (1897–1953);
Бондар Максим Пилипович (друга половина XIX ст.)
Гарбар Михайло Васильович (1900–1942);
Гримайло Павло Максимович (кінець XIX – початок XX ст.);
Лисянська Наталія Миколаївна /малювальниця/ (1931–1999);
Лисянський Дмитро Йосипович (1918–1993);
Лисянський Йосип Дмитрович (1882–1957);
Лисянський Петро Йосипович (1928 р.н.);
Лісний (середина XX ст.);
Марченко Олексій (середина XX ст.);
Семенченко Самійло (1912–1996);
Скиба Андрій Кузьмович (1911–1990);
Склярєнко Іван Семенович (1918 р.н.);
Стельмах Василь Іванович (середина XX ст.);
Худолій Віктор Дмитрович (1932 р.н.);
Шкурко Віктор Іванович (середина XX ст.).

Охтирка

Бережний Максим Терентійович (1906–1974);
Ганзюк Тимофій (1851 р.н.);
Глуценко Микита (1843 р.н.);
Гончаренко Василь Петрович (1833 р.н.);
Гончаренко Іван Антонович (1831 р.н.);
Горобець Євдокія Іванівна (1848 р.н.);
Єрмак Іван Корнійович (1849 р.н.);

Іващенко Василь Степанович (1851 р.н.);
Каланчук Андрій Кіндраторич (1850 р.н.);
Каланчук Семен Олексійович (1855 р.н.);
Клименко Яків Васильович (1861 р.н.);
Кривоніс Василь Кіндратович (1829 р.н.);
Кривоніс Микита Микитович (1841 р.н.);
Кривоніс Микола Михайлович (1855 р.н.);
Кривоніс Степан Миколайович (1842 р.н.);
Кривоніс Федір Іванович (1855 р.н.);
Кривоніс Федір Миколайович (1841 р.н.);
Кулик Степан (1809 р.н.);
Назаренко Василь Степанович (1851 р.н.);
Розкішний Степан (1833 р.н.);
Розкішний Степан (1843 р.н.);
Руденко Матвій Пилипович (1831 р.н.);
Тищенко Іван Васильович (1846 р.н.);
Чикало Антон Михайлович (1843 р.н.);
Чумак Василь (1849 р.н.);
Чумак Гаврило (1833 р.н.);
Чумак Григорій (1819 р.н.);
Чумак Іван (1836 р.н.);
Чумак Петро (1841 р.н.);
Чумак Степан (1842 р.н.).

ХАРКІВСЬКА ОБЛАСТЬ

Ізюм

Білокоровий Тимофій (1962–1920);
Бутко Олексій Іванович (перша половина XX ст.);
Бутко Іван Тимофійович (1862–1920);
Бутко Тимофій (?–1906);
Зміївський Євдоким Максимович (1888–?);
Івченко Іван Семенович (?);
Івченко Микола Семенович (1907–1985);
Івченко Петро Семенович (?);
Івченко Семен (1861–1920);
Калужний Іван Якович (1905);
Криворучко Іван Костянтинович (1908–1989);
Криворучко Костянтин Максимович (1869–1941);
Матвієнко Костянтин Іванович (1883–1963);
Нестеренко Іван Іванович (1853–1933);
Сумський Іван Васильович (1906–1959);
Тагай Афанасій Данилович (кінець XIX – перша половина XX ст.);

Тагай Юрій (перша половина XX ст.);

Шевченко Хома Олександрович (кінець XIX – третя чверть XX ст.);

Топольське, Ізюмський район

Дашко Мусій (перша половина XX століття);

Радченко Григорій Олексійович (1907–1988);

Харцун Юхим (середина XIX – початок XX ст.).

Барвінкове

Колеснік Микола Миколайович (1931 р.н.);

Паравозний Петро Свиридович (кінець XIX – початок XX ст.);

Пісковський Олександр Іванович (1932 р.н.);

Половинка Володимир (1929–1980);

Приходько Тимофій Харитонович (кінець XIX – початок XX ст.).

Валки

Гнідий Іван Прокопович (середина XIX – початок XX ст.);

Гнідий Прокіп (перша половина XIX ст.);

Гнідий Федір Іванович (1883–1970);

Грунь Зоя (1953 р.н.);

Губський Іван Тимофійович (?–1877);

Губський Абрам Іванович (початок XX ст.);

Губський Іван Іванович (початок XX ст.);

Крикун Петро Микитович (перша половина XX ст.);

Минко Олександр Пилипович (початок XX ст.);

Митюшини (батько та сини) (кінець XIX – перша половина XX ст.)

Наріжний Дмитро Іванович (1926 р.н.);

Наріжний Іван Пилипович (кінець XIX – початок XX ст.);

Наріжний Пилип (перша половина XX ст.);

Новосельцева Віра (перша половина XX ст.);

Цибульник Борис Миколайович (1952 р.н.);

Чабан Іван Семенович (1898 р.н.);

Шаповал Ілля Володимирович (початок XX ст.).

Піски, Валківський район

Білоостоцький Григорій Тихонович (1896–?);

Білоостоцький Іван Олексійович (1898–?);

Білоостоцький Семен Іванович (1899?–1929);

Макогон Яків Тихонович (1890 р.н.);

Марюхна Микита Семенович (1903–1990);

Нестеренко Іван Іванович (1853–1993);
Тагай Гнат Іванович (1858–1928);
Хавроня Олексій Гнатович (1927 р.н.);
Юрченко Іван Павлович (1890 р.н.);
Ямпольський Павло Карпович (1863–1933);
Ярмаш Іван Васильович (1859–1933)
Ярмаш Тихін Іванович (1892 р.н.).

Нова Водолага, Валківський район

Богаєвський Кирило Радивонович (?);
Валковий Маркіян (? – 1933);
Валковий Павло Маркіянович (1912–1999);
Валковий Савелій Маркіянович (1897–1972);
Гончаренко Савелій Григорович (?–1914);
Гребенюк Пилип (?);
Животченко (?);
Килипко Андрій Харитонович (1904–1936);
Килипко Василь Арсентійович (?);
Килипко Порфирій (?);
Килипко Харитон Порфирович (1870–1941);
Котенко Іван Пилипович (перша половина XX ст.);
Лиман Никифор Порфирович (?–1956);
Лубенець Антон Григорович (1911–1971);
Лубенець Антон (кінець XIX – початок XX ст.);
Лубенець Володимир Григорович (кінець XIX – початок XX ст.);
Лубенець Станіслав Володимирович (1927–2002);
Марюхна Сидір Семенович (1887–1956);
Одуденко Іван Михайлович (?–1933);
Ольховський Платон Андрійович (кінець XIX ст. – 1933);
Питько Хома (перша половина XX ст.);
Рожко Радивон (перша половина XX ст.);
Сіромаха Дмитро Іванович (перша половина XX ст.);
Товстик Василь Йосипович (1928 р.н.);
Товстик Йосип Ульянович (1909–1977);
Товстик Прокіп Ульянович (середина XX ст.);
Товстик Ульян Єфремович (?–1935);
Хруст Іван Петрович (?–1928);
Хруст Олексій Олексійович (1922–?);
Хруст Борис Єфремович (?–1941);
Чухлаєко Петро Васильович (1883–?);
Чухлаєнко Андрій (?);

Шерстяк Андрій Денисович (1870–1953);
Шолудько Яків Трохимович (?–1933).

Гаврилівка, Куп'янський район

Лихацький Федір Андрійович (1816 р.н.);
Білокоровий Олексій Протасович (1826 р.н.);
Білокоровий Федір Олексійович (1852 р.н.);
Білокоровий Василь Антонович (1816 р.н.);
Білокоровий Роман Кіндратович (1859 р.н.);
Білокоровий Арсен Якович (перша половина XX ст.);
Ковальов Андрій Архипович (1852 р.н.);
Висоцький Гаврило Якович (1850 р.н.);
Голоха Пилип Іванович (1850 р.н.).

Горохуватка, Куп'янський район

Цокур Леонід Степанович (1847 р.н.);
Таран Семен Олексійович (1845 р.н.);
Гордієнко Антон Пилипович (1859 р.н.).

Лиман, Зміївський район

Горбатенко Олександр Микитович (1913–1967).

АНОТАЦІЯ

Монографію присвячено комплексному вивченню гончарства як суттєвого компонента народної культури Слобідської України, аналізу локальних особливостей промислу впродовж другої половини XIX – першої половини XX століття.

Уперше в українській етнології й керамології проаналізовано джерела і літературу з питань слобожанського гончарства; досліджено соціально-економічні умови розвитку гончарства в районі; з'ясовано причини занепаду гончарних осередків; реконструйовано послідовність технологічного процесу гончарного виробництва та пов'язані з ним професійні знання і звичаї гончарів; вивчено традиційний асортимент гончарних виробів, визначено ареал та форми їх збуту, роль і місце в традиційно-побутовій культурі історико-етнографічного району; охарактеризовано специфіку домашнього побуту слобожанських гончарів; проаналізовано економічний стан гончарних господарств на різних етапах розвитку промислу. Узагальнені всі наявні відомості про гончарні осередки Харківської, південно-східної частини Сумської, північної Донецької, північно-західної Луганської і Котелевського району Полтавської областей.

Визначено етапи розвитку гончарства у Слобідській Україні протягом другої половини XIX – першої половини XX століття: прискореного розвитку (1860-і – 1910 рік), стагнації (1910-ті – 1920-ті роки.), занепаду (1930-і – 1940-і роки). Місцеве гончарство швидкими темпами розвивалося по всій східній до початку 1910-х років. Кульмінацією в його розвитку стала межа XIX–XX століть. Саме тоді дослідники зафіксували в районі найбільше число гончарних центрів з найбільшою кількістю, як гончарів, так і членів їх сімей, зайнятих промислом; для цього періоду характерні також найбільш широкий асортимент та найвища художня якість глиняних виробів. З 1950-х років аж до нашого часу йде безперервний процес припинення функціонування центрів традиційного гончарства Слобідської України. Ці зміни відбувалися під впливом негативних факторів економічного і політичного характеру.

Технологічний процес виготовлення глиняних виробів у Слобідській Україні в цілому не мав істотних відмінностей від технології гончарства інших районів України. З'ясовано деякі його локальні особливості, які проявилися у виготовленні слобожанськими гончарями деяких форм глиняного посуду; вживанні самобутніх орнаментів, місцевих назв виробів.

Вивчено асортимент глиняних виробів району. Він був найбільш широкий до початку XX століття, але вже з 1910-х років, під натиском промислових виробів, у зв'язку зі змінами в побутових умовах життя населення і падінням потреби у традиційних формах посуду, невідворотно звужується. Встановлено, що до 1920-х років глиняні вироби задовольняли основні по-

треби населення в ємностях для приготування, зберігання та споживання їжі, виконання домашніх господарських справ, а також у будівельних матеріалах.

Досліджено побутові умови життя слобожанських гончарів, які відрізнялися від життя інших верств населення наявністю у дворі і в приміщенні гончарної глини та інших матеріалів, які використовувалися в технологічному процесі, значної кількості сирих і готових виробів, що несприятливо впливало на стан здоров'я членів гончарських родин і умови їх проживання. Зроблено висновок про те, що економічний стан гончарних господарств Слобідської України визначалося двома головними факторами: продуктивністю особистого сільського господарства та доходу від гончарного виробництва. Вони змінювалися в залежності від того, головну або допоміжну роль відігравало гончарство в життєдіяльності гончарів. У другій чверті XX століття економічний стан гончарів покращився. Але, незважаючи на це, слобожанське гончарство набувало ознак виключно допоміжного заняття, а з 1950-х років безперервно вироджувалося і зараз є реліктовим явищем в економіці і культурі досліджуваного району.

SUMMARY

The book is dedicated to the complex study of pottery as the essential component of the folk culture of the Slobodian Ukraine and to the analysis of the regional particularities of this handicraft during the late 19th – early 20th centuries.

The sources and literature which considers the questions of the development of the Slobodian pottery are analyzed in Ukrainian ethnology and ceramology for the first time. The author investigates the social and economic conditions of the development of pottery in the region, makes the reasons of the decline of pottery centers clear, reconstructed the succession of the technological process of pottery manufacturing as well as professional knowledge and customs of potters connected with it; she studies the traditional range of earthenware, defines the area and forms of their sale, role and place in the traditional culture of the historical and ethnographical region, characterizes the particularities of the home way of life of Slobodian potters and analyses the economical state of pottery farms, on the various stages of the development of this handicraft. All available materials about pottery centers of the Kharkiv Region, south-eastern part of the Sumy Region, the northern Donetsk Region, the north-western Luhansk Region and the district of Kotelva District of the Poltava Region are generalized.

The stages of the development of pottery craft in the Slobodian Ukraine during the late 19th – early 20th centuries are determined: accelerated development (the 1860s–1910), stagnation (the 1910s–the 1920s), decline (the 1930s – the 1940s.). The local pottery craft had been developed quickly on the increase until the early 1910s. The climax of its development became the turn of 19th – 20th centuries. Just then the researchers have fixed in the region the biggest number of pottery centers with the biggest number of both potters and the family members occupied by the trade; for this period the broadest range and the highest quality of earthenware are typical. The persistent process of the ceasing of the functioning of the centers of traditional pottery in the Slobodian Ukraine proceeds since 1950s till nowadays. These changes occurred under the influence of unfavorable factors of the economical and political nature.

The engineering process of pottery making in the Slobodian Ukraine did not differ significantly from the technique of the pottery craft of other regions of Ukraine en masse. There have been ascertained some of its local peculiarities, that became apparent in the production of some types earthenware by the Slobodian potters, in the usage of original ornaments, in the local names for products.

The range of earthenware in this region is studied. It was the broadest until the beginning of the 20th century, but already since the 1910s under the pressure of manufactured goods, in the connection with changes in the living

conditions of the population and the decline of the need in the traditional forms of houseware, it narrowed inevitably. It has been ascertained that until the 1920s earthenware satisfied the main requirements of the population for vessels for cooking, preserving and preparation of food, for everyday household necessities and also for building materials.

The living conditions of the Slobodian potters are studied. They differed from the life of other strata of the population by the availability of pottery clay and other materials, using in the manufacturing process, in the courtyard and the premises, including a big amount of raw and complete products, which influenced the health status of the members of potters' families and the conditions of their habitation unfavorably. The author has made a conclusion that the economical condition of pottery households was determined by two principal factors: the efficiency of the personal rural household and the income from pottery production. They changed depending whether pottery craft played the leading role or the subsidiary one in the vital activity of potters. In 1925-1950 the economic conditions of potters have been improved. But, despite this fact, the Slobodian pottery craft acquired characteristics of the exclusively accessory occupation, and since 1950s it has been constantly degenerating and is now a relic phenomenon in the economics and culture of studied region.

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

А - Б - В - Г

Азово-Чорноморське узбережжя 27

Айдар, р. 72

Алатир 27

Андріївка 25, 59, 60

Антонівка 79

Ахтырский уезд 12, 186, 191, 192

Балаклійський район 25

Балаклія 28

Барвінкове 23, 25, 42, 59, 69, 70, 81, 82, 85, 87, 101, 102, 104, 106, 112, 113, 116-119, 121, 155, 188, 202

Басівка 12, 44, 172

Бахмут 52

Бахмут, р. 31

Берестечко 28

Белгородська губернія 33

Белгородська область 22

Біловодськ 21, 23, 28, 40, 41, 46

Біловодський район 24, 126, 194, 195

Білопіль 28, 36

Більськ 43

Бітка, р. 41

Богдановка 183

Богодухів 28, 36

Богодухівське 40

Богодухівський повіт 31, 36, 46, 47, 130

Богодухівський район 36

Богородичне 23

Борисівка 44

Боромля 12, 23, 25, 28, 40, 46, 47, 73, 76-78, 82, 88, 90, 92, 94, 101, 104-106, 117, 118, 121, 123, 128, 131, 134, 143, 158, 171, 174, 175, 190, 199

Боромля, р. 73

Боромлянська волость 168

Брусівка 16, 20, 23, 24, 37, 40, 41, 42, 47, 72, 81-83, 86, 90, 93, 97, 101, 102, 104, 113, 116-120, 132, 136, 138, 148, 149, 194

Буди 13, 23, 39, 48, 52, 180

Бунцлау 39

Бутківка 16, 19, 21, 23, 24, 37, 42, 59, 71, 72, 81, 82, 84, 86-89, 94-97, 99, 100, 104, 107, 109, 111, 113, 117-121, 125, 128, 142, 143, 147, 155, 159, 160, 161, 188, 189, 191, 194

Валки 23, 25, 33, 36, 39, 40, 47, 51, 59, 71-73, 78, 81-83, 86, 87, 89-92, 94, 95, 101, 102, 104, 106, 107, 113, 114, 116-121, 123, 128, 131, 132, 134, 140, 162, 175, 188-190, 202

Валківська волость 38, 168

Валківський повіт 14, 20, 35, 36, 38, 39, 44, 46, 47, 55, 130, 138, 143, 168, 171

Валківський район 25, 202, 203

Василівка 21, 23, 40, 42, 47, 79, 80

Велика Писарівка 28

Вільшана 23, 25, 28

Вінницька область 32

Вовчанськ 35, 36

Вовчанський повіт 36, 130, 171

Войнівка 7

Воронеж 183

Воронезька губернія 33, 34, 143

Воронезька область 22

Ворскла, р... 26, 73

Гаврилівка 12, 23, 39, 42, 72, 73, 81, 82, 86, 96, 97, 102, 109, 114, 117-121, 132, 148, 153, 166, 174, 204

Гетьманщина 27, 29, 31, 93, 174, 179

Глинськ 31, 32

Г - Д - Е - Є - Ж - З - І

- Глухів 40
Гнадівка 46
Гончарівка 42, 46, 72
Гончарний Яр 77
Горохуватка 12, 23, 29, 39, 42, 72, 73, 81, 82, 86, 96, 97, 98, 101, 102, 106, 109, 111, 114, 117-121, 132, 148, 149, 153, 159, 166, 174, 204
Горохуватський район 74
Гулева гора 75
Гуцульщина 8
Дворічанський район 25
Дергачі 23
Деревки 12, 23, 43, 199
Деркачі 28
Деркул, ріка 72
Дике Поле 27, 28, 33, 41, 67, 68
Діброва 18, 23, 24, 42, 59, 61, 70, 72, 75, 86, 87, 89, 90, 101-103, 107, 111, 114, 117-119, 121, 125, 138, 153, 185, 188, 193
Дмитрівка 40
Дніпро, ріка 26, 27, 30, 41
Дніпропетровськ 7, 182
Дніпропетровська область 7, 22, 26, 30, 32
Дніпропетровщина 30
Дон 32, 139
Дон, р. 27
Донецьк 8, 182
Донецька область 7, 10, 18, 22-24, 26, 30, 34, 39, 40, 67, 70, 75, 183-185, 188, 190, 191, 193, 205
Донецьке 23
Донеччина 19, 24, 26, 30, 42, 54, 56, 59, 61, 70, 83, 84, 88, 90, 103, 108, 109, 110, 119, 121, 138, 156, 163, 164, 188, 190, 191
Донцівка 23, 24, 79
Донщина 143, 172
Екатеринославская губерния 184, 185
Європа 185
Євсуг 13, 15, 16, 21, 23, 24, 34, 37, 40, 41, 46, 47, 59, 72, 79, 80-82, 86, 89-91, 94, 95, 97, 98, 101, 102, 104-108, 111-119, 121, 125, 128, 129, 133, 136, 137, 141, 144-150, 155, 158, 161, 162, 164, 184, 187, 189, 190, 195
Євсуг, ріка 72
Євсузька волость 38, 168, 169
Єпіфанівка 80
Жеребець, р. 31
Житомирська область 7
Журавне 43, 44, 73
Закарпатська область 7
Западная Европа 184
Запоріжжя 30
Запорізька область 30
Запорізька Січ 30
Західне урочище 74
Зеньковский уезд 184
Зіньківський повіт 31, 43, 76, 174
Зміїв 23, 24, 36, 243
Зміївський повіт 36, 47, 130, 171
Зміївський район 25, 70, 85, 204
Знаменівка 39
Івано-Франківська область 7, 85
Ізюм 12, 23, 24, 25, 28, 29, 36, 39, 40, 42, 50-52, 65, 75, 59, 60, 70, 72, 81, 82, 86-91, 94, 96, 97, 99-107, 113, 114, 116-121, 125, 126, 128, 131, 136, 154, 155, 165, 186, 187, 191, 201
Ізюмська волость 168
Ізюмський повіт 20, 35, 36, 42, 44, 46, 47, 70, 73, 75, 103, 130, 143, 167, 168, 171, 172, 176,

І - К - Л

- Ізюмський район** 25, 42, 202
Ізюмщина 15, 16, 39, 42, 91, 167, 176, 185-187
Кабань 183, 185
Калинове 73
Кам'яне 23
Кам'янка 74
Камінне 40
Каплунівка 30
Катеринославська губернія 143
Катеринославське намісництво 31
Київ 8, 20, 32, 82, 130, 183, 184-188, 191, 192
Київська область 7, 32
Київська Русь 27
Київщина 33
Кіровоградська область 7, 30
Кісілівка 77
Кобилівка 23
Колесниківка 26
Коломак 31
Коломия 85
Колонтаїв 33
Костевщина 40
Костів 23, 46
Котелевка, р. 76
Котелевська волость 10, 38, 168
Котелевський район 10, 199, 205
Котельва 12, 13, 17, 23, 25, 31, 32, 43, 44, 46, 47, 49, 50, 76, 82, 83, 86, 87, 89, 90, 92-94, 96, 101-103, 105-107, 111, 115-119, 120-123, 126, 131, 134, 135, 137-139, 143, 150, 160, 163, 167, 169, 171, 174, 175, 183, 184, 192, 197
Красна, ріка 31
Красноград 23
Краснодонський район 24, 31
Краснокутськ 23, 28, 36
Краснолиманський район 24, 193
Краснопілля 44
Кременчук 182
Крим 143
Кримське ханство 26
Кубань 40
Куземин 31, 32
Куземинська волость 31
Куп'янськ 23, 28, 36, 40
Куп'янський повіт 12, 36, 39, 42, 46, 47, 73, 74, 103, 105, 109, 120, 130, 132, 137, 139, 143, 159, 166, 167, 171, 174, 175
Куп'янський район 204
Купянський уезд 183, 188
Курська губернія 34, 44
Курська область 22
Курщина 44
Курачівка 40
Лазьки 76, 184
Лебедин 23, 25, 28, 36, 43, 44, 73, 133, 186
Лебединський повіт 14, 35, 36, 40, 46, 47, 51, 55, 130, 143, 168, 171, 172
Лебединський район 25, 200
Ленінград 62, 192
Ленінградська область 64
Лиман 23, 24, 25, 29, 70, 85, 87, 90, 95, 104, 106, 113, 116-118, 121, 133, 190, 196, 204
Липова Долина 32
Литвинівка 16, 23, 24, 28, 37, 40, 41, 72, 81-83, 86, 87, 89, 90, 97, 101, 102, 104, 106, 116-118, 120, 124, 126, 132, 141, 143, 144, 150, 155, 166, 184, 190, 194
Литвинівська волость 168, 169

Л - М - Н

Лівобережжя 156

Лівобережна Україна 17, 30, 33, 35, 93,
105, 109, 122, 123, 148, 155, 174, 187,
191

Локня 44, 172

Лубенський повіт 51

Лубни 40

Луганськ 178, 184

Луганська область 7, 10, 22, 23, 24, 26, 34,
40, 59, 72, 169, 182-184, 188, 189, 190,
191, 194, 205

Луганська область 40

Луганщина 15, 16, 18, 19, 20, 26, 30, 31, 41,
42, 56, 71, 84, 88, 90, 93, 94, 97, 98, 99,
100, 104, 105, 111-113, 123-125, 128,
129, 132, 133, 136, 138, 141-149, 155,
158-162, 164, 166, 184, 185, 188-192,
205

Лугань, ріка 31

Лутиці 44, 75

Люботин 23

Львів 184, 187, 192

Львівська область 7

Магдалинівський район 30

Макарів Яр 16, 31, 41

Мала Комишуваха 74

Малі Будища 141

Малороссия 34, 186, 191

Маріуполь 143

Марківський район 24

Масляківка 156

Межиріцька волость 168

Межиріч 12, 14, 17, 18, 23, 25, 40, 46, 47, 55,
58, 59, 60, 61, 63, 66, 72, 73, 77, 81-83,
86-91, 94-97, 100, 101, 103, 104, 106,
107, 111-119, 120, 121, 128, 137, 150,
154-158, 166, 186, 188, 189, 191, 200

Мерефа 87

Миколаїв 139

Миколаївка 23, 24, 39, 40, 46, 47, 70, 72, 75
Миргород 80

Миропілля 23, 28, 44, 40

Михайлівка 40

Містки 23, 24

Міські Млини 43, 174

Міуський округ 30

Млинки 12, 23, 43, 199

Мож, р. 73

Москва 62, 143, 182, 183, 184, 188, 192

Московська держава 28

Мценськ 27

Мюнхен 182

Наддніпрянська Україна 33

Недригайлів 33, 36

Нижній Новгород 143

Никольское 184

Нікополь 30

Німеччина 39

Нова Водолага 12-14, 18, 23, 25, 28, 39, 40,
43-46, 49, 55, 58, 59, 62-66, 73, 78, 79,
81-87, 90, 91, 94-99, 101, 102, 104, 106,
107, 111, 113, 114, 116-121, 124, 127,
128, 135, 137, 138, 149, 155, 162, 163,
165, 176, 182, 186, 189, 190, 191, 203

Нова Січ 30

Новгород-Сіверський 27, 40

Ново-Астрахань 191

Нововодолазька волость 168

Нововодолазький район 25, 72

Новомосковський район 30

Новопсковська волость 79

Новопсковський район 24

Новоросійська губернія 172

Новороссия 184

Н - О - П - Р

Нью-Йорк 182**Огульці** 23, 39**Одеська область** 32**Олександрійський район** 7**Олександрія** 7**Олешня** 33**Опішне** 3, 7, 8, 14-16, 18-21, 24, 28, 32, 39,
40-43, 45, 46, 49, 50, 51, 54, 58, 60-72,
78, 81, 84, 86-101, 103-105, 106-116,
119, 121, 123-133, 135-150, 152, 154,
155, 157-166, 174, 178, 182-184, 186,
187**Опішнянський район** 31**Орел** 27**Оріль, р.** 26, 29**Оскіл, р.** 72, 73**Острогоськ** 29**Охтирка** 12, 23, 25, 27-29, 33, 36, 43, 44, 46,
59, 72, 73, 75, 76, 81-83, 86, 87, 92, 97,
101-107, 111, 113, 114, 117-119, 121,
123, 127, 130, 131, 135, 137, 141, 147,
148, 150, 167, 169, 173, 174, 189, 200**Охтирська волость** 168**Охтирський повіт** 12, 13, 14, 21, 31, 36, 38,
40, 43, 46, 47, 72, 87, 130, 132, 133, 143,
158, 151, 167, 168, 169, 171, 172, 174,
175**Охтирський район** 31**Павлоградський район** 30**Пархоменко** 16, 24, 31, 41**Пензенская губерния** 13, 186**Перекоп** 27, 143**Перещепинський район** 30**Південно-Східна Україна** 184**Південь України** 30, 32, 143**Підгорівка** 24**Піски** 23, 25, 42, 46, 72, 79, 83, 87, 94, 102,
117, 128, 146, 190, 202**Піскупівка** 18, 23, 24, 42, 46, 54, 59, 70, 72,
75, 82, 83, 84, 86-90, 97, 101, 102, 103,
106-114, 116, 117-119, 121, 124, 125,
128, 148, 149, 151, 155, 156, 163, 164,
185, 188, 190, 191, 193**Поділля** 19, 185**Подмосковье** 64**Подоння** 32**Покровське** 30**Покуття** 8**Полісся** 32**Полтава** 3, 40, 78, 103, 182, 184, 186, 187,
191, 208**Полтавська губернія** 13, 31, 32, 43, 52, 76,
143, 152, 172, 174, 183, 184**Полтавська область** 7, 10, 17, 22, 23, 25, 31,
32, 183, 184, 197, 205**Полтавська округа** 31**Полтавщина** 7, 30, 33, 41, 44, 49, 50, 78, 80,
89, 94, 99, 108, 115, 116, 122, 124-126,
135, 141, 142, 152, 163, 182, 187**Польща** 31**Попівка** 23, 40, 42, 72, 174**Правобережна Україна** 29, 30, 33, 35**Пригородок-Кам'яний** 23, 46**Просяне** 23, 39**Псел, р.** 26, 72**Путивль** 27**Райгородок** 23, 46, 75**Рай-Олександрівка** 23, 24, 39, 46, 70, 75**Риботня** 75**Рильськ** 27**Рівненська область** 7**Роменський повіт** 31

Р - С - Т

- Роменський район 32
Ромни 31, 32
Російська імперія 11, 32, 41, 51, 186
Російська Федерація 22
Росія 13, 26-30, 33-35, 44, 46, 51-53, 63, 127, 129, 143
Россия 11, 12, 182, 184, 185, 186-188, 191, 192
Ростов 138, 139
Ростов-на-Дону 143
Ростовська область 22
Русь 26
Рязанська губернія 91
Санкт-Петербург 14, 182-188, 191
Сватівський район 24
Сватове 24
Свято-Дмитрієвка 192
Севастополь 139, 143
Середня Наддніпрянина 32
Сіверський Дінець 26, 27, 31, 39, 70, 72
Скопин 91
Слобідська зона 40
Слобідська Україна 1-208
Слобідсько-Українська губернія 29, 31
Слобожанщина 7, 10, 13-18, 20, 26-29, 31, 32-37, 40, 41, 48, 55, 93, 100, 103, 105, 106, 109, 123, 132, 134, 144, 152, 156, 170, 185, 192, 206
Слов'яносербія 31
Слов'янськ 24, 35, 36, 40, 52, 54, 70
Слов'янський район 24, 39, 193
Смоленская губернія 13, 186
Солодки 23, 40
СРСР 62, 182, 184, 192
Станичне 23, 40
Станично-Луганський район 24
Стара Водолага 29
Старобельський уезд 14, 186, 187
Старобільськ 21, 23, 36, 183, 187
Старобільський округ 35, 37, 187
Старобільський повіт 20, 21, 33-36, 38, 41, 44, 46, 47, 79, 80, 130, 143, 150, 168, 169, 171, 172
Старобільський район 24, 109, 125, 194, 196
Старобільщина 14, 40, 79, 100
Стецьківка 23, 46
Суджа 28, 44
Сула, р. 26
Суми 12, 17, 25, 28, 29, 36, 40, 44, 73, 133, 178, 183, 186
Сумської уезд 12, 182
Сумська область 7, 10, 20, 22-25, 31, 32, 72, 76, 77, 183, 184, 186, 188, 189, 190, 191, 199, 205
Сумський повіт 12, 20, 35, 36, 44, 46, 47, 51, 53, 92, 94, 130, 143, 171, 172, 176
Сумщина 17, 18, 26, 28, 29, 30, 40, 56, 58-61, 63, 66, 77, 78, 88, 89, 91, 100, 103, 106, 107, 120, 127, 141, 147, 150, 154, 157, 166, 186, 188-191
Східна Україна 32
Таврійська губернія 172
Таганрог 90, 138, 139, 156
Тверь 188
Тернопільська область 7
Тишківка 24, 146
Топильще 77

У - Ф - Х - Ц - Ч - Ш - Я

D - K - L - O - P - S - U

- Топольське** 23, 25, 59, 74, 75, 81, 82, 90, 99, 102, 107, 116, 190, 191, 202
Тростянець 28
Тростянецький район 25, 199
Україна 3, 4, 7-11, 14, 16, 17, 20-22, 25-33, 35, 36, 39, 40, 46, 52, 53, 56, 58, 59, 67, 69, 84, 85, 105, 111, 112, 118, 122, 129, 131, 135, 144, 178, 179, 182, 185-187, 205
Українська РСР 16, 184, 185, 187
Українсько-Слобідська губернія 44
УРСР 31, 32, 183, 184, 185, 191
Усмань 27
Федорівка 78
Харків 13, 14, 15, 27, 28, 29, 35, 36, 40, 44, 48, 52, 55, 87, 94, 98, 129, 133, 154, 176, 178, 182, 183, 184-188, 191, 192
Харківська волость 53
Харківська губернія 11, 12, 13, 14, 15, 20, 29, 31, 33, 34, 35, 38, 39, 44, 46, 47, 49, 51-55, 62, 91, 129, 130, 132, 133, 143, 166-172, 174, 176, 182, 183, 184-187, 188, 191, 192
Харківська область 7, 10, 20-25, 30, 32, 40, 59, 67, 70-72, 180, 183, 184, 188-191, 201, 205
Харківське намісництво 31
Харківський повіт 36, 39, 130, 138, 171
Харківщина 14, 15, 18, 26, 31, 39, 40, 43, 45, 49, 50, 51, 55, 56, 58, 60, 62, 63-66, 69, 70, 72, 78, 79, 81, 82, 85, 86, 87, 90-92, 95, 96, 98-101, 104, 119, 123-128, 130, 131, 135-137, 139, 140, 146, 185, 188-191
Харьковское наместничество 157, 192
Херсонская губернія 184
Хухря 43
Хухрянська волость 43
Царичанський район 30
Чагарі 40
Часів Яр 52
Черкаська область 7
Черниговская губерния 192, 184
Чернівецька область 7
Чернігів 40
Чернігівська губернія 13, 32, 52, 172
Чернігівське намісництво 32
Чернігівщина 33
Чортомлицька Січ 30
Чугинка 24
Чугуїв 33, 35, 36
Шуликівка 131
Шульгинка 24, 124
Ямпіль 23, 28, 46, 47, 70, 72, 75
Яремівка 26, 74
Donetsk Region 206
Kharkiv Region 206
Kotelva 206
Luhansk Region 206
Opishne 2
Poltava 2
Poltava Region 206
Slobodian Ukraine 2, 6, 206, 207
Sumy Region 206
Ukraine 2

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

А - Б

- Аксенов 182
Андрущенко Оксана 208
Андрущенко Іван 197
Анциферова Ганна 189
Багалій Дмитро 14, 15, 32, 35, 157, 182
Базій А.С. 13, 182
Балашов 37
Банька 36
Банька Григорій Васильович 199
Банька Семен Михайлович 199
Барабаш Пилип 194
Батрак Степан Кирилович 197
Башлай Андрій Григорович 199
Башлай Л.Н. 183
Башлай Пантелеймон Павлович 199
Безкоровайний Андрій Несторович 197
Безкоровайний Гнат Несторович 197
Безпалько Микола Андрійович 197
Бергенгейм Є.Є. 13, 52
Бережний Максим Терентійович 127, 147, 189, 200
Бережний Федір Степанович 197
Білецький Олексій 199
Білий Іван Іванович 193
Білий Макар Григорович 90, 191, 193
Білик Федір Петрович 195
Білокоровий Арсен Якович 204
Білокоровий Василь Антонович 204
Білокоровий Олексій Протасович 153, 204
Білокоровий Роман Кіндратович 204
Білокоровий Тимофій 201
Білокоровий Федір Олексійович 204
Білостоцька Глафіра 146
Білостоцький Григорій Тихонович 202
Білостоцький Іван Олексійович 202
Білостоцький Семен Іванович 146, 202
Бова Афанасій Гнатович 162, 195
Бова Гнат Никифорович 195
Богаєвський Кирило Радивонович 203
Богомазов Петро 148, 195
Болебрух А.Г. 182
Бондар Кузьма Максимович 200
Бондар Максим Пилипович 117, 200
Бондар Мефодій Несторович 195
Бондаренко Матвій Пилипович 197
Борисенко Валентина 4
Борківець Афанасій 199
Борківець Єфим 197
Борківець Ілля 197
Борківець Павло 197
Бровко Микита 42
Брус Йосип Степанович 42
Брус Полікарп 42, 194
Брут Трохим Тарасович 193
Брюховецький 36
Брюховецький Демид Якимович 199
Брюховецький Корній Онисимович 199
Брюховецький Лук'ян Васильович 199
Брюховецький Павло Прокопович 199
Брюховецький Тихін Васильович 199
Брюховецький Федір Онисимович 199
Бугаївський Микола 41, 42, 182
Будник Григорій Степанович 199
Будник Іван Степанович 199
Будник Петро Степанович 199
Будник Прокіп Семенович 199
Будьоний Степан Терентійович 199
Бузан Тимофій Тимофійович 197
Бутко Іван Тимофійович 201
Бутко Олексій Іванович 126, 131, 201

Б - В - Г

- Бутко Тимофій 201
 В.В. 182
 Валкова Ганна 63, 66, 155, 189
 Валковий Маркіян 203
 Валковий Павло Маркіянович 63, 66, 95, 155, 189, 203
 Валковий Савелій Маркіянович 95, 96, 98, 99, 124, 127, 189, 203
 Василевский П.И. 182
 Васильченко Василь Миколайович 193
 Васильченко Григорій Васильович 193
 Васильченко Митрофан Юхимович 88, 190, 193
 Васильченко Петро Іванович 190, 193
 Величко Пилип Семенович 195
 Вензик Іван Тимофійович 197
 Вензик Степан Романович 197
 Вернадський Володимир 21
 Ветох Денис 195
 Винавер А.М. 183
 Висоцький Гаврило Якович 204
 Вільшанська О.Л. 182
 Вовнянка Василь Петрович 199
 Вовнянка Іван Іванович 197
 Вовнянка Федір Васильович 199
 Волга Арсеній 195
 Волга Петро Єгорович 195
 Ворона Федір Степанович 199
 Гавриленко Павло Степанович 195
 Гайдар Єфим Омелянович 197
 Ганзій Андрій Костянтинович 136, 164, 195
 Ганзій Іван Павлович 195
 Ганзій Степан Андрійович 195
 Ганзюк Тимофій 200
 Гарбар Михайло Васильович 200
 Гармаш Марія 163
 Гармаш Пилип Олексійович 197
 Гармаш Тимофій 115, 163
 Гейко Анатолій 183, 188, 189, 190, 191
 Глущенко Микита 200
 Гнедич Олександр 12, 13, 20, 182
 Гнідий Іван Прокопович 202
 Гнідий Леонід Сергійович 78, 190
 Гнідий Прокіп 202
 Гнідий Федір Іванович 78, 92, 162, 190, 202
 Гніздило Кузьма Васильович 195
 Гоголь Микола 21, 80
 Гоженко Василь Юхимович 194
 Гоженко Григорій Гаврилович 194
 Гоженко Іван Васильович 194
 Гоженко Іван Федотович 194
 Гоженко Тимофій 194
 Голицын Ф.С. 182
 Голобородько Іван Михайлович 197
 Голобородько Яків Андрійович 197
 Головка Корній Павлович 197
 Головка Петро Павлович 197
 Голоха Пилип Іванович 204
 Голуб Гаврило 197
 Гончар Іван 4
 Гончаренко 35
 Гончаренко Василь Петрович 200
 Гончаренко Іван Антонович 200
 Гончаренко Савелій Григорович 203
 Гончаров Тимофій Йосипович 194
 Горбатенко Олександр Микитович 60, 70, 116, 133, 190, 204
 Горбатенко Павло Олександрович 70, 116, 117, 133, 190, 404
 Гордієнко Антон Пилипович 204
 Гордон 185
 Горинь Г. 30, 192
 Горобець Євдокія Іванівна 200
 Горький Максим 21
 Гостюхіна Валентина 121
 Грачев 184
 Гребенюк Пилип 203
 Гримайло Іван 72

Г - Д - Е - Є - Ж - З - И

- Гримайло Павло Максимович 200
Грунь Зоя 202
Губенко П. 44
Губський Абрам Іванович 202
Губський Іван Іванович 202
Губський Іван Тимофійович 202
Гюльденштедт Йоганн Антон 44
Давидова Юлія 208
Дарре Адольф 182, 186
Дашко Мусій 202
Девриен А.Ф. 186, 191
Деримарка Андрій Пилипович 197
Деримарка Павло Пилипович 197
Деримарка Петро Григорович 197
Деримарка Роман Григорович 197
Деркач Дем'ян Іванович 197
Дзевульський 52, 70
Дзюбко І.С. 184
Діброва Григорій 193
Діброва Катя 156
Діброва Максим Іванович 193
Діброва Михайло Павлович 193
Діброва Павло Григорович 61, 70, 83, 84, 90, 138, 153, 154, 155, 188, 193
Діброва Павло Самійлович 193
Діброва Петро Гаврилович 193
Діброва Степан Самійлович 193
Дмитренко Іван Андрійович 197
Доброславський 75
Довженко Сергій Павлович 199
Дорошенко Д. 182
Драч Михайло 199
Дрижирук Данило Петрович 197
Дубина К.К. 184
Дудник Пилип Афанасійович 199
Ессен 52, 70
Єриновська Надія Іванівна 82, 132, 190
Єрмак Іван Корнійович 200
Єршова Т. 183
Єршова Тетяна 17, 44, 63
Єфименко Петро 12, 44, 92, 172, 182, 183, 192
Животченко 203
Жуков Григорій 145
Жуков Захар 195
Жуков Лука Семенович 145, 161, 195
Жуков Мусій Данилович 144, 164, 195
Жукова Ганна 161
Загоровський В.П. 183
Заїченко Ганна Іванівна 111, 151, 156, 190
Заїченко Григорій Михайлович 193
Заїченко Зіновій 111, 151, 156, 164, 190
Зайцев Б.В. 188
Замурей Василь Прокопович 197
Запаска Єгор Власович 199
Запаска Петро Власович 199
Запаска Прокіп Іванович 199
Зарецький Іван 94, 105, 152, 174, 183
Зарудний 183
Заславський (Степан?) Олександрович 193
Заславський Іван Захарович 193
Заславський Микола 163
Заславський Олександр 163, 193
Заславський Петро Олександрович 54, 108, 109, 163, 188, 193
Здоровець Андрій Климентійович 197
Здоровець Василь 197
Здоровець Василь Климентійович 197
Зиза Іван 111
Зильберг 186
Злидар Наталія 107
Змітвський 154
Змітвський Євдоким Максимович 100, 104, 125, 165, 201
Зубашенко Павло Васильович 197
Іванов В.В. 12, 13, 170, 183
Іванова А.В. 183

І - К

- Іванов Петро 13, 183
Іващенко Василь Степанович 201
Івченко Гаврило Васильович 197
Івченко Іван Арсентійович 146, 194
Івченко Іван Семенович 201
Івченко Марія 146
Івченко Микола 39, 60, 87, 88, 191
Івченко Микола Миколайович 88, 191
Івченко Микола Семенович 201
Івченко Петро Семенович 201
Івченко Семен 201
Ільминський Андрій Петрович 194
Ільминський Кирило Петрович 194
Іннокова А.Н. 13
Кабузан В.М. 184
Каланчук Андрій Кіндратович 201
Каланчук Семен Олексійович 201
Калашникови Г.А. и А.М. 13, 184
Калініченко Іван 194
Калюжний Іван Якович 60, 99, 191, 201
Калюжний Олексій 99, 112, 191
Калько Григорій Якович 199
Калько Євграф Якович 199
Калько Яків Степанович 199
Каплун Наталія 18, 19, 184
Капніст В.В. 55
Кармазін 80
Карунна Ольга 208
Катерина II 29
Квітка Іван Якович 132, 190
Квітка С.А. 182
Киликко Андрій Харитонович 85, 86, 176, 189, 203
Киликко Василь Арсентійович 203
Киликко Порфирій 85, 203
Киликко Харитон Порфириович 85, 203
Кирчів Р.Ф. 30, 192
Киришаум 182, 184, 185, 186, 187, 188
Кичка Іван Михайлович 197
Кіндратенко Іван Григорович 116, 139, 198
Кіндратенко Михайло 116, 139
Кіяк Володимир Никифорович 195
Клименко Яків Васильович 201
Коваленко Марія Іванівна 72, 190
Коваль Федосій 195
Ковальов 37
Ковальов Андрій Архипович 204
Ковальов Іван 193
Ковальов Омелян 193
Ковбаса 36
Ковбаса Василь Степанович 197
Ковбаса Дмитро Якович 197
Ковбаса Єфим Семенович 197
Ковбаса Ілля Семенович 197
Ковпак Уляна 145
Ковтун Степан Романович 199
Коека Микола 17, 184
Козлов 37
Козлов Михайло Ілліч 197
Колесник Марія 89, 128, 147, 189
Колесник Микола Миколайович 70, 102, 188
Колесник Сидір Васильович 198
Колеснік Влас Олексійович 195
Колеснік Микола Миколайович 202
Колкотин А. 184
Колодій Дмитро Іванович 193
Колодій Петро Олександрович 193
Короленко Володимир 7, 21
Корольов Федір 13, 48, 184
Корочун Геннадій Хомич 105, 190
Корочун Костянтин Федорович 158, 196
Корочун Федір Григорович 196
Корочун Хома Юхимович 195
Корочун Юхим Григорович 196
Корсак О. 11, 184
Корсун Андрій 146, 158

К - Л

- Корсун Андрій Никифорович 196
Корсун Андріян Андрійович 196
Корсун Віктор Федорович 79, 89, 146, 190
Корсун Надія 146
Косогор Федот Никонович 194
Костиков М. 14, 184
Костюк Василь 89, 184
Косьянова М. 13, 34, 150 184
Котенко Іван Пилипович 165, 203
Котляр Петро 196
Котов Борис Іванович 196
Котов Ілля Борисович 196
Кравець Іван Васильович 196
Кржижанівський Гліб 57
Кривоколосько Іван 194
Кривоніс Василь Кіндратович 201
Кривоніс Микита Микитович 201
Кривоніс Микола Михайлович 201
Кривоніс Степан Миколайович 201
Кривоніс Федір Іванович 201
Кривоніс Федір Миколайович 201
Криворучко Іван Костянтинович 60, 136, 201
Криворучко Костянтин Максимович 201
Криворучко Любов 136
Крикун Петро Микитович 202
Крупська Надія 21
Кубійович Володимир 182
Куделко С.М. 188
Кудін Іван 75
Кузеля Зенон 182
Кузнецов Матвій 13, 39, 48, 52, 180
Кузьменко Павло 196
Кулик Степан 201
Куліш І. 186
Куниця Іван Григорович 193
Курдиновський П. 184
Курило Олексій 198
Курочка Вікторія 208
- Лавринченко Прокіп Степанович 199
Лаврів П.І. 184
Лазько Дмитро Омелянович 198
Лазько Роман 43
Ланько Іван Григорович 198
Ланько Тихін Гаврилович 198
Лашко Андрій Михайлович 198
Лашук Юрій 15, 16, 25, 40, 44, 45, 49, 50,
51, 91, 100, 104, 125, 126, 131, 133, 137,
140, 165, 184
Левчанський Яків 198
Либин А.А. 187, 191
Лиганова Любов 164
Лиман Никифор Порфирівич 203
Лимарь Гнат Кузьмович 196
Лимарь Іван Кузьмович 196
Лимарь Кузьма 196
Лимарь Трохим Кузьмович 196
Лисін Б.С. 185
Лисогір Павло 196
Лисогор Іван Євдокимович 194
Лисянська Наталія Миколаївна 200
Лисянський Дмитро Йосипович 200
Лисянський Йосип Дмитрович 200
Лисянський Микола 199
Лисянський Петро 77, 88, 156, 157, 175,
188, 200
Литвиненко Кузьма Іванович 129, 155, 196
Литвиненко Світлана 107, 150, 154, 157,
183, 188, 189, 190, 191
Литовченко Нікін 164
Литовченко Степан Степанович 194
Лихацький 36
Лихацький Федір Андрійович 36, 42, 109,
139, 149, 153, 154, 159, 204
Лищенко Іван Осипович 198
Лікаренко 35
Лікаренко Лідія 35, 88, 190

Л - М - Н

- Лікаренко Микита Іванович 199
 Лікаренко Яків Іванович 199
 Лісний 200
 Лоза Ю. 185
 Лозко Г.С. 185
 Лозовий Федір 143
 Лось Ф.Є. 184
 Лубенець Антон Григорович 203
 Лубенець Віктор 58, 67, 85, 191,
 Лубенець Володимир Григорович 162, 203
 Лубенець Марія 58
 Лубенець Станіслав Володимирович 58,
 65, 67, 85, 119, 162, 191, 203
 Луганская Т.И. 185
 Любченко Демид 194
 Лянге 52, 70
 Майорка 43
 Макаренко А.С. 186
 Макогон Яків Тихонович 202
 Манжура Іван 13, 185
 Маркович О.В. 186
 Марусов П. 14, 185
 Марченко М. 196
 Марченко Олексій 200
 Марюхна Микита Семенович 202
 Марюхна Сидір Семенович 137, 165, 203
 Маслов Микола 18, 185
 Матвієнко Костянтин Іванович 63, 65, 75,
 101, 191, 201
 Матвієнко Микола Костянтинович 63, 65,
 75, 191
 Матейко Катерина 8, 15, 16, 25, 185
 Мацай Павло Семенович 196
 Мельничук Лідія 19, 185
 Метка Людмила 1-208
 Мещерський О. 11, 185
 Минко Олександр Пилипович 202
 Митюшини 202
 Михайлик Олександр 60, 89, 100, 106, 127
 Михайліченко Катерина 155
 Мицик Ю. 186
 Міллер Д.П. 14, 182
 Мілокостов Юрій Іванович 72, 190
 Міняйло Олексій Микитович 198
 Мірошна Фаїна 195
 Мірошніченко Матвій Степанович 195
 Мірошніченко Микола 142, 195
 Мірошніченко Федір Матвійович 195
 Міхєєв В.К. 188
 Модзалевський К. 11, 185
 Молоток Оксана 144, 164
 Морачевський В.В. 14, 129, 137, 172, 186
 Мордхілевич М.І. 152, 186
 Мороз Микола Іванович 193
 Мороз Порфирій Борисович 193
 Мороз Сергій Іванович 193
 Мороз Яків Іванович 193
 Назаренко Василь Степанович 201
 Намакштанська І.Є. 8
 Наріжніков Віктор 163
 Наріжний Василь Григорович 148, 194
 Наріжний Григорій Федорович 136, 166,
 194
 Наріжний Дмитро Іванович 71, 72, 83,
 123, 154, 188, 202
 Наріжний Іван Пилипович 202
 Наріжний Пилип 202
 Науменко 35
 Науменко Потап Львович 198
 Науменко Хома Потапович 198
 Неженський Терентій 194
 Несмашний Григорій 193
 Нестеренко Іван Іванович 201, 203
 Никольський М.В. 186
 Новосельцева Віра 202
 Новохацький Герасим Сидорович 196
 Номис М. 186

О - П - Р

- Одинцова Світлана 15, 16, 171, 186
Одуденко Іван Михайлович 203
Олійніков Петро 13, 186
Ольховська Галина 85, 86, 176, 189
Ольховський Платон Андрійович 203
Онацький О. 15, 186
Оначко Іван Якович 193
Онищенко Митрофан Трохимович 196
Онищенко Трохим Трохимович 196
Павлюк С.П. 30, 192
Падалка Федот 55, 150, 158
Панасюк Галина 208
Панічева Ніна 17, 186
Паравозний Петро Свиридович 202
Пасик Вадим 34, 186
Передерій Григорій Тимофійович 198
Передерій Єфим Зіновійович 198
Передерій Зіновій Денисович 43, 198
Петренко Арсентій 196
Петренко Павло Назарович 199
Петро І. 29
Петров В. 52
Петров Н.И. 186
Пигуренко Н.О. 184
Питько Володимир Олексійович 78, 190
Питько Хома 203
Підкова І. 182
Пісковий Петро 60, 100
Пісковський Олександр Іванович 70, 85, 188, 202
Плювака 94
Покидченко Л.А. 186
Полив'яний Абрам Петрович 198
Полідович Ю.Б. 108
Полішученко 187
Половинка Володимир 202
Половинка Іван Омелянович 196
Полухтов Д. М. 182
Попельнюх Єфим Тимофійович 198
Попельнюх Мирон Тимофійович 198
Попова М. 187
Пороховщикова Л. 186
Посохов С.І. 188
Потапенко С.В. 40, 187
Пошивайло Ігор 4, 17, 187
Пошивайло Олесь 8, 17, 32, 135, 187
Пошивайло Тарас 49, 50, 90, 101, 115, 126, 135, 141, 142
Пошивайло Федір 142
Приходько Тимофій Харитонович 202
Прокопенко Інна 208
Радакова Олена 14, 187
Радченко Григорій Олексійович 99, 191, 202
Радченко Микола 100, 191
Рахно Костянтин 208
Редин Е.К. 192
Редько Ю.К. 187
Репецький Яків Кіндратович 198
Резніков Афанасій Сергійович 193
Резніков Варивон Сергійович 193
Резніков Іван Сергійович 193
Резніков Сергій 194
Рибальченко Л.Л. 187
Риженко Я. 187
Рижий 37
Рижій Яків Федорович 198
Риккер К.Л. 187
Риков Олексій 57
Ринковий Пилип 196
Ринковий Федір Юхимович 196
Рожко Радивон 203
Розкішний Степан 201
Руденко Матвій Пилипович 201
Рудницький С.Л. 187
Рыбников А.А. 182

С - Т

- Савицький Ніл 12, 187
 Салашний Григорій Якович 198
 Селезньов В.І. 13, 91, 187
 Селюченко Олександра 8
 Семенченко Самійло 63, 66, 106, 166, 183, 200
 Семикоз Василь 196
 Семикоз Дмитро Федорович 196
 Семикоз Павло 147
 Семикоз Федір Васильович 196
 Сергієнко Григорій Романович 144, 194
 Сергієнко Лідія 144
 Сергійчук В.І. 187
 Середа С.П. 182
 Сивопляс Федір 87
 Симоненко Василь Якович 196
 Симоненко Іван Якович 162, 196
 Сібілов М.В. 15, 187
 Сікало Андрій Антонович 200
 Сікало Іван Григорович 200
 Сікало Яків Григорович 200
 Сіренко Яків Олексійович 200
 Сірий Гнат Олексійович 200
 Сіромаха Дмитро Іванович 165, 203
 Січкач Петро 143
 Скиба Андрій Кузьмович 117, 200
 Скиба Марія 117, 191
 Скляренко Іван Семенович 58, 64, 66, 72, 89, 95, 107, 115, 116, 120, 133, 150, 154, 188, 200
 Скрипник Микита Свиридович 91, 109, 112, 114, 115, 189
 Сліпченко Федір Михайлович 200
 Слюсарський А.Г. 188
 Смаглюк П.К. 93
 Смашна Агапія 90, 156, 191
 Сметана Никифор Ілліч 198
 Сморгж Леонід 4
 Сокальський І.П. 154
 Соколов О. 14, 188
 Соколовський Лев 12, 42, 73, 74, 98, 120, 132, 151, 152, 159, 171, 173, 174, 175, 188,
 Спесивцев Ю.С. 188
 Ставровський Я.Ф. 14, 34, 191
 Стеблин 37
 Стеблин Яків Федорович 37, 198
 Стельмах Василь Іванович 200
 Степанов Дмитро Зіновійович 200
 Стецюк К.І. 191
 Стороженко Григорій 193
 Стороженко М.К. 14, 191
 Стороженко Павло Андрійович 194
 Стороженко Петро 193
 Стороженко Степан Андрійович 194
 Стороженко Степан Якович 194
 Стрельцов Микола Іванович 195
 Стукало Дмитро 198
 Стукало Олексій 198
 Сумський Іван Васильович 201
 Сумцов Микола 13, 14, 15, 33, 34, 40, 143, 154, 158, 169, 191
 Счасни К. 185
 Тагай Афанасій Данилович 201
 Тагай Гнат Іванович 203
 Тагай Юрій 202
 Таран Семен Олексійович 204
 Таранушенко Стефан 15, 25, 35, 55, 100, 192
 Тарасенко Овсій Гордійович 194
 Татарський А. 14, 192
 Твердохлібов Олександр 12, 13, 43, 44, 46, 72, 75, 76, 87, 93, 94, 103, 105, 118, 123, 130, 132, 138, 150, 151, 152, 158, 159, 167, 168, 169, 170, 171, 173, 175, 192
 Тертишник Гаврило Якович 200

Т - У - Ф - Х

- Тертишник Григорій Іванович 200
Тертишник Максим Іванович 200
Тертишник Максим Петрович 200
Тертишник Петро Іванович 200
Тертишник Яків Іванович 200
Тесенко Георгій Кіндратович 194
Тесенко Захар Іванович 194
Тесенко Сергій 194
Тиблен 186
Титар В. 192
Титар О. 192
Тищенко Іван Васильович 201
Тищенко Олександр 15, 16, 192
Ткаченко Гаврило Трохимович 161, 196
Ткаченко Ганна Олександрівна 88, 188, 195
Ткаченко Іван 111, 146, 189, 190
Ткаченко Йосип Тарасович 111, 133, 146, 196
Ткаченко Кирило 196
Ткаченко Марія 100
Ткаченко Олександр 145, 196
Ткаченко Семен Петрович 196
Ткаченко Трохим Прокопович 199
Ткачов 37
Товстик Василь Йосипович 62, 63, 65, 97, 176, 189, 203
Товстик Йосип Ульянович 62, 63, 64, 81, 203
Товстик Прокіп Ульянович 163, 203
Товстик Ульян Єфремович 203
Топтун Гаврило 194
Трипілець Микита Степанович 198
Троцький Лев 57
Трубачов Євгеній 159
Трубачов Іван Платонович 159
Трубачов Олександр Платонович 142, 159, 195
Трубачов Платон Володимирович 195
Трубачова Ганна 159
Трубачова Євгенія Филімонівна 159
Трубачова Марія 159
Убийсобака Михайло Миколайович 198
Удовенко Василь Григорович 71, 161, 189, 195
Удовенко Василь Степанович 71, 195
Удовенко Віра 160
Удовенко Євдокія 160
Удовенко Іван 84, 95, 191
Удовенко Катерина 160
Удовенко Меланія Степанівна 160
Удовенко Михайло 160
Удовенко Олексій 161, 195
Удовенко Ольга 161
Удовенко Павло Федорович 195
Удовенко Петро Борисович 89, 128, 147, 160, 189, 195
Удовенко Пилип Семенович 109, 113, 195
Удовенко Семен Андрійович 195
Удовенко Сергій Григорович 160
Удовенко Федір Григорович 142, 160, 191, 195
Українцев Павло Семенович 143, 195
Українцев Петро Кіндратович 195
Федевич Людмила 17, 44, 183
Федченко І. 13, 192
Філарет (Гумілевський) 192
Фрішберг Л. 182, 183
Хавроня Олексій Гнатович 203
Харцун Юхим 202
Хижняков В. 152, 192
Хлусь Григорій 198
Хлусь Конон Онисимович 198
Хмельницький Богдан 28
Хоменко Віктор Романович 108, 111, 196
Хоменко Надія 190
Хотимський А.В. 192
Хрипун Тетяна 208

Х - Ц - Ч - Ш - Я

М

Хруст Борис Єфремович 203
 Хруст Іван Петрович 203
 Хруст Олексій Олексійович 203
 Худолій Віктор Дмитрович 61, 91, 101, 133, 155, 156, 189, 200
 Цвентух Максим Денисович 198
 Цвентух Олексій Максимович 198
 Цибулька Іван Васильович 198
 Цибулька Остап Терентійович 198
 Цибулька Семен 198
 Цибульник Борис Миколайович 123, 137, 189, 202
 Цимбал Марія 95, 96, 124, 189
 Цокур 98
 Цокур Леонтій Степанович 153, 204
 Чабан Іван Семенович 82, 131, 132, 190, 202
 Чередніченко Василь Іванович 196
 Черкас Павло Григорович 199
 Чижикова Л.Н. 192
 Чикало Антон Михайлович 201
 Чирва Петро 196
 Чуєнко Петро Федорович 198
 Чумак 36
 Чумак Василь 201
 Чумак Гаврило 201
 Чумак Григорій 201
 Чумак Іван 201
 Чумак Петро 201
 Чумак Степан 201
 Чухлаєко Петро Васильович 203
 Чухлаєнко Андрій 203
 Чухлатий Петро 165
 Чуч Дмитро Денисович 198
 Шапіро Д. 192
 Шаповал Ілля Володимирович 202
 Шафонський А. 192
 Шевченко Тарас 4, 7, 8, 18, 185
 Шевченко Хома Олександрович 202

Шейко Ніна 127, 147, 189
 Шелест Роман Митрофанович 195
 Шерстяк Андрій Денисович 204
 Шило Кирило Григорович 198
 Шкурко Віктор Іванович 60, 200
 Шкурпела Світлана 17, 186
 Шлифштейн Е.И. 182
 Шолудько Яків Трохимович 204
 Штерн і КО 52, 70
 Шульга 36
 Шульга Іван Федорович 198
 Шульга Кирило 43
 Шульга Семен Іванович 198
 Шульга Тимофій Васильович 194
 Шуст Р. 182
 Шуцький 75
 Щербань Анатолій 183, 188-191
 Юрченко Іван Павлович 203
 Явтушенко Григорій Іванович 198
 Яковлев С.П. 184
 Ялтух Григорій 198
 Ямпонець Борис Маркович 194
 Ямпонець Георгій Йосипович 194
 Ямпонець Григорій Михайлович 194
 Ямпольський Павло Карпович 203
 Яременко Ігор Іванович 194
 Яреськовський Іван Олексійович 200
 Яреськовський Михайло Олексійович 200
 Ярмаш Іван Васильович 203
 Ярмаш Тихін Іванович 203
 Яровата Вікторія 208

Metka Ludmyla 2

Інформація

Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному

*Мандруймо
Гончарською столицею України!*

Опішне, Полтавщина, 58164, Україна
Тел: (+3 05555) 42415, 42416, 42417
Факс: (+3 05555) 42416

E-mail: opishne_museum@poltava.uktel.net
Музей відкрито щодня, окрім понеділка,
з 9-00 до 16-00 год.

Опiшне

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА

Нині селище Зінківського району Полтавської області; близько 6 тисяч жителів. Постановою Кабінету Міністрів України від 26.07.2001 №878 селище включено до «Списку історичних населених місць України». Один із наймогутніших і найславетніших центрів культурної самобутності українців, загально визнана столиця українського гончарства.

На території містечка досліджено городище скіфського часу «Кардашів вал» (IV–III ст. до н.е.), городище роменської археологічної культури (VIII ст.). Неподалік знаходиться одне з найбільших городищ скіфського часу – Більське. 1737 року в Опішному утворилася перша в Україні й тривалий час найбільша в Російській імперії Опішненська компанія селітроварних підприємств. У добу середньовіччя в містечку збудовано розгалужену систему підземних ходів, які планується музеєфікувати.

У XIX столітті Опішне стало одним із найбільших і найвизначніших гончарним осередком України. У місцевому гончарстві на початку XX століття було зайнято більше тисячі осіб. Вироби гончарів продавалися не лише в українських губерніях, а й у багатьох країнах європейського та американського континентів. 1894 року в Опішному було відкрито першу в Лівобережній Україні земську губернську навчально-показову гончарну майстерню. (Донині зберігся один із будинків майстерні, зведений 1916 року за проектом всесвітньо відомого українського мистця Василя Кричевського в стилі українського модерну). Опішне – єдиний в Україні осередок традиційного гончарства, де вже більше століття розвивається гончарне шкільництво.

В Опішному функціонували найбільші в Україні гончарний завод «Художній керамік», що знаходився в системі «Укрхудожпрому», та гончарний завод «Керамік», підпорядкований «Укоопспілці». Завод «Художній керамік», заснований 1929 року, був найстарішим і найзнаменитішим гончарним підприємством в Україні. Нині тут діють приватні гончарні художні майстерні відомих українських мистців, заслужених майстрів народної творчості України – Михайла Китриша, Василя Омеляненка, Миколи Пошивайла та багатьох молодих майстрів кераміки. Дванадцять гончарів стали членами Спілки художників України. Творчість 8 гончарів відзначено почесним званням «Заслужений майстер народної творчості України», трьох (єдиних з гончарів України!) – Державною премією України імені Тараса Шевченка, одного – Всеукраїнською літературно-мистецькою премією імені Івана Нечуя-Левицького.

Опішненська кераміка стала своєрідним етнічним символом української культури XX століття. (Найбільш влучно про це сказав, побувавши в Опішному, колишній посол Польщі в Україні Єжи Бар: «Я думаю, що глину побачу, а побачив народ»). Саме тому усвідомлення україностверджуючого покликання Опішного і дбайливе плекання головного дійства в цьому священному куточку України – гончарства – мають стати наріжним каменем культурної політики Української Держави.

З гончарством Опішного пов'язана творча доля знаменитих українських мистців: гончарів – Федора Чирвенка, Остапа Ночовника, Івана Гладиревського, Василя Поросного; художників-керамістів – Юрка Лебіщак, Осипа Білоскурського, Петра Вауліна; художників – Василя Кричевського, Сергія Васильківського, Миколи Самокиша, Опанаса Сластьона, Єлизавети Трипільської, Леоніда Позена; письменників – Андрія Заливчого, Якова Майстренка, Василя Вразливого-Штанька, Олександра Косенка, історика літератури Назара Фіялковського; археолога

Івана Зарецького; етнографів – Віктора Василенка, Михайла Русова, Федора Вовка, Якова Риженка, Костянтина Мощенка; керамолога й мистецтвознавця Юрія Лашука; публіциста й політичного діяча української діаспори Івана Майстренка.

Містечко стало місцем проведення Установчого з'їзду Українського керамічного товариства (2000). Тут знаходиться постійнодіючий виконавчий орган УКТ – Правління.

В Опішному нині функціонують три заклади державного значення: Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному (на пострадянському просторі, у країнах Центральної і Південної Європи аналогів немає), Державна спеціалізована художня школа-інтернат I-III ступенів «Колегіум мистецтв у Опішному» (на пострадянському просторі, в інших країнах Європи аналогів немає), Інститут керамології – відділення Інституту народознавства НАН України (на пострадянському просторі аналогів немає). Сформувався численний науковий колектив, інтелектуальний потенціал якого в сфері дослідження гончарства не має рівних в Україні

На буревійних шляхах історії містечко не раз дощенту спалювали чужинці,
але воно, немовби Фенікс із попелу, знову й знову воскресло,
щоразу постаючи ще потужнішим Осередком Народної Духовності.
Запекли скіфські, праслов'янські городища, замгло середньовічне козацьке
містечко, проте не зник на приворсклянських пагорбах Божий Дар Плекання Краси.

У найтрагічніші і найзастійніші часи вогневітне мистецтво Опішенських
Гончарів утверджувало Непоборність Народного Духу.

Нерукотворний Духовний Храм протистояв імперським намаганням
зруйнувати Генотип Національної Свідомості.

Інтенсивність нівелювання Основ Етнобуття – прямо пропорційна стану гончарства:
чим більше воно занепадає, тим помітніше деградує суспільство,
тим глобальніші катастрофи загрожують планеті.

Та обставина, що Опішне й сьогодні лишається одним із найбільших осередків
ГОНЧАРСТВА в Україні, виявляє його місянську роль для Українського Суспільства.
Саме тому усвідомлення сакрального покликання Опішного і дбайливе плекання
головного дійства в цьому священному куточку України — ГОНЧАРСТВА —
поступово стають наріжним каменем культурної Політики Української Держави.

Спрагло припадить до цього Предковичного джерела Духовності Нації,
звідки незлічними струмочками розтікається в широкий світ,
у батьківські і чужинецькі краї потужна енергетика Космічної Гармонії!
Пізнайте Благодать Спілкування з Предивним Світом Нетлінної Краси!
Гончарство – індикатор Духовного Здоров'я Нації.

Кожний Гончар – Творець, і чим більше таких Особистостей, тим щільнішу
світлоносну Ауру Суспільства вони вибудовують, тим потужніше остання
протистоїть деструктивним космічним силам, Антидуху.

Гончарство – наймогутніша, хоча і найутаємниченіша Твердиня
Самозбереження Нації, джерело її Поступу.

Як не пригадати тут особливе обожнення гончарства японцями!

Чи не в цьому одна з передумов становлення й розвитку
авангардної нації сьогодення?!

У поруйнованому й сплюндрованому Українському
Світі утаємничений Духовний Потенціал Опішного
постає Великоднім Камертоном,
за яким найтонші почуття й діяння
Українців налаштовуються
на гармонійний лад

**З дня на день, через літа у віки творить Опішне
гончарний літопис українського буття.**

Таїна його Величі – за сімома замками Історії.

**Джерела її Сили – лише для Посвячених у Апостоли Народного Духу.
Опішне творитиме Україну і хвилюватиме нас доти, доки залишатиметься
нерозгаданою таїна його наснаги, допоки на сторожі його джерел поставатимуть
світлоносні гончарі – чарівники-царі неосяжних вершин
Людського Животворящого Вогню, провідники Космічного Ладу.
Їхніми заповітними руками Опішне промовляє до нас
Великомудрістю Предків.**

Вслухаймося разом!

НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ-ЗАПОВІДНИК УКРАЇНСЬКОГО ГОНЧАРСТВА В ОПІШНОМУ

11 березня 1986 року в Опішному, за дорученням Ради Міністрів України, засновано Музей гончарства. Через три роки (03.11.1989) прийнято постанову про формування на його базі Державного музею-заповідника українського гончарства – етномистецького науково-дослідного і культурно-освітнього закладу, національної гончарної скарбниці України. Враховуючи виняткове значення музею-заповідника в справі збереження, вивчення й популяризації гончарної спадщини, а також його роль у розвитку національно-культурних традицій українського народу, Указом Президента України від 29.03.2001 року №220/2001, закладу надано статус національного.

Діяльність музею-заповідника спрямовано на збирання польових матеріалів, формування колекцій, наукове дослідження й популяризацію українського гончарства. У його структурі функціонують: Гончарська книгозбірня України, яка має найбільшу в Україні збірку літератури з проблем українського та світового гончарства; Національний архів українського гончарства; видавництво «Українське Народознавство», яке готує до видання літературу з проблем гончарства та українського народознавства, зокрема національний культурологічний щорічник

«Українське гончарство», національні наукові щорічники «Українська керамологія», «Бібліографія українського гончарства», національний науковий часопис «Український керамологічний журнал»; Меморіальні музеї-садиби гончарської родини Пошивайлів, гончарки Олександри Селюченко, філософа й колекціонера опішенської кераміки Леоніда Смержа, в яких у недоторканому вигляді збереглися інтер'єри жител, предмети побуту, гончарні твори та декоративні мальовки, вишивки, народні картини, безліч фотографій та багата епістолярна спадщина (листи, щоденники тощо). Найголовніше багатство музею – фондова колекція гончарних виробів, на сьогодні найбільша в Україні, яка щороку поповнюється.

Музей ініціював проведення в Опішному Всеукраїнських симпозіумів монументальної кераміки «Поетія гончарства на майданах і парках України», Національних симпозіумів гончарства, у результаті яких з'явилася унікальна Національна галерея монументальної кераміки, розміщена просто неба; Всеукраїнських гончарських фестивалів, Національних конкурсів художньої кераміки, Міжнародних і Всеукраїнських науково-практичних конференцій і семінарів з проблем гончарства, Тижнів Національного Гончарного Здвиження, свята Національного Дня гончаря

ІНСТИТУТ КЕРАМОЛОГІЇ – ВІДДІЛЕННЯ ІНСТИТУТУ НАРОДОЗНАВСТВА НАН УКРАЇНИ

На базі Науково-дослідного центру українського гончарства Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному 2000 року було засновано нову академічну наукову установу – Інститут керамології як відділення Інституту народознавства НАН України. За короткий проміжок часу, що минув відтоді, Інститут керамології став провідним в Україні у галузі керамології, ствердивши пріоритетні позиції України в розвитку цієї новітньої наукової дисципліни. Головною метою діяльності Інституту керамології є комплексне вивчення гончарства як феномена людської діяльності; проведення фундаментальних наукових досліджень, спрямованих на одержання нових знань про закономірності виникнення й розвитку гончарства, його роль і місце в традиційно-побутовій і сучасній культурі українців та інших народів світу; проведення прикладних наукових досліджень, спрямованих на одержання нових знань про глини та вироби з них, їх використання для примноження національного багатства Української Держави. Вчені Інституту вивчають гончарство на території України від найдавніших часів до наших днів; проводять польові керамологічні, археологічні та лінгвістичні експедиції в різних регіонах країни; формують Національний інформаційний банк даних про гончарство, вивчають і узагальнюють світові досягнення в галузі керамології.

Нині ведеться підготовка фундаментальної багатотомної енциклопедії «Українське гончарство», «Національного словника українських гончарів» та інших наукових праць

ДЕРЖАВНА СПЕЦІАЛІЗОВАНА ХУДОЖНЯ ШКОЛА-ІНТЕРНАТ І-ІІІ СТУПЕНІВ «КОЛЕГІУМ МИСТЕЦТВ У ОПІШНОМУ»

1997 року в структурі Державного музею-заповідника українського гончарства в Опішному було створено перший і єдиний в Україні подібного типу спеціалізований навчальний мистецький заклад – Колегіум мистецтв у Опішному. 04.12.2001 року його було реорганізовано в Спеціалізовану художню школу-інтернат І-ІІІ ступенів «Колегіум мистецтв у Опішному». З 2004 року – це Державна спеціалізована художня школа-інтернат І-ІІІ ступенів «Колегіум мистецтв у Опішному», підпорядкована Міністерству культури і туризму України.

Мета закладу: здобуття загальної середньої освіти, національне художньо-естетичне виховання дітей і підлітків, усебічний розвиток їх таланту, природних здібностей; виховання високоосвічених, фізично здорових, духовно розкутих і вільних людей, з прагненням до правди, добра і краси, здатних на незалежні судження й оцінки, з широким світоглядом, які турбуються про розвиток і збереження своєї культури, поважають інші народи; творення гармонійно розвиненої особистості з високим культурним потенціалом, розвиненим почуттям прекрасного, усталеними художніми смаками, готовністю до практичної творчої діяльності. Колегіум спеціалізується на опануванні гончарства.

Мистецький заклад став творчою базою Всеукраїнських гончарських фестивалів та Міжнародних молодіжних гончарських фестивалів

Мандрівко гончарською сполучкою України

Міністерство культури і туризму України
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному

Меморіальний
МУЗЕЙ-САДИБА
філософа й колекціонера
опішнянської кераміки

Леоніда
Сторожа

Опішне, Полтавщина, 38164, Україна
Тел.: +3 (05353) 42415, 42416; факс: +3 (05353) 42416
E-mail: opishne_museum@poltava.ukrtel.net

www.opishne-museum.gov.ua

Міністерство культури і туризму України
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному

Меморіальний МУЗЕЙ-САДИБА всесвітньо відомої гончарки Олександри Селюченко

Опішне, Полтавщина, 38164, Україна
Тел.: (+ 3 05353) 42415, 42416, 42417
Факс: (+ 3 05353) 42416
E-mail: opishne_museum@poltava.ukrtel.net

Селюченко
**Мандруймо
гончарською столицею
України!**

„KeFoKe”	„KeFoKe”	„KeFoKe”	
„KeFoKe”	Національна академія наук України Інститут керамології – відділення Інституту народознавства НАН України Міністерство культури і туризму України Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному Редакція «Українського керамологічного журналу»		„KeFoKe”
„KeFoKe”	ПОЛОЖЕННЯ про Національний конкурс публікацій на теми керамології, гончарства, кераміки в Україні		„KeFoKe”
„KeFoKe”	„KeFoKe”		„KeFoKe”
„KeFoKe”	Метою Конкурсу є визначення рейтингу публікацій в Україні з означеної проблематики, заохочення науковців до активних досліджень вітчизняного й світового гончарства, до започаткування й участі в керамологічних дискусіях, написання ґрунтовних рецензій та критичних статей; заохочення популяризації знань про давнє й сучасне гончарство і його мистців. До участі в Конкурсі запрошуються вчені (керамологи, історики, археологи, етнологи, мистецтвознавці, філологи і т.д.), краєзнавці, журналісти, письменники, усі, хто пише на конкурсну тематику. За основу оцінювання беруться публікації, розміщені в національному науковому щорічнику «Бібліографія українського гончарства». Цей реєстр не є вичерпним, а тому може бути доповнений матеріалами, що не ввійшли до нього. Основа списку номінантів у кожній номінації формується за спільним рішенням Учених рад Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України та Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному. Списки надсилаються членам Національної експертної керамологічної ради для визначення рейтингу номінантів. Експерти мають право доповнювати списки відсутніми в них публікаціями з обов’язковим письмовим обґрунтуванням свого рішення. На основі висновків експертів фундатори визначають переможців Конкурсу в кожній номінації. Серед переможців у номінаціях №I, II, III, IV, V, VI, VII, IX Учені ради Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України та Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному на спільному засіданні визначають володаря ГРАН-ПРІ Конкурсу.		„KeFoKe”
„KeFoKe”	„KeFoKe”	„KeFoKe”	

Конкурс проводиться за такими номінаціями:

- I. Краща монографія.
- II. Кращий альбом, каталог.
- III. Кращий науковий збірник
(щорічник, матеріали конференції, часопис, збірник).
- IV. Краща наукова стаття.
- V. Краща науково-популярна, публіцистична публікація.
- VI. Краща резонансна публікація.
- VII. Краща публікація документальних матеріалів.
- VIII. Краща публікація з окремими сюжетами на теми керамології, гончарства, кераміки в Україні.
- IX. Краща рецензія.
- X. «КерамГАНДЖ».

Критерії оцінювання публікацій:

I номінація:

1. Порушення нової теми.
2. Використання матеріалів польових досліджень.
3. Використання нових архівних джерел.
4. З'ясування дискусійних питань.
5. Використання зарубіжних порівняльних матеріалів.
6. Наявність оригінальних, уперше опублікованих ілюстративних матеріалів.

II номінація:

1. Наявність уперше опублікованих керамологічних матеріалів.
2. Використання керамологічних колекцій державних і приватних музеїв України, інших країн.
3. Повне атрибутування опублікованих керамологічних матеріалів
(час, авторство, регіон, осередок, місце виготовлення та зберігання).
4. Наявність фахового рецензування чи супроводжуючих статей фахівців.
5. Упорядкування видання науковцями.
6. Рівень художнього оформлення й поліграфічного виконання.

III номінація:

1. Наявність більшості фахових статей на теми керамології, гончарства, кераміки.
2. Фаховість висвітлення проблем керамології, гончарства.
3. Використання матеріалів польових досліджень і чужоземних порівняльних матеріалів.
4. Наявність оригінальних, уперше опублікованих ілюстративних матеріалів.
5. Фахове атрибутування опублікованих керамологічних матеріалів.
6. Використання сучасної керамологічної термінології.

IV номінація:

1. Порушення нової теми.
2. Розробка й застосування нових методів дослідження.
3. Уведення до наукового обігу нових матеріалів
(терміни, визначення, фото, документи тощо).
4. Наукові відкриття.
5. Аналітичність.
6. Розробка пріоритетних напрямків розвитку керамології.

V номінація:

1. Об'єктивне висвітлення проблем керамології, гончарства.
2. Популяризація сучасних знань про керамологію, гончарство, кераміку.
3. Зацікавлення громадян країни сучасними досягненнями керамології, гончарства.
4. Доступність викладу наукових знань.

VI номінація:

1. Сенсаційне наукове відкриття.
2. Найбільша кількість опублікованих відгуків про публікацію.
3. Проведення дискусії в періодичних виданнях.

VII номінація:

1. Використання й опублікування нових архівних матеріалів, документів, рукописів, фотографій.
2. Фахові коментарі до опублікованих матеріалів.
3. Фахове атрибутування опублікованих керамологічних матеріалів.

VIII номінація:

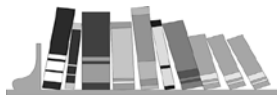
1. Наявність уперше опублікованих керамологічних матеріалів.
2. Фаховість висвітлення проблем керамології, гончарства.
3. Фахове атрибутування опублікованих керамологічних матеріалів.
4. Використання сучасної керамологічної термінології.
5. Популяризація керамологічних знань.

IX номінація:

1. Фаховість оцінки рецензованої роботи.
2. Висловлення власного бачення вирішення наукової проблеми.
3. Використання для доказування висловлених думок аналітичних матеріалів інших авторів.
4. Залучення до аналізу широкої бази наукових знань.

X номінація:

1. Нефахове висвітлення проблем керамології, гончарства.
2. Відсутність фахового атрибутування керамологічних матеріалів.
3. Фальсифікація фактів.
4. Крайній суб'єктивізм, несумісний із науковою істиною.
5. Кон'юнктурність.

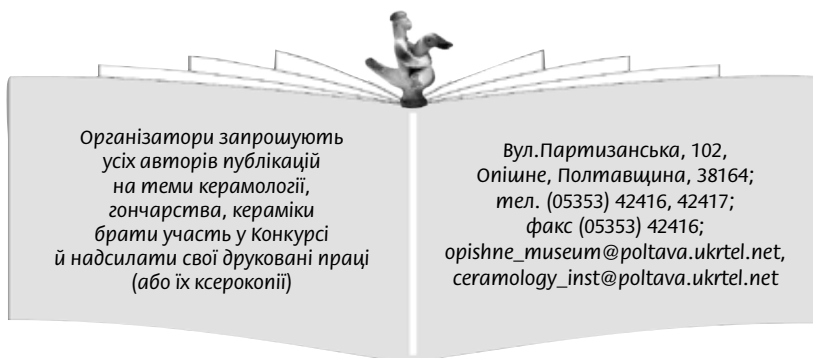
Конкурс проводиться в кілька етапів:

1. Опублікування інформації про початок чергового Конкурсу (*січень*).
2. Підготовка чергового випуску Національного наукового щорічника «Бібліографія українського гончарства» за попередній рік (*червень*).
3. Розсилання анотаційних матеріалів членам Національної експертної керамологічної ради (*серпень*).

4. Отримання експертних висновків фахівців (20 вересня).
5. Систематизація експертних висновків. Прийняття рішення на спільному засіданні Вчених рад Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України та Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному (12 жовтня).
6. Нагородження переможців та активних учасників Конкурсу преміями, заохочувальними призами, дипломами (Опішне, 19 жовтня).
7. Опублікування результатів Конкурсу в Національному науковому щорічнику «Бібліографія українського гончарства» та інших виданнях видавництва «Українське Народознавство» Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному (листопад 2011 – листопад 2012).

** В Україні подібні Конкурси вже проводилися, проте вони не мали регулярного характеру. Так, 1989 року, в рамках Республіканського симпозиуму гончарства «Опішне–1989» було проведено перший в Україні конкурс на кращу публікацію 1988 року на тему гончарства. Започаткована традиція не набула сталості, оскільки націленість симпозиуму на відродження національних традицій українців налякала владні структури, які зробили все для того, щоб вони більше не проводилися. Конкурс було відновлено 2000 року в рамках I Національного симпозиуму гончарства «Опішне–2000» і продовжено наступного, 2001 року. Кращими публікаціями в Україні на тему гончарства тоді було визнано монографії Віктора Міщанина «Словник гончарів Глинського, Малих Будищ, Старих Млинів, Хижняківки» (Опішне, 1999) та Ігоря Пошивайла «Феноменологія гончарства: Семіотико-етнологічні аспекти» (Опішне, 2000). Правильність рішень Жюрі симпозиумів підтвердили найпрестижніші в Україні книжкові конкурси, зокрема VI і VII Форуми видавців у Львові, на яких зазначені книги теж стали лауреатами. Проте й тоді безперервності традиції не було дотримано, оскільки Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному припинив проведення гончарних симпозиумів. Фундатори новітнього Національного конкурсу сподіваються, що захід стане довготривалим.*

Уже відбулися 4 конкурси «KeFoKe» (I – 2007; II – 2008; III – 2009; IV – 2010). Їх підсумки дивіться на сайтах в Інтернеті (www.ceramology-inst.gov.ua; www.opishne-museum.gov.ua)

ПОЛОЖЕННЯ

про атрибутування глиняних виробів експертною комісією Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України

Заявки на атрибутування глиняних виробів приймаються від юридичних і фізичних осіб. Для атрибутування глиняних виробів замовник подає заявку та твір, який потрібно атрибутувати.

Кераміка приймається виключно від замовника (або за дорученням юридичної особи). Дирекція Інституту керамології відповідає за зберігання переданих творів.

Під час передачі кераміки для атрибутування складаються:

- акт на тимчасове зберігання творів із обов'язковим зазначенням назви, короткого опису (матеріал, техніка, розміри), історії походження предмета; наявних облікових позначень, стану збереження твору;
- договір на атрибутування.

Власники можуть застрахувати свої твори на випадок пошкодження їх під час перебування на тимчасовому зберіганні в Інституті керамології.

Твори, передані на тимчасове зберігання для атрибутування, власники забирають не пізніше зазначеного в акті терміну тимчасового зберігання предмета, після закінчення якого Інститут керамології не несе відповідальності за збереження твору.

Оплата атрибутування глиняних виробів проводиться згідно з кошторисом, затвердженим дирекцією Інституту керамології. Власник сплачує аванс у розмірі 50% від кошторисної вартості атрибутування. За умови припинення дії договору за вимогою власника після початку виконання робіт сплачена сума авансу не повертається.

Для атрибутування окремих творів можуть залучатися фахівці інших науково-дослідних, музейних установ та закладів. Вартість робіт, що виконуватимуться ними, враховується в загальному кошторисі атрибутування.

Після проведення атрибутування видається письмовий «Сертифікат про результати атрибутування глиняного виробу експертною комісією Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України» і акт на виконані роботи, затверджені директором Інституту керамології.

Один примірник «Сертифіката про результати атрибутування глиняного виробу експертною комісією Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України» зберігається в архіві Інституту керамології.

Інститут керамології набуває право використання фотографій атрибутованої кераміки та результатів її дослідження в наукових студіях і публікаціях своїх співробітників.

Вул.Партизанська, 102, Полтавщина, Опішне, 38164, УКРАЇНА

Тел./факс (05353) 42175

e-mail: ceramology_inst@poltava.ukrtel.net

www.ceramology-inst.gov.ua

ВЕЛЬМИШАНОВНІ ДОБРОДІЇ!

**КЕРАМОЛОГИ, ТЕХНОЛОГИ, АРХЕОЛОГИ, ЕТНОГРАФИ,
ІСТОРИКИ, МИСТЕЦТВОЗНАВЦІ, КУЛЬТУРОЛОГИ,
ХУДОЖНИКИ, ЖУРНАЛІСТИ, КРАЄЗНАВЦІ,
УСІ, КОМУ НЕ БАЙДУЖИЙ
ДУХОВНИЙ ПОСТУП УКРАЇНИ!
ГОНЧАРСЬКА КНИГОЗБІРНЯ УКРАЇНИ
ЩИРОСЕРДНО ПРОСИТЬ ВАС НАДСИЛАТИ ЇЙ
УСІ ВАШІ ПУБЛІКАЦІЇ З ПИТАНЬ ГОНЧАРСТВА
УКРАЇНИ ТА ІНШИХ КРАЇН СВІТУ,
В ОРИГІНАЛАХ ЧИ КСЕРОКОПІЯХ**

Усі Ваші публікації, публікації про Вас
будуть включені до анотованих статей
«Бібліографії українського гончарства»

Умовою публікації в щорічнику Ваших матеріалів є наявність їх у Гончарській Книгозбірні України чи в Національному архіві українського гончарства. При цьому необхідно чітко зазначити джерело публікації за такою схемою:

для книг: Автор. – Назва книги. – Місце видання: Видавництво, Рік видання. – Кількість сторінок;

для статей: Автор. Назва статті // Назва періодичного видання (книги), де надрукована стаття. – Місце видання: Видавництво, Рік видання. – №. – Випуск. – Том. – День. – №№ сторінок.

**За необхідності,
Книгозбірна оплатить
поштові витрати
та вартість
надісланих видань**

Гончарська книгозбірна України,

Вул.Партизанська, 102,
Опішне, Полтавщина, 38164, Україна;
тел./факс (05353) 42416, 42475;
e-mail: opishne_museum@poltava.ukrtel.net

«Бібліографію українського гончарства»
за 1999, 2000, 2001, 2002, 2003, 2004, 2005 роки
можна замовити за адресою:

Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному,
вул.Партизанська, 102, Опішне, Полтавщина, 38164,
тел./факс (05353) 42416, 42175;
e-mail: opishne_museum@poltava.ukrtel.net

Наукове видання

МЕТКА Людмила Олексіївна

**ГОНЧАРСТВО СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ
В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТТЯ**

Монографія

Літературні редактори

Куручка Вікторія

Метка Людмила

Коректори

Прокопенко Інна

Яровата Вікторія

Укладачі показчиків

Андрушенко Оксана

Карунна Ольга

Панасюк Галина

Хрипун Тетяна

Перекладач і редактор текстів англійською мовою

Рахно Костянтин

Комп'ютерний набір

Метка Людмила

Давидова Юлія

Комп'ютерна верстка

Радченко Владислав

Підписано до друку 12.10.2011 р.

Формат паперу 60х84/16.

Папір офсетний. Друк офсетний.

Ум. друк. арк. 13,95. Тираж 200 пр. Зам. № 3731.

Видавець і виготовлювач ТОВ "АСМІ".

36011, м. Полтава, вул. В. Міщенко, 2.

Тел./факс: (0532) 56-55-29.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

серія ДК №3357 від 25.12.2008 р.